

**SIVIL MOTSTAND I SANDEFJORD
UNDER OKKUPASJONEN 1940-45,
MED HOVEDVEKT PÅ FLYKTNINGTRANSPORTEN
TIL SVERIGE**

Masteroppgave i historie

av

Heidi Bjørvik Johannessen

Høsten 2007

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Universitetet i Oslo

FORORD

Det er flere personer jeg ønsker å takke for at jeg nå med både lettelse og stolthet kan legge fram min masteroppgave i historie. Først og fremst vil jeg takke min onkel, Tor Bjørvik, som helt fra starten har vært en pådriver og inspirasjonskilde av de sjeldne. Han og Ola Bjørvik, min bestefar som dessverre døde for over tre år siden, er på mange måter grunnen til at jeg ble interessert i krigshistorie og som igjen bidro til at denne oppgaven ble en realitet.

Mine to veiledere har vært til stor hjelp. Hovedveileder Knut Einar Eriksen ved Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek nølte ikke, da jeg på leting etter veileder dukket opp med mitt selvvalgte tema. Eriksen har alltid gitt grundige og konstruktive tilbakemeldinger og skjøvet meg framover i arbeidet. Min sideveileder Ivar Kraglund ved Norges Hjemmefrontmuseum har hele tiden stilt opp for meg og bidratt med gode råd og innspill. Jeg vil også takke de andre ansatte ved Norges Hjemmefrontmuseum med Arnfinn Moland og Frode Færøy i spissen. Måten jeg har blitt tatt i mot på, det gode miljøet, de faglige samtalene og de sosiale begivenhetene, har betydd og betyr mye for meg. Jeg er også meget takknemlig for stipendet på kr 20 000 jeg mottok fra Norges Hjemmefrontmuseum til mitt prosjekt.

Jeg ønsker å takke spesielt to av mine intervjupersoner, Odd Georg Bye og Ruth Gurholt, som har bidratt til at jeg kunne skrive denne oppgaven. Bye har hele tiden vært positiv, stilt opp og aldri sagt nei til mine utallige spørsmål. Det var en helt spesiell opplevelse å møte Gurholt, en av de mange som flyktet til Sverige via ruten fra Sandefjord.

Til slutt vil jeg takke min kjære Ståle, som har vært tålmodig og alltid støttet meg i arbeidet.

Oslo, november 2007.

Heidi Bjørvik Johannessen

INNHALDSFORTEGNELSE

<u>KAPITTEL 1: INNLEDNING</u>	4
- Presentasjon av tema	4
- Flere avgrensninger	5
- Begrepsavklaringer	6
- Sivil motstand og holdningskamp	6
- Sivilorganisasjonen	7
- Organisasjonsbegrepet	9
- Forskning på feltet	10
- Nærmere presisering av problemstillinger	11
- Kilder og metode	13
- Skriftlige kilder	13
- Landssviksaker	14
- Aviser	15
- Muntlige kilder	15
- Flere metodiske bemerkninger	17
<u>KAPITTEL 2: ANGREP OG OKKUPASJON</u>	19
- Krigens første fase i Sandefjord	19
- Motstandsarbeid i startgropen	21
- Oppbyggingen av hovedkontaktpunkt for Vestfold	22
- Valg av hovedkontakt og tillitsmenn	25
- Praktisk arbeid og illegale metoder	27
- Et lokalt kontaktpunkt i Sandefjord etableres	30
- En vurdering av hovedkontaktpunktet i Vestfold	33
<u>KAPITTEL 3:</u>	
<u>ULIKE YRKESGRUPPER OG ORGANISASJONERS MOTSTAND</u>	36
- Politiet	36
- Lærerfronten	41
- Læreraksjonens resultater	44
- Enkelte læreres kamp	47

- Parolenes gjennomslag i Sandefjord	48
- Kirkefronten	51
- Idrettsfronten	56
<u>KAPITTEL 4: DEN ILLEGALE PRESSEN</u>	59
- Bakgrunn for den illegale pressens virksomhet	59
- De etablerte avisene før okkupasjonen	60
- Forbud mot og inndragning av radioapparater	61
- De illegale avisene i Sandefjord	62
- Særtrekk og fellestrekk ved de illegale avisene	65
<u>KAPITTEL 5: FLYKTNINGTRANSPORTEN FRA SANDEFJORD</u>	72
- Transportens oppstart	72
- Sivorgs organisering av flyktningtransporten sentralt	74
- Sivorgs organisering i Sandefjord	75
- Én organisasjon i Sandefjord, flere i Tønsberg?	78
- Den praktiske gjennomføringen	83
- Dekningssteder	86
- Overfarten til Sverige	87
- Aktørene	90
- Flyktningene	96
- Forsyninger fra Sverige	102
- Særtrekk ved flyktningtransporten fra Sandefjord	104
- Flyktningtransportens vellykkede resultat i Sandefjord	110
<u>KAPITTEL 6: OPPSUMMERING OG KONKLUSJONER</u>	115
<u>VEDLEGG</u>	123
- Spørreskjema for tillitsmenn	123
- Spørreskjema for kontaktpunkter	125
- Liste over yrkesgrupper i Kontaktpunkt Tønsberg	127
<u>KILDELISTE</u>	128
<u>LITTERATURLISTE</u>	131

KAPITTEL 1.

INNLEDNING

”Det har raknet for en motstandsgruppe i hovedstaden og Gestapo er på sporet av flere av de involverte. Det haster å komme seg ut av landet og i dekning. Med falske legitimasjonspapirer blir noen motstandsmenn hjulpet på toget fra Oslo til Sandefjord. Enkelte har også med sin nærmeste familie. På Sandefjord stasjon står en av flyktingene med bladet *Fritt Folk* stikkende opp fra venstre bukselomme og ser seg usikkert omkring. Det er en kald og mørk vinterkveld. En ukjent, ung mann kommer bort til flyktingen og spør lavt og forsiktig: ”God dag, Sjølyst?” Flyktingen med resten av gruppen, følger diskret med et par hundre meter til en ventende lastebil ved Sandar kirke. Ikke et ord blir vekslet. Så bærer det av sted til et dekningssted på ei hytte like ved sjøen. Snart er flyktingene på vei over med båt til Koster.”

Slik forteller Odd Georg Bye i et intervju om hvordan flyktingtransporten foregikk fra Sandefjord til Sverige under okkupasjonen.¹ Transporten utgjorde en sentral og viktig del av den sivile motstanden som ble gjennomført i Sandefjordområdet. Oppgavens tema er sivil motstand i Sandefjord, med hovedvekt på flyktingtransporten.

Presentasjon av tema

Hensikten med denne oppgaven er å belyse ulike sider ved flyktingtransporten fra Sandefjord til Sverige. I tillegg ønsker jeg å vise hvordan motstanden kom til uttrykk i forskjellige yrkesgrupper og organisasjoner under den tyske okkupasjonen. Det er lenge siden det er skrevet en masteroppgave eller hovedoppgave om Sivilorganisasjonen og sivil motstand. De fleste ble produsert på 1970- og 80-tallet. Selv om det er over 60 år siden krigen tok slutt, er det likevel ikke slik at interessen for den har blitt borte. Tvert i mot har det de siste årene blitt utgitt en lang rekke bøker om krigsårene. Imidlertid har ofte tema som Nasjonal Samling, rettsoppgjøret eller krigens ettervirkninger vært dominerende. Men det er fortsatt et behov for å dokumentere det sivile motstandsarbeidet som ble utført. Kanskje er det grunnlag for å si at den sivile delen også har kommet litt i bakgrunnen for den militære motstandsbevegelsen. Det er nå siste mulighet til å kunne innhente førstehånds beretninger fra dem som faktisk selv deltok i motstanden mot okkupasjonsmakten og NS- styret. En etter en faller de bort.

¹ Odd Georg Bye i intervju med Heidi Bjørvik Johannessen 02.03.2005. Bye deltok aktivt i transporten og hadde ulike arbeidsoppgaver på land.

Den sivile motstanden er et spennende tema også fordi mangfoldet og bredden er så stor. Alt fra illegale aviser som ble produsert og spredt ut blant befolkningen, til motstanden de lokale idrettslagene ytte er eksempler på hva sivil motstand innebar under okkupasjonen. Siden det er et så omfattende felt, har det vært nødvendig å foreta enkelte avgrensinger. Derfor er ikke alle temaer innenfor feltet tatt med eller behandlet like grundig. Jeg har valgt å ta med lærernes og kirkens motstandskamp, samt den illegale pressevirksomheten fordi dette er spesielt viktige og sentrale tema. I tillegg har jeg fokusert på politiet som yrkesgruppe fordi den sto i en særstilling. Jeg har også sett nærmere på idrettens motstandskamp, for å få med hvordan enkelte organisasjoner ytte motstand.

Hovedvekten ligger imidlertid på flyktningtransporten fra Sandefjord til Sverige. Det er flere grunner til dette. Transporten ble organisert av Sivorg, den sivile motstandsorganisasjonen. Den utgjorde også en stor og sentral del av det motstandsarbeidet som ble utført i Sandefjord. I tillegg hadde eksporten herfra flere særtrekk og fikk et særdeles vellykket resultat. Med et slikt utgangspunkt mangler det derfor en grundig og samlet framstilling av flyktningtransporten i tidligere skrevet krigslitteratur. Historiker Finn Olstad spør seg i *Sandefjords historie* om ikke flyktningtransporten var det mest bemerkelsesverdige i denne byen under krigen. Likevel er kun halvannen side viet denne transporten. Ett mål med oppgaven er derfor å forsøke å gi flyktningtransporten den plassen den fortjener i krigslitteraturen fra Sandefjordområdet.

Flere avgrensninger

Som det også kommer klart fram i oppgavens tittel, vil ikke den militære motstanden bli behandlet her. Begrepet sivil motstand forklares nærmere nedenfor. Geografisk sett er hovedfokuset på Sandefjord. Imidlertid omfattet Sandefjord to kommuner under krigen; Sandar herred og bykommunen Sandefjord. Den 1. januar 1968 ble disse slått sammen til storkommunen Sandefjord. I oppgaven bruker jeg både Sandar og Sandefjord der det anses nødvendig. Ellers bruker jeg generelt Sandefjord for å beskrive hele Sandefjordområdet, som i dag er en samlet kommune. Tidsmessig omfatter oppgaven de fem årene Norge eller deler av landet var okkupert, fra april 1940 til mai 1945.

Oppgaven er delt inn i totalt seks kapitler, der det første er innledning, mens det siste omfatter sammendrag og konklusjoner. Kapittel 2 dreier seg om krigenes første fase i Sandefjord, samt

etableringen av Sivilorganisasjonen i området. I kapittel 3 er yrkesgruppene og organisasjonenes motstand tema, mens kapittel 4 omhandler den illegale pressevirksomheten. Kapittel 5, som er viet størst plass og utgjør oppgavens hovedkapittel, handler om flyktningtransporten fra Sandefjord til Sverige. Kapittel 6 er oppgavens siste kapittel og inneholder oppsummering og konklusjoner. Bakerst finnes vedlegg, samt liste over kilder og litteratur.

Begrepsavklaringer

I oppgaven benytter jeg flere ulike begreper som er nært knyttet til tema. Nedenfor vil jeg definere og redegjøre for noen av de mest sentrale begrepene.

Sivil motstand og holdningskamp

Det er vanskelig å definere nøyaktig hva sivil motstand innebærer. Begrepet omfatter så mye og er så variert. I *Over grensen* diskuterer historiker Arnfinn Moland begrepet, og her opererer han med to begrepar; aktiv og passiv motstand og militær og sivil motstand.² Moland hevder at det ofte blir forstått slik at aktiv motstand er militær, mens passiv motstand er den sivile. Slik er det imidlertid ikke; ”Sivil motstand er aktiv motstand på områder hvor kampen hovedsaklig foregikk uten våpen”.³ Jeg er enig med Moland når han argumenterer ut fra hvilke områder som er mest hensiktsmessig å gjøre slik motstand på. I *Norsk Krigsleksikon 1940-45* står det at ”den sivile motstanden må først og fremst forstås som en reaksjon på et særtrekk ved okupasjonsregimet i Norge, nemlig at innenlandske nasjonalsosialister fikk et grep om regjeringsmakten og forsøkte å gjennomføre en nasjonalsosialistisk revolusjon ovenfra”.⁴ Jeg synes dette er gode måter å definere sivil motstand på. I denne oppgaven legger jeg til grunn at sivil motstand var en aktiv motstandskamp mot NS- styret og okupasjonsmakten, men en kamp uten våpen.

Motstand, også den sivile, kunne vise seg i ulike former. I boka *Norge under okkupasjonen* skiller historiker Ole Kristian Grimnes mellom tre måter å yte motstand på.⁵ Den første er en ren individuell handling. For eksempel en kvinne som stikker litt brød til en sulten russerfange. Den andre er en handling på gruppeplan. Lærerne var en yrkesgruppe som protesterte mot å bli medlemmer av Lærersambandet, en yrkesorganisasjon opprettet av NS.

² Moland 1999: 47.

³ Ibid.

⁴ *Norsk Krigsleksikon* 1995: 177.

⁵ Følgende avsnitt bygger på Grimnes 1983: 44ff.

Den siste form for å yte motstand er handlinger der organiserte motstandsgrupper står bak. Det kan for eksempel være en vennekrets som redigerte, trykte og distribuerte en illegal avis.

Motstanden kunne være en enkelthandling som aldri ble gjentatt, mens den for andre personer var en aktivitet som fortsatte i lengre perioder uten avbrudd. Ofte kunne de kollektive motstandshandlingene få mye oppmerksomhet, likevel var det vanligvis nokså kortvarige engangshandlinger. Selv om motstanden antok så mange ulike former, hadde de som utførte handlingene noe til felles. Grimnes framholder at motstanden ”først og fremst hadde en felles bakgrunn i det nasjonale samholdet som gradvis vokste fram som følge av okkupasjonen, i den nasjonale samling som Nasjonal Samling ønsket å bære fram gjennom sine rekker, men i stedet var med på å provosere fram utenfor seg selv”. Nå innebærer ikke dette at en nasjonal handling var det samme som en motstandshandling, selv om det ofte var slik. Et fellestrekk for motstandshandlinger var at de var rettet som en brodd mot okkupasjonsmakten og NS-styret. Et annet sentralt trekk var at personene som engasjerte seg i motstandsarbeid, utsatte seg selv for stor personlig fare.

Begrepene sivil motstand og holdningskamp er tett knyttet til hverandre, det er kanskje grunnlag for å si at de er tilnærmet synonyme. Den sivile motstanden var en holdningskamp mot nazifiseringsforsøkene fra både okkupasjonsmakten og NS-styret, men den var særlig rettet mot NS-regimets framstøt. Sentralt står lærernes, kirkens og idrettens kamp, foreldreaksjonen og den illegale pressevirksomheten. I oppgaven vil jeg komme inn på flere av de sentrale emnene innen holdningskampen. Holdningskampen foregikk under hele okkupasjonstiden, men fikk et klimaks i 1942.⁶

Sivilorganisasjonen

Den sivile motstanden ble gradvis gjenstand for en landsomfattende organisering. Det var behov for å samordne de ulike organisasjonene og deres illegale virksomhet. Det omfattende nettverket mellom ulike yrker og næringer fikk etter hvert navnet Sivilorganisasjonen (heretter kalt Sivorg), med hovedkontor i Oslo. I motsetning til Milorg, som besto av én organisasjon, omfattet Sivorg både Kretsen og Koordinasjonskomiteen. Til sammen utgjorde de den sivile ledelsen av hjemmefronten, og de samarbeidet tett.⁷ Kretsen hadde ansvaret for

⁶ Kraglund 1993: 3.

⁷ Hjemmefronten er en samlebetegnelse på den militære og den sivile delen av motstandsbevegelsen under okkupasjonen.

kontakten med regjeringen som satt i London. I tillegg var Kretsen opptatt av å motarbeide NS- propagandaen som ble spredt ut blant folk. Kretsen mente at denne propagandaen ville være farlig for samholdet i den norske befolkning.⁸ Høyesterettsjustitiarius Paal Berg og direktør for Statistisk sentralbyrå, Gunnar Jahn, dannet tyngdepunktet i Kretsen.

Koordinasjonskomiteen (KK) utgjorde den andre delen av den sivile motstandsledelsen. KK ble dannet som et resultat av den kampen organisasjonene førte mot ensrettingen og nazifiseringsforsøkene fra okkupasjonsmakten og NS- styret.⁹ Koordinasjonskomiteen fungerte som et slags sekretariat for hjemmefronten, i tillegg til eget sekretariat. I begynnelsen var bare et fåtall yrkesgrupper representert, men dette endret seg gradvis og flere ble trukket inn. Legen Ole Jacob Malm var den første lederen og var helt sentral i oppbyggingen av det lokale tillitsmannsnettet.

Sivorg skulle være Koordinasjonskomiteens kommunikasjonsapparat mellom hovedstaden og distriktene. Distribusjon av paroler sto meget sentralt. Det ble derfor bygget ut et omfattende kontaktnett mellom den sentrale ledelsen i Oslo og folk ute i distriktene. Rundt om i landet ble det etablert såkalte hovedkontaktpunkter med en hovedkontakt som fungerte som leder. Omkring disse hovedkontaktene ble det dannet et nett av hovedtillitsmenn fra ulike yrker. Hovedtillitsmennene hadde igjen ansvar for at paroler og annen viktig informasjon nådde ut til lokale tillitsmenn i distriktene innen sine respektive yrker. I begynnelsen av 1942, da systemet begynte å bli ferdig etablert, fantes det ca 20 hovedkontaktpunkter rundt i landet. I 1945 var tallet oppe i 27. Det var hovedkontaktpunkter blant annet i Larvik og i Tønsberg.¹⁰

Hovedkontaktene var i den første tiden som regel enten lærere eller leger. Grunnen var nok at Malm og de to lærerne som hjalp ham, først og fremst satset på å rekruttere yrkesfeller de kjente personlig. Hovedkontakten hadde ulike oppgaver. Den viktigste var selvfølgelig å virke som lokal hovedtillitsmann for det yrket han tilhørte. En annen sentral oppgave var å motta og sende informasjon til ledelsen i Oslo.

⁸ Nøkleby 1985: 215.

⁹ Nøkleby 1986: 74.

¹⁰ Grimnes 1977: 117.

Organisasjonsbegrepet

For å få en klarere forståelse av hvordan Sivorg oppsto og fungerte i forhold til organisasjoner under andre forhold, vil det være hensiktsmessig gå litt nærmere inn på begrepet organisasjon. Grimnes kommer inn på dette i boka *Hjemmefrontens ledelse*, og det er tydelig at Sivorg skilte seg ut på flere punkter.

Okkupasjonen var en forutsetning for at Sivorg eller nærmere bestemt Hjemmefrontens ledelse (som besto av både den militære og sivile ledelse) ble dannet. Det var en politisk unntakstilstand som banet veien for den, og den virket kun i denne konteksten. Sivorg ble oppløst etter at krigen var slutt. Organisasjonen hadde ingen forgjenger eller arvtaker, og den hadde heller ingen plass i det tradisjonelle politiske systemet i landet.¹¹

Den norske motstandsledelsen var en illegal organisasjon under okkupasjonen, og hadde dermed et helt annet utgangspunkt for å fungere enn organisasjoner i fredstid. Hjemmefrontens ledelse var både hemmelig og anonym. Den utviklet seg som et nøkkelledd i det politiske systemet, som var nytt i forhold til det tradisjonelle. I tillegg sto den norske motstandsledelsen utenfor og i motsetning til okkupasjonsregimets politiske system.¹²

Hjemmefrontens ledelse var ikke demokratisk i den forstand at den rekrutterte gjennom valg. Derimot skjedde rekrutteringen i stor grad ved selvoppnevning.¹³ Dette står i kontrast til hva som er vanlig for andre organisasjoner under normale forhold. I tillegg var ledelsen ensidig sammensatt. Det vil si at de som satt i ledelsen, i all hovedsak var rekruttert fra hovedstaden. Representasjon fra ulike landsdeler som er vanlig i det tradisjonelle systemet, manglet helt. Folk ellers i samfunnet visste lite eller ingenting om hvordan ledelsen var sammensatt. Selv om Hjemmefrontens ledelse var hemmelig og selvoppnevnt, strebet den etter å virke på vegne av hele samfunnet. Den støtte ledelsen kunne få, var ved at folk sluttet opp om den ved å følge de retningslinjer og direktiver som ble sendt ut.

Den norske motstandsledelsens politikk skilte seg i stor grad fra hva politikken dreide seg om i det tradisjonelle systemet. Ledelsens politikk handlet så godt som aldri om økonomisk ressursfordeling, sosial interessekonflikt eller reguleringen av vanlige samfunnsfunksjoner

¹¹ Grimnes 1977: 10.

¹² Grimnes 1977: 18.

¹³ Grimnes 1977: 11.

ved lover og forordninger.¹⁴ Den handlet derimot om en nasjonal kamp og samhold mot okkupasjonsregimet, som nå styrte innholdet i den tradisjonelle politikken. I tillegg dreide hjemmefrontledelsens politikk seg om å treffe tiltak som hadde en direkte eller indirekte skadeeffekt på okkupasjonsregimet. Sivorgs motstandskamp gikk primært ut på å stoppe nazifiseringsforsøkene som ble satt i scene av Nasjonal Samling, det statsbærende partiet.

Forskning på feltet

Det er skrevet mye om motstandsarbeidet under okkupasjonen, også den sivile siden er viet mye plass. Blant annet gir det omfattende verket *Norge i krig* en fyldig innføring i krigens gang i Norge, hvordan okkupasjonsmakten sammen med NS organiserte seg og arbeidet. I tillegg er det utførlig skrevet om den militære og sivile motstandskampen. Særlig bind 4 av Berit Nøkleby har hatt betydning for min oppgave. Hun skriver oversiktlig og grundig om holdningskampen, men den inneholder først og fremst opplysninger om det som skjer på det sentrale plan. Derfor er den sivile motstandskampen på lokalt plan, i mitt tilfelle Sandefjord, ikke behandlet i like stor grad. Tilsynelatende er det skrevet mest om den militære delen av motstandsbevegelsen lokalt. Peder Lindhjem har produsert en hovedoppgave av om Milorg i Vestfold.

I enkelte lokalhistoriske bøker, som Finn Olstads bok om Sandefjords historie og *Vestfold i Krig* av Egil Christophersen, finnes det likevel noe informasjon om både sivilt motstandsarbeid og Sivorg. Både Olstad og Christophersen tar opp temaer som illegale aviser, lærernes og kirkens kamp. Likevel savner jeg en mer grundig og utfyllende redegjørelse av sivil motstandskamp, og da særlig om flyktningtransporten som ble organisert av Sivorg. Når det gjelder lærernes kamp, har Bjørgulv Lien og Ivar Østgård skrevet litt om henholdsvis folkeskolen og den høyere skolen.¹⁵ Bøkene tar for seg hele historien til Sandefjordskolene, og derfor står det lite om hva som skjedde under krigen. Hans Lühns bøker om de illegale avisene under krigen har vært til god hjelp for å få en generell oversikt over de illegale avisenes etablering og funksjon. Ivar Tollnes' *Avis og avisfolk i Vestfold* har bidratt med viktige opplysninger på det lokale plan.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Lien Bjørgulv, *Folkeskolen i Sandar og Sandefjord gjennom tidene*, 1994. Østgård Ivar, *Den høyere skole i Sandefjord gjennom 100 år*, 1985.

Litteraturen om Sivorg i Sandefjord er altså svært begrenset. Det meste er av mer generell karakter, det vil si om Sivorg på sentralt nivå. I boken *Hjemmefrontens ledelse*, redegjør Grimnes for hvordan Hjemmefrontens ledelse gradvis vokste fram og utformet seg gjennom en langvarig og variert prosess. Ledelsens endelige form ble ikke ferdig utviklet før helt på slutten av krigen. Grimnes er opptatt av det organisasjonsmessige ved ledelsen, det vil si hvem som var med i ledelsen, hvilken kompetanse og innflytelse de hadde. I tillegg belyser også Grimnes den posisjonen Hjemmefrontens ledelse hadde, i forhold til motstandsorganisasjoner og samfunnet som helhet. Tore Gjelsvik legger ikke like stor vekt på det organisasjonsmessige i sin bok *Hjemmefronten*. Likevel skriver han utfyllende om hvordan den sivile motstanden ble organisert fra Oslo. I tillegg redegjør Gjelsvik for hvilke vurderinger som lå til grunn for de kampmetodene som ble valgt. Bøkene til Grimnes og Gjelsvik har vært nyttige for meg, for å få en oversikt hvordan Sivorgs ledelse var organisert og hvordan de arbeidet fra hovedstaden og ut i distriktene.

Jeg har hatt god nytte av ulike hovedoppgaver i historie, som omhandler Sivorg i andre fylker. Særlig Helge Næs' framstilling om den sivile motstandsbevegelsen i Telemark har vært viktig. I tillegg har jeg benyttet Svein Atle Østerås' oppgave om Aust- Agder.¹⁶ Oppgavene var nyttige i den forstand at de startet tankeprosesser om hvordan jeg kunne bygge opp en slik type oppgave, hva jeg burde legge vekt på, samt ideer om tema og problemstillinger. Hovedoppgavene har i tillegg vært viktige i den komparasjon jeg har benyttet i oppgaven. Jeg vil komme tilbake til dette under *flere metodiske bemerkninger*.

Nærmere presisering av problemstillinger

Oppgavens formål er å få en så grundig og oversiktlig framstilling som mulig over det sivile motstandsarbeidet i Sandefjord under okkupasjonen. Gjennom hele oppgaven er målet å trekke fram eventuelle særtrekk. Som nevnt ovenfor, er den sivile motstanden et vidt og omfattende tema. Med hensyn til oppgavens normerte lengde og tidsomfang, har det derfor vært behov for å foreta enkelte avgrensninger. Jeg har ikke tatt med alle ulike yrkesgrupper og organisasjoner som hører til under den sivile motstand. Med et slikt utgangspunkt har jeg valgt ut enkelte yrkesgrupper og organisasjoner som står helt sentralt og absolutt hører med i

¹⁶ Næs Helge, *Hovedtrekk ved den sivile motstandsbevegelse i Telemark under okkupasjonen 1940-45* (Universitetet i Oslo, 1984) og Østerås Svein Atle, *Hovedtrekk ved det sivile motstandsarbeid i Aust- Agder under siste krig, med et utenrikspolitisk forord, og et idepolitisk etterord* (Universitetet i Oslo, 1975).

en oppgave som denne. I tillegg har det vært et kriterium at de utvalgte yrker og/eller organisasjoner på en eller annen måte skiller seg noe ut for Sandefjord sin del.

Organiseringen av den sivile motstandsbevegelsens ledelse vil bli vektlagt. Vi vet at det fantes et hovedkontaktpunkt i Tønsberg med forbindelse til hovedkontoret i Oslo. Dette ble opprettet vinteren 1942 og omfattet hele Vestfold fylke, bortsett fra Larvikområdet og kommunene nord for Holmestrand.¹⁷ Sandefjord lå altså under hovedkontaktpunktet i Tønsberg. Jeg vil undersøke hvordan Sivorg ble etablert og hvordan nettverket rundt utviklet seg. Hvem var de som deltok i organisasjonen? Hvilke egenskaper og bakgrunn hadde de? Hvilke arbeidsoppgaver som fantes, er også et viktig moment. Sentralt står også kartlegging av hvordan samarbeidet mellom Sivorg i Sandefjord, hovedkontaktpunktet i Tønsberg og ledelsen i Oslo fungerte.

Et annet mål med oppgaven er å finne ut hva slags sivil motstand og hvordan denne ga seg utslag i ulike yrkesgrupper. Først og fremst skole, kirke, politiet og presse. I forhold til organisasjoner vil jeg se nærmere på idrettslivet. Viktige spørsmål er hvordan de store holdningskampsakene ble gjennomført i Sandefjord? I tillegg til hvordan parolene fra ledelsen ble distribuert og hvordan oppslutningen var.

Flyktningstransporten fra Sandefjord til Sverige utgjør oppgavens hoveddel, og det er også her kildetilfanget har vært desidert størst. Vi vet at eksporten fra Sandefjord var organisert av Sivorg, og at den lokale eksportgruppen hadde god kontakt med hovedkontoret i Oslo.¹⁸ Vi er også klar over at resultatet av transporten var meget vellykket. Formålet er å utarbeide en så grundig framstilling av flyktningstransporten som mulig og å legge vekt på ulike sider ved denne. Organiseringen både sentralt og lokalt blir viktig å få fram. Mitt mål er også å redegjøre for den praktiske gjennomføringen av eksporten, samt kartlegge hvem som deltok i arbeidet og hvem flyktningene var. En annen viktig side var vareforsyninger og annet materiell som ble tatt med tilbake fra Sverige. Sivorg hadde ansvaret for distribusjon og utkjøring av disse varene, og jeg ønsker å se nærmere på hvordan dette foregikk. Jeg vil forsøke å trekke fram særtrekkene ved transporten, samt finne grunner til hvorfor transporten fra Sandefjord fikk et så vellykket resultat.

¹⁷ Christophersen 1989: 212.

¹⁸ Christophersen 1989: 287.

Kilder og metode

Nedenfor vil jeg redegjøre for hvilke typer kilder jeg har benyttet, samt komme med kildekritiske betraktninger knyttet til disse. Til slutt vil jeg forklare nærmere hvilke metodiske grep jeg har foretatt.

Skriftlige kilder

Når det gjelder de skriftlige kildene, har særlig etterkrigsrapporter i Norges Hjemmefrontmuseums arkiver vært viktige. Oppgavens kapittel om Sivorgs etablering, organisering og arbeid bygger i hovedsak på disse rapportene. For å kunne kartlegge motstandsarbeidet, sendte Hjemmefrontens ledelse ut spørreskjema til hovedkontaktpunktene, kort tid etter krigens slutt. Rapportene har nok fått et litt tilfeldig preg, fordi det var frivillig å sende inn skjemaene. Noen svarte, andre lot være. Enkelte skrev svært utfyllende og detaljert, andre kortfattet. Derfor kan det være vanskelig å få tak i helheten. Rapportene vil være mer fragmenter av det som skjedde. Likevel har disse rapportene gitt verdifulle innblikk og opplysninger om det organiserte motstandsarbeidet.¹⁹

Den største og mest omfattende rapporten fra hovedkontaktpunktet i Vestfold er skrevet av hovedkontakten selv, advokat Knut Darre Christiansen. I tillegg er det vedlagt ni beretninger fra ulike hovedtillitsmenn, samt redegjørelser blant annet om den illegale pressen i Tønsberg. Selv om rapporten hovedsakelig omhandler hovedkontaktpunktet i Tønsberg og forholdene der, gir den også noe informasjon om organiseringen av Sivorg i Sandefjord. Enkelte lokale tillitsmenn, særlig lærerne i folkeskolen og i den høyere skole, har foretatt egne nedtegninger. Dette kan ha ført til en noe skjev fordeling i forhold til lokale tillitsmenn som representerte andre yrker, men en kan ikke av den grunn unnlate å ta med disse opplysningene. Vi må bruke den informasjon som er tilgjengelig, men samtidig ha de andre yrkesgruppene i bakhodet. I tillegg til Sivorgs etterkrigsrapporter, har jeg også benyttet rapporter fra Milorg. Jeg har blant annet gått igjennom rapporten skrevet av distriktssjefen i D 15, Josef Haraldsen, samt enkelte beretninger fra andre ledende personer innen Milorg i distriktet.

Det som eksisterer av samtidig kildemateriale, er en del korrespondanse mellom hovedkontaktpunktet i Tønsberg og ledelsen i Oslo, fra 1943 og fram til frigjøringen. Dette materialet har vært spesielt nyttig til å finne opplysninger om paroler, hvordan de slo

¹⁹ Spørreskjemaene som ble utsendt til hovedkontakter og tillitsmenn, datert 27.06.1945, finnes som vedlegg bakerst.

igjennom, samt hvordan samarbeidet fungerte mellom sentrum og periferi. Jeg har også hatt god nytte av korrespondansemateriale mellom Oslo og Sverige, angående Milorgs flyktningruter.²⁰ Her har jeg fått verdifull informasjon om flyktningstransporten og organiseringen av den.

Arbeid med skriftlige kilder byr på flere kildekritiske utfordringer. Okkupasjonsperioden var også en helt spesiell tid med spesielle krav. Når det gjelder samtidig kildemateriale, har det vært et par særlige utfordringer. Av sikkerhetsmessige hensyn måtte all skriftlig kommunikasjon reduseres til et minimum. I tillegg kunne dokumentene være svært teknisk skrevet. For mine studier har det imidlertid ikke vært særlig vanskelig å forstå innholdet. Men en skal ha klart for seg at rapporter kunne bli skrevet på grunnlag av rykter, og det kunne med hensikt bli gjort forfalskninger. En annen utfordring har vært muligheten for at det skriftlige kildematerialet som ble produsert rett etter frigjøringen, bærer preg av at det ble skrevet under inntrykk av freden. En ville kanskje glemme okkupasjonstiden og heller se framover. Noen var kanskje opptatt av å framheve samhold og enighet, og heller glemme motsetninger og uoverensstemmelser. Under hele arbeidet med kildene har jeg hatt denne problematikken i tankene.

Den omfattende bruken av dekknavn har vært en stor utfordring. Et møysommelig arbeid har vært nødvendig for å komme til bunns i ”hvem som var hvem”. I tillegg var det i begynnelsen noe forvirrende da jeg fant ut at enkelte også hadde skiftet navn etter krigen. Men etter hvert fikk jeg utarbeidet en god oversikt.

Landssviksaker

Landssvikarkivet på Riksarkivet inneholder et stort og mangfoldig kildemateriale til okkupasjonshistorien. Arkivet har en lokal inndeling, med tanke på at landssviksakene er ordnet i stor grad etter de enkelte politikamre. For å kunne benytte arkivmaterialet, var jeg avhengig av å kjenne navn på enkeltpersoner. I første omgang fikk jeg tilgang til fire saker fra Sandefjord politidistrikt. Ved en nøye gjennomgang av disse, kom jeg på sporet av flere andre interessante personer. Totalt har jeg studert ni landssviksaker etter NS- medlemmer fra Sandefjordområdet, noen var mer aktive enn andre. Landssvikarkivet har vært viktig i den forstand at jeg både har kunnet studert nazifiseringen av samfunnet, i tillegg til motstanden

²⁰ Fra privatarkiv etter Einar Sørensen på Norges Hjemmefrontmuseum (NHM 192).

mot okkupasjonen og nazifiseringen. I materialet opptrer aktørene fra begge sider. Jeg har hatt særlig nytte av informasjon fra de ulike landssviksaker i forhold til flyktningtransporten, samt lærernes kamp. I arbeidet med disse sakene dukket spørsmålet om personvern opp. Derfor har jeg valgt å unnlate å identifisere personer med navn. Det er et vanskelig og fortsatt ømtålig tema.

Aviser

Jeg har studert flere utgaver av *Sandefjords Blad*. Å bruke aviser som kilder har både vært tidkrevende og omfattende. Derfor var det nødvendig å foreta en utvelgelse av hvilke utgaver jeg ville gjennomgå. Jeg har tatt for meg utgaver fra perioden mai- juni 1945, fordi det like etter frigjøringen ble skrevet mye om motstandsbevegelsen. Enkelte artikler førte meg videre til andre kilder. Men først og fremst har jeg benyttet avisene som bakgrunnsmateriale for å få et bedre innblikk i hvordan stemningen var like etter krigens slutt, i tillegg til å vise hva folk var opptatt av.²¹ Jeg har også kunnet bruke noe av stoffet som illustrasjoner i oppgaven.

Muntlige kilder

Intervjuer har først og fremst hatt stor betydning i forhold til flyktningtransporten. Arbeidet med å få til intervjuer har vært både mer tidkrevende og utfordrende enn det jeg hadde forventet i starten. Jeg har benyttet ulike fremgangsmåter for å komme i kontakt med mulige informanter. Et par navn hadde jeg allerede ”på blokka” før jeg begynte med oppgaven. I tillegg har jeg ved å snakke med noen, også kommet i videre forbindelse med andre som satt inne med informasjon, en form for snøballeffekt. Jeg har også tatt direkte kontakt med personer jeg mente kunne ha interessante opplysninger til min oppgave. En annen fremgangsmåte jeg har brukt er å oppsøke steder der ofte eldre personer samles. Det har vært arrangementer både på eldresenter i Sandefjord og på bygdetun. I tillegg har jeg vært ute i lokalavisen to ganger og henvendt meg direkte til leserne om å ta kontakt hvis de tror de har interessante opplysninger som det sivile motstandsarbeidet i området. I tidsskriftet *Grenselosen* har jeg også skrevet en artikkel om oppgaven og bedt om ytterligere opplysninger om tema. Enkelte informanter har jeg fått på denne måten, men totalt sett har responsen vært mindre enn det jeg skulle ha ønsket.

²¹ Dette presiserte også Berit Nøkleby viktigheten av, i telefonsamtale, da jeg var helt i startfasen av min oppgave.

Jeg har utført intervjuer både hjemme hos den enkelte, på offentlige steder og over telefon. Under intervjuene har jeg hatt ferdige spørsmålsark, men ofte lot jeg informantene snakke fritt, for så å komme med oppfølgings spørsmål. I tillegg har jeg benyttet meg av to gruppeintervjuer med ulike motstandsmenn. Det hadde den fordelen at informantene hjalp hverandre til å huske bedre hvordan ting var og hang sammen.

Det har som nevnt vært en krevende prosess å skaffe intervjupersoner. Men intervjuer er ofte førstehånds kilder og er derfor verdifulle. Jeg ser det også som nærmest et privilegium å kunne snakke med personer som selv var aktive i den sivile motstandsbevegelsen under okkupasjonen. Venter vi for lenge, mister vi snart denne muligheten. Bruken av intervjuer har hatt flere fordeler. For det første har jeg fått tilgang til informasjon jeg ikke hadde funnet andre steder. I tillegg har jeg på denne måten kunnet kryssjekke med skriftlig kildemateriale, i tillegg til å utdype og korrigere. På grunn av de muntlige kildene, har jeg fått mulighet til å oppspore nye kilder. Muntlige kilder har jeg også benyttet som mer levende illustrasjoner i teksten. I tillegg til mine egne muntlige kilder har jeg hatt god nytte av historiker Ragnar Ulsteins nedskrevne intervjumateriale. Han har blant annet intervjuet et meget høyt antall personer som deltok i flyktningtransporten til Sverige for enten Sivorg eller Milorg.

I likhet med det skriftlige materialet har jeg også vært klar over de kildekritiske utfordringer muntlige kilder byr på. For det første har det vært viktig å ta i betraktning at det er over 60 år siden krigens slutt. Det vil alltid være en mulighet for at informantene husker feil, eller at det er ting de ikke husker i det hele tatt. Det kan være bevisst eller ubevisst. Noe kan de vektlegge spesielt, mens annet bare nevnes. I tillegg kan utsagn på en eller annen måte være farget av ettertiden. Selv om det er lenge siden krigen, behøver det ikke være slik at informantene har glemt mye av det som skjedde eller at de husker feil. Eldre mennesker husker ofte bedre det de opplevde som ungdommer enn det som har skjedd nylig. Dette samsvarer med historiker Knut Kjeldstadlis oppfatning, når han refererer til den engelske historikeren Paul Thompson. ”Det er ingen grunn til å være spesielt skeptisk fordi fortelleren er en eldre person. Mønsteret i glemsel er gjerne slik at de nærmeste opplevelsene forsvinner raskest, mens en skarpt kan framkalle begivenheter langt tilbake”, hevder Kjeldstadli.²² Okkupasjonstiden var en helt spesiell begivenhet, som ikke likner på noe annet en har opplevd. Slike opplevelser, som er så forskjellige fra hverdagslivet, fester seg bedre i hukommelsen. Det kan også være en fordel at

²² Hodne, Kjeldstadli, Rosander 1981: 69.

det har gått så lang tid etter krigen. Kanskje det er først nå informantene har lettere for å ha en nødvendig avstand til hva de opplevde. Med tiden har de fått mer avstand til det som skjedde og det de har opplevd. Alle disse momentene har jeg tatt hensyn til når jeg har utført intervjuer. Det er også et moment at de fleste intervjuer som er utført av Ulstein, ble laget på 1970-tallet.

Flere metodiske bemerkninger

For å kunne sette oppgaven inn i en større kontekst og for å undersøke om det var noen spesielle særtrekk ved den sivile motstanden og Sivorg i Sandefjord, har jeg benyttet komparasjon. Dette er gjort på ulike nivåer. Jeg har forsøkt så langt det har vært mulig å sammenlikne Sandefjord med Tønsberg. Når det gjelder likheter og forskjeller ved Sivorg i disse to Vestfoldbyene, har dette vært noe problematisk. Som det vil bli nærmere forklart i kapittel 2, var Sandefjord underlagt Tønsberg. Derfor har jeg valgt å sammenlikne Sandefjord og Tønsberg med Sivorg i Telemark og i noen grad Aust- Agder. Videre i framstillingen har jeg sammenliknet lærernes kamp, kirkens kamp og yrkesgruppen politiet, idrettsorganisasjonene, den illegale pressevirksomheten og flyktningtransporten. Målet har hele tiden vært å trekke fram eventuelle særtrekk ved den sivile motstanden i Sandefjord i forhold til nabobyen, samt med andre fylker som Telemark og Aust- Agder. I forhold til flyktningtransporten har jeg i tillegg til å fokusere på likheter og forskjeller ved transporten andre steder, også ønsket å få fram forskjellene ved flyktningtransporten som foregikk sjøveien, med de rutene som gikk over land.

Jeg har valgt å sammenlikne Sandefjord med Tønsberg fordi det ville være interessant å se om det var store ulikheter ved den sivile motstanden i de to nabobyene, siden byene på mange måter er like. Sandefjord og Tønsberg har noenlunde likt innbyggertall, ligger ved kysten og har omtrent lik avstand til Oslo. Men selv om det finnes mange likhetstrekk, er det interessant med tanke på at Tønsberg fungerte som hovedkontaktpunkt, mens Sandefjord sorterte under dette. I tillegg har jeg valgt å sammenlikne med andre fylker for å få et større perspektiv på oppgaven. Telemark og Aust- Agder var aktuelle siden de er fylker som grenser til Vestfold, men likevel er forskjellige på enkelte områder.

Jeg har benyttet komparasjon som et metodisk grep av en annen grunn. Å skrive en slik type oppgave som er meget geografisk avgrenset, har det vært et dilemma i forhold til hvem en retter oppgaven mot. Med fare for å skrive en framstilling som ville ha mest lokalhistorisk

verdi, har jeg benyttet komparasjon for å gjøre oppgaven mer analyserende og drøftende. Men i tillegg har det vært viktig for meg å utarbeide en framstilling av den sivile motstanden som vil være interessant for lokale historieinteresserte. Derfor har jeg nok enkelte steder i oppgaven vært mer detaljert enn det som egentlig hadde vært nødvendig, med tanke på å få dokumentert navn på personer og steder.

KAPITTEL 2.

ANGREP OG OKKUPASJON

Temaet for oppgavens andre kapittel er todelt. Første del omhandler kort hvilke hendelser som utspant seg i Sandefjord umiddelbart etter den tyske invasjonen 9. april 1940.

Hovedproblemstillingene vil her først og fremst være tysernes nærvær og hvordan Nasjonal Samlings stilling var i byen, og hvilken betydning dette fikk for den gryende motstandsviljen blant folk. I andre og siste del av kapitlet vil jeg undersøke hvordan den sivile motstandsbevegelsen organiserte og utviklet seg. Hovedfokuset er rettet mot hovedkontaktpunktet for Vestfold som ble etablert i Tønsberg. Derfor er det nødvendig å se på hva som skjedde i Tønsberg, før en kan gå nærmere inn på hvordan Sivorg ble organisert i Sandefjord. Deretter vil jeg konsentrere meg om hva som skjedde videre med det organiserte sivile motstandsarbeidet i Sandefjord. Sentrale spørsmål i andre halvdel av kapitlet er på hvilken måte hovedkontaktpunktet ble opprettet, hvem som deltok og hvordan det illegale arbeidet utviklet seg. Det vil også bli belyst hvordan samarbeidet mellom den sivile ledelsen i Oslo, hovedkontaktpunktet i Tønsberg og de lokale tillitsmennene i Sandefjord fungerte. Til slutt vil jeg kort gi en vurdering av det illegale arbeidet, samt diskutere Sivorg som en organisasjon.

Krigens første fase i Sandefjord

Som alle andre byer ble også Sandefjord berørt ved den tyske invasjonen av Norge. Tyske fly fløy lavt over hustakene, men utenom dette var det ingen direkte kamphandlinger. I andre byer langs Vestfoldkysten derimot, spesielt i Horten, var en øyeblikkelig involvert i angrepet. For de fleste i Sandefjord virket nok det som skjedde 9. april ikke så dramatisk, selv om det må ha vært en uvirkelig situasjon å måtte forlate byen på grunn av krig. Da den organiserte evakueringen startet dagen etter, hadde flere allerede reist fra byen, enten for å delta i krigstjeneste et annet sted eller for å finne et tryggere sted å oppholde seg. Evakueringen foregikk forholdsvis rolig og varte også kortere enn andre steder. De første tyskerne besatte Sandefjord den 16. april, det vil si nøyaktig en uke etter angrepet.²³

²³ Christophersen 1989: 16.

Det tok ikke lang tid før befolkningen i Sandefjord merket tyskernes nærvær og så hvordan de satte sitt eget preg på byen. De okkuperte store bygninger, blant annet Hotell Atlantic, som ble omgjort til hovedkvarter. Tyskerne gjorde mer eller mindre som det passet dem, og for folk flest var det bare å venne seg til å ha okkupantene i byen. I følge Olstad hadde ikke Sandefjord noen særlig militær betydning for tyskerne.²⁴ Det var ikke noe militært hovedkvarter i byen, og hovedkvarteret for sikkerhetspolitiet holdt til i Larvik. Riktignok lot tyskerne bygge flere militære anlegg og forlegninger i Sandefjord og omegn, men disse var av mindre omfang. Tyskerne hadde også en *Ortskommandant* og *Hafenkapitän* utplassert i Sandefjord, men dette var heller ikke noe spesielt for byen.²⁵

Nasjonal Samling (heretter kalt NS) ble som kjent gjort til Norges eneste lovlige parti den 25. september 1940 av den tyske okkupasjonsmakt.²⁶ Men hvordan stod det egentlig til med NS i Sandefjord? Partiet hadde svært lav oppslutning før krigen. Dette gjaldt både for Sandefjord og Vestfold som fylke. Da stemmene ved valget i 1936 var talt opp, hadde NS i Sandefjord fått 31 stemmer og 33 stemmer i Sandar.²⁷ Dette utgjorde henholdsvis 2,4 prosent og 1,9 prosent.²⁸ Med så lav oppslutning var NS med andre ord et ubetydelig parti i byen. Flere meldte seg riktignok inn sommeren 1940 og fram til begynnelsen av 1942. Denne perioden kan trolig med rette kalles for partiets ”glanstid”. Etter 1942 var det imidlertid svært få innmeldelser.²⁹ Denne utviklingen ser ut til å stemme overens med resten av landet. NS, som eneste lovlige parti og som støttet tyskerne, fikk et kraftig oppsving etter at okkupasjonen var et faktum. Men det er likevel ingen tvil om at NS hadde vanskeligheter med å få særlig oppslutning i Sandefjord. I følge Olstad lå tilslutningen til NS under landsgjennomsnittet i hele Vestfold, både før og under krigen.³⁰

Hva kan være grunnen til den svake oppslutningen om NS i Sandefjord? Både Olstad og Christophersen hevder at skipsfartens stilling i Vestfold fylke, og da også i Sandefjord, hadde stor betydning. Særegent for Sandefjord var alle hvalfangerne og andre sjøfolk som var ute da krigen kom. De ble en del av utefronten og kom ikke tilbake til byen før etter krigens slutt. På denne indirekte måten fikk en stor del av befolkningen i Sandefjord raskt nærkontakt med

²⁴ Olstad 1997: 113.

²⁵ Sørli & Dyrhaug 1984: 34.

²⁶ *Norsk Krigsleksikon* 1995: 304.

²⁷ Olstad 1997: 121.

²⁸ Rønning 1977: 50.

²⁹ Fylkespartikontoret til NS holdt til i Jernbanealleen 15 i Sandefjord fra sommeren 1940, men ble imidlertid flyttet til Tønsberg på nyåret 1941 (Christophersen 1989: 146).

³⁰ Olstad 1997: 123.

krigen og de forhold denne krevde. I tillegg var det viktig for NS å ha medlemmer ute i distriktene som kunne stå fram som sterke ledere. Sandefjord hadde ingen slike lederskikkelser. Et illustrerende eksempel på hvordan forholdene var for NS i Sandefjord, kom til uttrykk i et brev fra et lokalt partimedlem. I brevet gjorde han kjent sin misnøye over ”den utilfredsstillende tilstanden for NS i byen”.³¹ I følge NS- medlemmet fikk partiet ingen støtte av myndighetene og ble uglesett av den øvrige delen av befolkningen. Sandefjord med nærliggende områder forble dermed under hele krigen et tilholdssted for en liten NS-minoritet.³²

Krigsårene var likevel en farlig tid for personer som motarbeidet tyskerne og NS. Å opptre uforsiktig kunne få katastrofale konsekvenser. Noen NS- medlemmer i Sandefjord var mer aktive enn andre. Det ble også her utarbeidet såkalte jøssinglister, som inneholdt navn på personer som en mente motarbeidet okkupasjonsmakten. Det var alltid fare for å bli avslørt av angivere som kunne rapportere videre oppover i systemet. Både den militære og den sivile motstanden som etter hvert kom til å ta form, måtte derfor gå under jorden.

Motstandsarbeid i startgruppen

I Sandefjord, som i så mange andre norske byer, gikk det ikke lang tid etter at okkupasjonen var et faktum før motstanden oppstod blant byens innbyggere. Den var rettet mot den tyske okkupasjonsmakten, NS og ”den nye tid”, som disse representerte og arbeidet for. Det oppsto små, lokale grupper som mente det var viktig å få i gang motstand mot tyskerne og deres norske støttespillere. Okkupasjonens første år (1940-41) er både blitt kalt for ”en forberedelsens tid/samling av byggematerialet” og for ”Milorgs læreår”.³³ Milorg er en forkortelse på den militære organisasjonen, tilsvarende den sivile organisasjonen, Sivorg. Oppgavene til Milorg var, som det fremgår av navnet, av militær karakter og blir derfor ikke vektlagt i denne oppgaven. Likevel velger jeg å ta med en kort beskrivelse av hva som skjer med den militære organiseringen i Sandefjord, for å få tydeligere fram mangfoldet av motstandsarbeidet. Ofte var det tilfeldigheter som gjorde at ulike motstandsgrupper ble dannet. Som vi skal se, startet det hele i vennekretser som møttes jevnlig.

³¹ Landssviksak Anr. 35/45.

³² Olstad 1997: 123.

³³ Berg & Lindhjem 1972: 151.

Allerede høsten 1940 begynte den første motstandsgruppen i Sandefjord sin virksomhet. Det var den såkalte Ask- gruppen med politikonstabel Øyvind Ask, medisinstudent Andreas Bertnes og ingeniør Johan Midttun i spissen. Gruppens tyngdepunkt var på Framnæs mek. Værksted.³⁴ Hovedoppgaven til Ask- gruppen var å drive etterretningsarbeid, for å levere opplysninger om tyskernes militære virksomhet til de allierte. Tyskerne kom etter hvert på sporet av Ask- gruppen, og i mars 1941 fulgte arrestasjoner av de ulike medlemmer. Dette endte med dødsdom for de nevnte tre.³⁵

Etter som tiden gikk, vokste det fram flere ulike illegale grupper i Sandefjord. Nasjonalgarden hadde også sitt utspring på Framnæs mek. Værksted. Med forbindelse til Nasjonalgarden i Larvik begynte lederen Harald Moe å rekruttere nye personer og å bygge ut motstandsgruppen. Offisersgruppen i Sandefjord var under ledelse av vernepliktig offiser Ole C. Pindsle.³⁶ I begynnelsen av 1943 ble de to motstandsgruppene med i Milorg. Da hadde allerede Nasjonalgarden og Offisersgruppen opprettet kontakt. Sandefjord tilhørte Distrikt 15 (Vestfold) og fikk betegnelsen avsnitt 154. Til sammen besto avsnitt 154 av 450 mann.³⁷ Organiseringen og sentraliseringen av den militære motstanden gjorde at det ble mer driv og effektivitet i motstandsbevegelsen.

Hva skjedde så med den sivile delen av motstandsarbeidet? På samme måte som for den militære motstanden dannet det seg tidlig lokale grupper på det sivile plan som ytte ulike former for motstand mot nyordningen. Det oppsto et behov for også å samordne det sivile motstandsarbeidet. Sivorg ble betegnelsen for den sivile motstandsorganisasjonen. Den ble etablert i Vestfold vinteren 1942.

Oppbyggingen av hovedkontaktpunkt for Vestfold

Sivorg skulle, som nevnt innledningsvis, være Koordinasjonskomiteens kommunikasjonsapparat mellom hovedstaden og distriktene. I praksis betydde dette en opprettelse av hovedkontaktpunkter rundt om i landet, som hadde kontinuerlig kontakt med ledelsen i Oslo. Geografiske, administrative og kommunikasjonsmessige hensyn var kriterier som ble lagt til grunn når hovedkontaktpunktene skulle velges. Ofte sammenfalt det slik at det

³⁴ Olstad 1997: 169.

³⁵ Christophersen 1989: 235.

³⁶ For en nærmere beskrivelse av Nasjonalgarden og Offisersgruppen, Olstad 1997: 174f, samt Christophersen 1989: 232ff.

³⁷ Olstad 1997: 175.

ble etablert et hovedkontaktpunkt i hvert fylke, men et fylke kunne også inneha flere. I Telemark ble det opprettet hovedkontaktpunkter både i Skien og på Notodden. Slik todeling var det også for Vestfold sin del. Det var i Tønsberg at hovedkontaktpunktet for Vestfold ble opprettet, og Sandefjord var underlagt dette.

Hovedkontaktpunktet for Vestfold ble etablert i begynnelsen av februar 1942.³⁸ Dette omfattet hele Vestfold fylke, unntatt den søndre og nordlige delen. Det ble etter hvert dannet et eget hovedkontaktpunkt for Larvikområdet, mens kommunene nord for Holmestrand ble underlagt Drammen. Det var et naturlig valg å legge hovedkontaktpunktet for Vestfold til Tønsberg. I følge advokat Knut Darre Christiansen, som overtok stillingen som hovedkontakt fra høsten 1943 og fram til frigjøringen, lå hovedkontaktpunktet midt i arbeidsområdet. Geografisk sett var hovedkontaktpunktet lite i utstrekning, men med stor befolkningstetthet. Dette ga flere praktiske fordeler. Hele distriktet kunne nås med tog uten pålagt reisetillatelse. På grunn av de relativt korte avstandene innenfor hovedkontaktpunktets område, egnet bruk av sykkel seg godt. I tillegg var den forholdsmessig korte avstanden til Sivorgs hovedkontor i Oslo en fordel. Det gjorde det enklere å holde en regelmessig korrespondanse mellom ledelsen i hovedstaden og hovedkontaktpunktet i Tønsberg.

Våren 1941 kan vi se de første tegn til etablering av et hovedkontaktpunkt i Vestfold. Hensikten var å få en ledelse som kunne samordne den sivile motstanden i fylket. Rolf Gerhardsen fra Fagbevegelsen og redaktør Leif Helberg i *Tønsbergs Blad*, hadde i oppdrag sammen med en sekretær å bygge opp et sivil motstandsapparat. Det er uklart hvorfor dette arbeidet etter kort tid mislyktes. Kildene forholder seg tause om dette. Allerede samme høst fant det sted et nytt forsøk på å organisere og koordinere en sivil ledelse. Overlege Anton Jervell, lektor Andreas Andersen, fylkesfullmektig Gerhard Dahl og den ovenfor nevnte advokat Christiansen utgjorde kjernen i den såkalte informasjonsgruppen. Sammen med pastor Erling Tobiassen, fylkeskonservator Harald Hals og advokat Josef Haraldsen var gruppens formål å ”skaffe eksakte opplysninger”.³⁹ Informasjonsgruppen holdt jevnlig møter hjemme hos hverandre minst en gang i uken.

Samtidig som informasjonsgruppens medlemmer hadde møter, reiste lærer Magnus Wittersø fra Tønsberg inn til hovedstaden for å treffe lærer Kåre Norum og doktor Ole Jacob Malm fra

³⁸ Christophersen 1989: 212ff, samt etterkrigsrapport av Christiansen, datert 04.03.1946.

³⁹ Etterkrigsrapport av Christiansen, datert 04.03.1946.

Koordinasjonskomiteen. Dette møtet fant sted den 2. februar 1942. Wittersø fikk i oppgave å ”opprette en samordnet ledelse for den sivile motstandskampen i Vestfold- det såkalte Kontaktpunkt Tønsberg- som skulle stå i kontakt med Koordinasjonskomiteen i Oslo”.⁴⁰ Tilbake til Tønsberg fikk Wittersø med seg flere navn på personer han skulle kontakte og samarbeide med. Blant dem var lektor Andersen, overlege Jervell og pastor Tobiassen. I utgangspunktet var det meningen at Tobiassen skulle fungere som hovedkontakt for Vestfold. Siden han allerede året før, i februar 1941, hadde blitt gransket av myndighetene, syntes han det ville være uheldig og for risikabelt at han skulle bli leder. I stedet var det Jervell som ble hovedkontakt.⁴¹

Fra nå av var det etablert en ledelse som skulle organisere den sivile motstandskampen i Vestfold. Umiddelbart kan det synes som om Vestfold var sent ute med å samordne en sivil ledelse. Med tanke på områdets sentrale beliggenhet med kort avstand til Oslo, i tillegg til den høye befolkningstettheten, er dette momenter som taler for at forholdene sannsynligvis lå bedre til rette her enn flere andre steder i forhold til etablering av en koordinert sivil ledelse. Likevel var det behov for to forsøk før opprettelsen av hovedkontaktpunktet i Tønsberg var en realitet. På en annen side var det nettopp, i følge Grimnes, i begynnelsen av 1942 at systemet med hovedkontaktpunkter begynte å bli forholdsvis ferdig utbygd. På dette tidspunktet var det til sammen etablert ca 20 hovedkontaktpunkter rundt om i landet. I 1945 var tallet kommet opp i 27.⁴² I Telemark ble det opprettet kontakt med den sivile ledelsen i Oslo/ Koordinasjonskomiteen høsten 1941, men det var først vinteren etter i 1942 at det ble utnevnt en hovedkontakt i Skien og en på Notodden.⁴³ I Aust- Agder ble det i løpet av våren 1942 utnevnt en hovedkontakt.⁴⁴ Her foregikk etableringen noe senere, men det var ingen stor tidsmessig forskjell. Når det gjelder tidspunkt for etablering av hovedkontaktpunkt, er det interessant å konstatere at Kontaktpunkt Tønsberg ikke skilte seg ut. Tvert om sluttet det seg til den normale utviklingen.

Ofte baserte de nyetablerte hovedkontaktpunktene rundt om i landet seg på et allerede eksisterende illegalt miljø. Er det riktig å hevde at dette også var tilfelle for Kontaktpunkt

⁴⁰ Christophersen 1989: 212.

⁴¹ I forbindelse med en ransakelse hjemme hos Pastor Tobiassen i februar 1941 hadde politiet beslaglagt biskopenes hyrdebrev. Hyrdebrevet var biskopenes protest mot voldsbruken fra Hirdens side og over rettsløse tilstander i samfunnet.

⁴² Grimnes 1977: 117.

⁴³ Næs 1984: 77.

⁴⁴ Østerås 1975: 30.

Tønsberg? Den tidligere omtalte informasjonsgruppen ble opprettet på lokalt initiativ. Likevel var det ingen av medlemmene fra denne gruppen som ble innkalt til Oslo for å møte Malm og Norum fra Koordinasjonskomiteen. Derimot var det lærer Wittersø som møtte KK-representantene i hovedstaden. Wittersø hadde allerede fra høsten 1941 fungert som organisator bak lærerfronten i store deler av Vestfold.⁴⁵ Wittersø fikk oppgitt sju navn som han kontaktet da han var tilbake i Tønsberg for å danne et hovedkontaktpunkt for Vestfold. Tre av disse var medlemmer av den lokale informasjonsgruppen. I tillegg var det Jervell som etter hvert ble utnevnt til hovedkontakt.

Som følge av dette er det grunn til å hevde at det i Vestfold fantes en lokal selvorganisert gruppe før Koordinasjonskomiteen i Oslo fikk kontakt. Opplysninger som hovedkontakten i Vestfold, Christiansen, har nedtegnet i sin etterkrigsrapport, underbygger også dette.⁴⁶ Likevel var det etter sentralt initiativ at det ble dannet en sivil ledelse i Vestfold. Wittersøs møte med Koordinasjonskomiteen førte til at Vestfold ble en del av et organisert kontaktnett med Sivorg i Oslo. Det var først da det ble samordnet en ledelse for den sivile delen av motstandskampen at arbeidet kom i gang. Vestfold var altså ikke et særtilfelle når det gjaldt å basere seg på en motstandsgruppe som allerede drev med illegal virksomhet. For Vestfold er Wittersø unntaket. Han var ikke medlem av denne illegale gruppen som arbeidet i Tønsberg, da han ble innkalt til Oslo.

Valg av hovedkontakt og tillitsmenn

Neste avsnitt omhandler aktørene som deltok i Kontaktpunkt Tønsberg. Sentralt her vil være hvilke kjennetegn personene hadde som ble valgt til hovedkontakt og tillitsmenn. Fantet det noen særtrekk?

Både hovedkontakten og tillitsmennene i Kontaktpunkt Tønsberg var i hovedsak menn, og nesten uten unntak var de i "sin beste alder." Dette henger sammen med utdanning og yrke. Verken hovedkontakten eller tillitsmennene var skoleungdom eller studenter. Mennene var som oftest ferdig med høyere utdanning og hadde vært i arbeidslivet i flere år før Norge ble okkupert. Her er det en interessant forskjell mellom Sivorg og Milorg. Flertallet i den sivile ledelsen og i hovedkontaktpunktene var eldre menn med høy utdanning. I Milorg var det vanligere at ledelsen besto av yngre menn, uten avsluttet utdanning, men med mer

⁴⁵ Christophersen 1989: 213.

⁴⁶ Christiansens etterkrigsrapport om Kontaktpunkt Tønsberg fra 04.03.1946.

våpentrening og annen militær erfaring. Når det gjelder kjønn, er det ikke overraskende at det nesten kun var menn som ble betrodd stillinger som hovedkontakt eller hovedtillitsmenn. Det motsatte ville vært mer oppsiktsvekkende. På denne tiden var det vanlig at kun menn innehadde slike stillinger, det var slik samfunnet var.

Det finnes likevel et eksempel på at en kvinne fungerte som hovedtillitsmann i Kontaktpunkt Tønsberg. Lektor Sofie Gard tok over stillingen som hovedtillitsmann for den høyere skole etter at forgjengeren, lektor Andreas Andersen, måtte flykte i februar 1944.⁴⁷ Selv om det var svært få kvinner som ble betrodd lederstillinger innen den sivile motstandsbevegelsen, betyr selvfølgelig ikke dette at de overhode ikke fantes i det illegale arbeidet. Mange kvinner ”tilhørte fotfolket i motstandsarbeidet”, som Christophersen påpeker i *Vestfold i krig*.⁴⁸ Det ser ut til at Kontaktpunkt Tønsberg skiller seg noe ut på dette punktet. Jeg har ikke funnet opplysninger som tyder på at kvinner fungerte som tillitsmenn eller liknende i Telemark. I Aust- Agder var det riktignok en kvinnelig lærer ved navn Jetlund- Jørgensen, som i august 1944 ble utnevnt til læretillitsmann etter at forgjengeren ble arrestert.⁴⁹ Dette viser tydelig at kvinner ikke ble valgt til tillitsmenn i første omgang, men heller overtok etter opprulling og arrestasjoner.

Når en ser nærmere på hvilke yrker hovedkontaktene hadde, er det enkelte som dominerer. Hovedkontaktene var den første tiden ofte lege eller lærer av yrke. Dette hadde sammenheng med at Ole Jacob Malm, som spilte en helt sentral rolle i Koordinasjonskomiteen, selv var lege. Hans to nærmeste medhjelpere var begge lærere.⁵⁰ Det var et naturlig sted å begynne letingen etter mulige hovedkontakter innenfor sin egen yrkesgruppe. Det er derfor rimelig å tro at det ikke var en ren tilfeldighet at det nettopp var lærer Wittersø som ble innkalt til hovedstaden for å møte representanter (Malm og Norum) fra Koordinasjonskomiteen. Det resulterte altså i at Wittersø fikk oppdraget med å samordne en sivil ledelse i Vestfold. Jervell, som senere ble hovedkontakt for Kontaktpunkt Tønsberg, var lege. Likevel var det en advokat som innehadde rollen lengst som hovedkontakt i Vestfold. Advokat Christiansen overtok for Jervell etter at tyskerne arresterte ham i september 1943.⁵¹ Etter løslatelsen av Jervell fungerte han som reserve for Christiansen fram til frigjøringen.

⁴⁷ Christophersen 1989: 214, samt opplysninger fra Christiansens etterkrigsrapport 04.03.1946.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Østerås 1975: 84.

⁵⁰ Grimnes 1977: 117.

⁵¹ Christophersen 1989: 212.

Det karakteristiske er altså at hovedkontaktene nesten utelukkende var velutdannede og hadde høye/gode stillinger innen arbeidslivet. Hovedkontaktene kom fra yrker med iboende muligheter som var fordelaktige når en skulle drive motstandsarbeid. Det var yrker med et allerede eksisterende kontaktnett av kolleger rundt om i landet. I tillegg var yrkene mer mobile og frie enn andre yrker. Det vil si at det var enklere og trolig mindre mistenkelig for en advokat eller en lege å være borte i kortere perioder fra kontoret i løpet av arbeidsdagen for å gjøre illegale ærender. For en fabrikkarbeider som måtte stemple seg ut og inn, var det vanskeligere å utføre enkelte typer illegale ærender i arbeidstiden.

I tillegg til yrkesbakgrunn er det klart at ulike praktiske forhold spilte en betydelig rolle for utførelsen av det illegale arbeidet. For Jervells vedkommende ble fylkessykehuset i Tønsberg et viktig sted. Jervell var overlege ved sykehuset og det ga han den fordel at han hadde tilgang til nyttig utstyr, som for eksempel kjemikalier og ulike apparater til bruk i det illegale arbeid.⁵²

Det var også fordelaktig at hovedkontakten på forhånd hadde stor innflytelse i distriktet i kraft av sitt yrke, men det var ingen betingelse for at hovedkontaktpunktet skulle bli vellykket. Hovedkontaktens personlighet og dyktighet var minst like avgjørende. Et sterkt engasjement for motstandsarbeid i den tidlige fasen, preget personene som ble hovedkontakt eller tillitsmenn. Flere av personene som tidlig involverte seg i motstand mot okkupasjonsmakten og dens medhjelpere, fikk etter hvert lederstillinger innen illegalt arbeid. Et godt eksempel er Josef Haraldsen som fra starten var med i den lokale informasjonsgruppen i Tønsberg og som senere ble distriktssjef for Milorg i Vestfold D 15.

Praktisk arbeid og illegale metoder

Hovedoppgaven til Kontaktpunkt Tønsberg, som alle andre hovedkontaktpunkter, var å formidle informasjon i form av paroler eller annet materiell, for eksempel illegale aviser. Paroler var retningslinjer om hvordan yrkesgrupper og befolkningen ellers skulle forholde seg til okkupantene og de norske nasjonalsosialistene. For å få til dette på enklest mulig måte, var det nødvendig å samle de enkelte yrker i et felles apparat som igjen kunne sikre en felles opptreden når okkupasjonsmakten og NS- myndighetene kom med ulike fremstøt. Dette

⁵² Ibid.

apparatet besto av hovedkontaktpunkter ute i distriktene som mottok paroler og lignende fra den sivile ledelsen i hovedstaden. Deretter sørget hovedkontaktpunktet for at dette ble formidlet til de ulike yrkesgruppene på det lokale plan. Rundt hver enkelt hovedkontakt dannet det seg et nett av hovedtillitsmenn fra ulike yrker. Disse hadde igjen sine lokale tillitsmenn innen sitt yrke rundt om i fylket. Kontaktpunkt Tønsberg besto totalt av hovedtillitsmenn i hele 17 ulike yrkesgrupper. Alt fra lærere, leger/tannleger, jurister, jernbanefunksjonærer, handel, industri og håndverk var representert.⁵³ I følge Christiansens rapport var det Jervell, Wittersø, Andersen og ham selv som utpekte de ulike hovedtillitsmenn, etter forslag fra den sivile ledelsen i Oslo. Korrespondansen som gikk fra Oslo til Tønsberg, ble kopiert opp og fordelt på de ulike hovedtillitsmennene. De sørget deretter for at sine lokale tillitsmenn mottok det illegale materialet. Informasjon til hovedstaden gikk den motsatte vei.

På hvilken måte foregikk så korrespondansen mellom hovedstaden, hovedkontaktpunktet og distriktene? Hvilke illegale metoder og teknikker ble benyttet? Det er klart at det ble brukt flere ulike metoder for å formidle illegalt materiale. Det var avgjørende å skjule virksomheten. Sikkerhetstiltakene ble forbedret etter hvert som motstandsbevegelsen fikk mer erfaring og lærte av sine tidligere feil. Hensikten med bruk av ulike metoder og teknikker, var å forvirre okkupasjonsmakten og NS- regimet og gjøre oppsporingen så vanskelig som mulig.

Kurerer ble benyttet mye i det illegale arbeidet. Kurerene kunne være familie eller andre slektninger til hovedkontakten og tillitsmennene, eller personer innen den gjeldende yrkesgruppen.⁵⁴ For den illegale lærergruppen var det i den første tiden ikke uvanlig at elever som gikk på skole i Tønsberg, men som bodde i Sandefjord eller Horten, ble brukt som kurerer.⁵⁵

En annen metode for å spre paroler og annet illegalt materiale var bruk av post. Forsendelser var særlig fordelaktig for å nå mottaker over lengre avstander. Ulike tiltak ble satt i gang for å sikre aktiviteten. Bruk av dekkadresser var et av dem, et annet var å postlegge det illegale materialet i en annen by eller på en jernbanestasjon. Meldinger fra Oslo som gjaldt lærerfrontens arbeid, kom som oftest med postsendinger til Tønsberg. Sendingene var

⁵³ En fullstendig liste over de 17 ulike gruppene finnes som vedlegg (til slutt i oppgaven).

⁵⁴ Christiansens etterkrigsrapport av 04.03.1946.

⁵⁵ Andersens etterkrigsrapport angående den høyere skole, datert 10.02.1946.

adressert ”Reisende Thor Gundersen. Post. Rest.” Herr Carlstedt og herr Holst ved Tønsberg Postkontor varslet videre når det kom post.⁵⁶ Paroler og lignende som skulle formidles til tannlegenes illegale tillitsmenn, ble sendt innstøpt i gipsmodeller fra tannlegeklinikken i Oslo.⁵⁷ Dette viser tydelig kreativitet og oppfinnsomhet! Jernbane- eller bussnettet ble også ofte brukt til å frakte illegalt materiale. Blant annet påpeker Næs at i Telemark ble bussforbindelser en del benyttet, mens Østerås konstaterer at jernbanen ble flittig brukt i Aust-Agder.⁵⁸ Jeg har ikke funnet noe konkrete opplysninger som tilsier at jernbane eller buss ble benyttet i Vestfold, men sannsynligheten er stor for at dette også her var tilfelle.

I tillegg til bruk av kurerer, post og andre transportmidler, foretok også hovedkontakten og hovedtillitsmennene flere personlige reiser. Dette kommer tydelig fram i de enkelte etterkrigsrapportene fra Kontaktpunkt Tønsberg. Hovedkontakten og hovedtillitsmennene reiste til ledelsen i Oslo, men også rundt om i distriktet som lå under hovedkontaktpunktet. Wittersø, som var hovedtillitsmann for folkeskolen, foretok i alt 16 turer til Oslo, mens reiser rundt i sitt eget distrikt kom opp i et større antall.⁵⁹

Det var av betydning at hovedkontakten og hovedtillitsmennene hadde direkte kontakt med lokale tillitsmenn. Det var særlig viktig i forbindelse med rekruttering til illegalt arbeid, men også for å kunne høre direkte om forholdene og diskutere personlig med dem som innehadde lederstillinger i den sivile motstandsbevegelsen. Det finnes også enkelte eksempler på at det gikk en direkte forbindelse mellom den illegale yrkesledelsen i hovedstaden og til den lokale yrkestillitsmann utenom hovedkontaktpunktet. Hovedregelen var at all kommunikasjon og distribusjon av skriftlig materiale mellom hovedstaden og distriktet skulle skje via hovedkontakten. Særlig i begynnelsen ble ikke dette alltid overholdt.⁶⁰

Før jeg skal ta for meg hva som skjedde i Sandefjord, skal vi se litt nærmere på sikkerhetstiltak i forbindelse med korrespondanse av illegalt materiale. I følge Christiansens nedtegnelser, opererte Kontaktpunkt Tønsberg den første tiden etter okkupasjonen med såkalt ”åpen kontakt”. Det vil si at tillitsmennene visste hvem som fungerte som hovedkontakt, identiteten til personen var altså ”åpen”. Etter hvert som en tilegnet mer kunnskap og fikk mer

⁵⁶ Etterkrigsrapport av Wittersø, datert februar 1946.

⁵⁷ Etterkrigsrapport av Hans Seeberg, datert 06.09.1945.

⁵⁸ Næs 1984: 90 og Østerås 1975: 34.

⁵⁹ Etterkrigsrapport av Wittersø, datert februar 1946.

⁶⁰ Grimnes 1977: 177.

erfaring i utføring av motstandsarbeid, gikk en over til å bruke ”lukket kontakt”. Det betød at tillitsmennene fikk det illegale materiale gjennom en nøytral mellommann. Tillitsmennene kunne også motta stoffet som var merket på en bestemt måte som varierte fra måned til måned.⁶¹ Dette betydde at tillitsmennene ikke lenger var klar over hvem som var hovedkontakt.

Denne illegale teknikken ser ut til å være tilnærmet identisk med hvordan korrespondansen foregikk mellom hovedkontaktpunktet i Telemark og dets tillitsmenn. Her benyttet en indirekte kontakter som fungerte som stedfortredere for hovedkontakten.⁶² Indirekte kontakt og lukket kontakt hadde her den samme funksjonen og var en viktig forholdsregel for å utvise forsiktighet. For å oppnå kontakt med ledelsen i hovedstaden, var det vanlig å enten skrive til en dekkadresse i Oslo, eller via telefon. Koder var da avtalt på forhånd. Kurerkontakten i Oslo var et av sikkerhetsmessige grunner kun hovedkontakten som kjente til.⁶³ Andre sikkerhetstiltak for å hindre arrestasjoner og videre opprulling, var bruk av stedfortredere. I tillegg forteller Christiansen at når han skulle treffe de andre tillitsmennene, var det under påskudd om at møtene handlet om noe annet.

Et lokalt kontaktpunkt i Sandefjord etableres

Det er en vanskelig oppgave å finne ut hvordan Sivorg organiserte seg i Sandefjord. Det finnes svært lite skriftlig materiale fra de lokale tillitsmennene i distriktet. Grunnen er at etterkrigsrapportene hovedsakelig er skrevet av hovedkontakten og hovedtillitsmennene som satt i Tønsberg. Mye av opplysningene handler derfor i stor grad om hva som skjedde i Tønsberg. Likevel er det ikke helt umulig å skaffe nærmere informasjon om Sivorg i Sandefjord.

Hva skjer så i Sandefjord etter at hovedkontaktpunktet for Vestfold var etablert i Tønsberg? Hvordan var Sivorg organisert her, hvem og hvor mange ble valgt til lokale tillitsmenn og hvordan fungerte samarbeidet mellom distrikt og sentrum? Dette er viktige og ikke minst sentrale spørsmål, der svarene vil kunne gi nærmere innsikt om hvordan den sivile motstanden fortonet seg i Sandefjord. Overskriften på dette avsnittet kan imidlertid virke noe

⁶¹ Fra Christiansens etterkrigsrapport 04.03.1946.

⁶² Næs konstaterer i *Hovedtrekk ved den sivile motstandsbevegelse i Telemark under okkupasjonen 1940-45* at det var forskjellig praksis mellom øvre og nedre Telemark. Hovedkontaktpunktet i nedre Telemark la større vekt på bruk av indirekte kontakter.

⁶³ Christiansens etterkrigsrapport 04.03.1946.

misvisende. Umiddelbart kan en få inntrykk av at det i Sandefjord ble etablert et underkontaktpunkt på samme måte som hovedkontaktpunktet i Tønsberg. Men det er viktig nok en gang å presisere at Sandefjord lå under Kontaktpunkt Tønsberg. Sandefjord var heller ikke et underkontaktpunkt i den forstand at det her var en liten gruppe bestående av ledere fra de forskjellige yrker, som hadde møter og diskuterte saker i fellesskap. Systemet var oppbygd slik, som nevnt tidligere, at hovedkontakten og hovedtillitsmennene som satt i Tønsberg hadde hver sine lokale tillitsmenn for sitt yrke ute i distriktene. I sin tur hadde de lokale tillitsmennene kontakt med kolleger i sitt område. Jeg har ikke funnet opplysninger som tilsier at de lokale tillitsmennene for ulike yrker i Sandefjord møtte hverandre jevnlig slik tilfellet var i Tønsberg.

I denne sammenheng ser en nok en forskjell på den sivile og den militære organisasjonen, når det gjelder måten å organisere seg på. Den tidligere nevnte Josef Haraldsen var distriktssjef for Milorg i Vestfold, D 15. Det kan kanskje være riktig å hevde at hovedkontakt Christiansen hadde samme funksjon og oppgave som Haraldsen, men på det sivile området. Milorg hadde også en lokal sjef eller områdesjef i Sandefjord, Oddvar Midttun. En tilsvarende posisjon fantes det imidlertid ikke på den sivile siden. Her var det, som presisert ovenfor, lokale tillitsmenn innen de enkelte yrker som hadde mer eller mindre kontakt med hverandre.

Selv om det skriftlige kildematerialet som omhandler Sivorgs lokale tillitsmenn i Sandefjord er tynt og tilsynelatende mangelfullt, er det likevel tilstrekkelig til å gi et noenlunde klart bilde av systemet og hva som foregikk i Sandefjord. De aller fleste yrkesgrupper (og organisasjoner) hadde en lokal tillitsmann i byen. Ut fra etterkrigsrapportene om Kontaktpunkt Tønsberg, står det konkret at både Jervell og Seeberg, som var tillitsmenn for henholdsvis den illegale lege- og tannlegegruppen, hadde utpekt eller ”ordnet med” lokale tillitsmenn i Sandefjord. Dessverre er ikke personene navngitt. I rapportene avgitt av hovedtillitsmennene for lærerne i både folkeskolen og den høyere skole finnes det derimot flere konkrete opplysninger om Sandefjord. I tillegg er det skrevet rapport av to av de lokale lærertillitsmennene som gir verdifull informasjon.

Det vi altså vet om lærernes kontaktnett, er at den lokale tillitsmann for folkeskolen var Orvar Fastvold, som fra før av fungerte som formann i Sandefjord Lærerslag. Fastvold var i tillegg til å være tillitsmann i Sandefjord, også tillitsmann for folkeskolelærerne i Sandar, Kodal,

Andebu, Tjølling og Larvik.⁶⁴ Senere overtok lærer Herman Karl Standal som lokal tillitsmann for Sandar. I følge Fastvold hadde Standal og ham selv ofte konferanser sammen enten i Sandefjord bibliotek eller i Sandefjord kirke. Det var kun den første tiden at Fastvold hadde ansvaret for folkeskolelærerne i Larvik. Det viste seg at dette systemet ikke fungerte så godt. Det førte til at Larvik fikk sin egen tillitsmann, lærer Hermann Helle. Når det gjelder den høyere skole, var det i følge Andersen i Kontaktpunkt Tønsberg, lektor Ragnar Saugestad og adjunkt Bredo Haraldsen som var hans lokale tillitsmenn i Sandefjord. Etter at Saugestad ble arrestert i august 1943, var det Helene Wiese som overtok hans stilling.⁶⁵ Her ser vi et eksempel på en kvinnelig lokal tillitsmann for den høyere skole.

Hovedregelen var at all kommunikasjon fra ledelsen i Oslo gikk via hovedkontaktpunktet i Tønsberg til Sandefjord. Ut fra etterkrigsrapportene kommer det også tydelig fram at de lokale tillitsmennene i Sandefjord fikk informasjon, paroler og lignende fra hovedkontaktpunktet i Tønsberg. Wittersø beretter at alle områder som tilhørte Kontaktpunkt Tønsberg, fikk ordre derfra. Lærer Fastvold forklarer i sin rapport at Tønsberg var sentrum for hans gruppes illegale arbeid. Det var også derfra en fikk beskjeder og annet materiell. Det var som oftest Sigrid From som brakte ”stoffet” til Sandefjord, dersom ikke direkte konferanse var nødvendig.⁶⁶ Men unntak finnes. Fastvold skriver at selv om det var til Tønsberg en hadde forbindelse, kjente han godt til at det fantes en sentralledelse i Oslo. Fastvold hadde selv reist inn til hovedstaden enkelte ganger.⁶⁷ Helene Wiese deltok også på noen større møter i Oslo. Dette bekrefter at selv om det fantes forholdsvis organiserte linjer mellom Oslo, Tønsberg og Sandefjord, var det ikke slik at det bestemte mønsteret ble fulgt slavisk. Dette fenomenet kommenterer også Næs i sin hovedoppgave om Sivorg i Telemark, at det var ”et generelt fenomen som var ganske typisk under okkupasjonen. Selv om man hadde mer eller mindre fast organiserte linjer for kontakt mellom personer og distrikter var disse linjene aldri helt skarpe, og det var alltid en viss mulighet for å gå utenom disse.”⁶⁸

Flyktningtransporten i Sandefjord står her i en særstilling. Som jeg vil komme tilbake til senere i oppgaven, var Sandefjord her å regne som et hovedkontaktpunkt.

⁶⁴ Etterkrigsrapport av Fastvold, ikke datert. Opplysningene samsvarer med rapporten avgitt av Wittersø, datert februar 1946.

⁶⁵ Etterkrigsrapport av både Andersen og Wiese. Det var ikke det illegale skolearbeidet som var årsaken til arrestasjonen av Saugestad.

⁶⁶ Wittersøs etterkrigsrapport, datert februar 1946.

⁶⁷ Fastvolds etterkrigsrapport, ikke datert.

⁶⁸ Næs 1984: 85f.

En vurdering av hovedkontaktpunktet i Vestfold

Det finnes flere måter å vurdere om Kontaktpunkt Tønsberg var en vellykket illegal organisasjon eller ikke, det vil si om dets illegale virksomhet var vellykket. En måte er å undersøke om det var fare for opprulling av organisasjonen og om det fant sted arrestasjoner av hovedkontakt, noen av tillitsmennene eller andre personer som på en eller annen måte kjente til den sivile organisasjonen. Med et slikt utgangspunkt, hva skjedde egentlig i Kontaktpunkt Tønsberg fra det ble etablert og fram til frigjøringen?

Som nevnt tidligere, kom det til enkelte arrestasjoner innen hovedkontaktpunktet for Vestfold. Hovedkontakt Jervell, som også var tillitsmann for legegruppen, ble arrestert i september 1943 og satt i fengsel til desember samme år, siste del oppholdt han seg på Grini. Bakgrunnen for arrestasjonen av Jervell var imidlertid ikke hans tilknytning og arbeid innen Kontaktpunkt Tønsberg. Derfor var det heller ingen fare for videre opprulling av den sivile organisasjonen. I følge Jervell var årsaken til arrestasjonen ”sabotasje mot Wehrmacht”.⁶⁹ Som overlege på Fylkessykehuset behandlet Jervell hundrevis av kvinner for kjønnsykdommer. Angivelig skulle en av dem som hadde blitt behandlet smittet en tysk offiser. Jervell fungerte som vara for Christiansen etter at han overtok som hovedkontakt fram til frigjøringen. I Aust- Agder kom det til sammenlikning flere arrestasjoner av personer innenfor hovedkontaktpunktet.⁷⁰

Ved en nærmere undersøkelse av listen over de organisasjoner og yrkesgrupper Kontaktpunkt Tønsberg hadde tillitsmenn innenfor, kommer det fram at det totalt sett var svært få tilfeller av arrestasjoner eller andre alvorlige hendelser i Vestfold. Av de 17 som ble valgt til hovedtillitsmenn for de ulike grupper, ser det ut til at det kun var Jervell som ble arrestert. I tillegg var det kun tre av hovedtillitsmennene som av ulike grunner måtte forlate landet. Dette gjaldt den tidligere nevnte lærer Andersen, Ole Bjerke som var tillitsmann for sin egen yrkesgruppe ingeniørene og til slutt redaktør Rolf Gerhardsen, som sørget for kontakt med fagbevegelsen.⁷¹

⁶⁹ Etterkrigsrapport av Jervell, datert 04.09.1945. Alex Brinchmann d.y fungerte som tillitsmann for legene mens Jervell var fengslet.

⁷⁰ Hovedkontakt Ottersland ble arrestert i november 1943 sammen med et par andre motstandsmenn. I juli 1944 ble dr. Carl Aarsvold og dr. Johan Koster nye hovedkontakter, inntil begge i løpet av høsten samme år måtte reise ut av landet. Deretter overtok Bjørn Madsen som hovedkontakt, men ble selv arrestert rett før nyttår og sendt til Oslo og Grini (Østerås 1975: 35ff).

⁷¹ Fra Christiansens etterkrigsrapport 04.03.1946.

Når en ser på de omfattende opprullingene av flere Milorg- avsnitt i Vestfold våren 1944, der totalt 46 menn og sju kvinner ble arrestert av tyskerne, fikk ikke disse aksjonene noen direkte konsekvenser for den sivile organisasjonen i fylket. Dette viser at prinsippet om isolasjon og minst mulig innblanding mellom ulike motstandsorganisasjoner, ble fulgt i Vestfold.

Christiansen kommenterer også forholdet til Milorg i sin rapport, der han skriver at ”vi så det ikke som noen fordel å bli sammenblandet” og at en derfor hadde minst mulig forbindelse.

Det er vanskelig å vurdere hvilken betydning de få arrestasjonene og fraværet av opprullinger hadde for den sivile motstandsorganisasjonen. I tillegg var det svært få som måtte flykte ut av landet. De skriftlige kildene sier lite eller ingenting om dette. Likevel må en kunne hevde at det var positivt at den sivile ledelsen hadde tilnærmet den samme sammensetningen under okkupasjonen. Det var en fordel at de fleste tillitsmennene fortsatte som kontakter innen sine respektive yrker, og at det totalt sett var så få utskiftninger. Kontinuitet i den sivile ledelse var viktig. Ikke minst betydde det nok mye for de lokale tillitsmenn i Sandefjord, som for andre steder, at de hadde samme person og ledelse å forholde seg til. På den andre siden var det trolig også lettere for ledelsen å bli respektert av de lokale tillitsmennene.

Andre faktorer som kan være med på å evaluere i hvilken grad Sivorgs illegale arbeid var vellykket eller ikke, er å se nærmere på resultater og aktivitetsnivå. Vellykkede aksjoner vil for eksempel kunne gi en pekepinn på om virksomheten var vellykket. Dette er faktorer som ikke vil bli gjennomgått her, men som jeg heller vil følge opp i de kommende kapitler.

Helt til slutt vil jeg gi en kort vurdering hvorvidt Sivorg i Vestfold, altså Kontaktpunkt Tønsberg, passer til definisjonen av en organisasjon, som jeg redegjorde for i innledningskapitlet. Sivorg oppsto under helt spesielle forhold. Derfor var det nærmest umulig å følge de vanlige prinsippene for drift av en organisasjon. For det første fikk verken hovedkontakten, hovedtillitsmennene eller de lokale tillitsmennene sine verv gjennom valg. Utvelgelsen var både hemmelig og selektiv. Som vi kjenner til, ble Jervell hovedkontakt på bakgrunn av Wittersøs møte med KK- representanter i hovedstaden. Hovedtillitsmennene ble spurt direkte om de kunne delta i Kontaktpunkt Tønsberg og ikke som resultat av et åpent valg. På en annen side finnes det flere faktorer som taler for å kalle Sivorg en organisasjon. Hovedkontaktpunktet hadde møter, om ikke regelmessige og i faste lokaler. Her kom hovedkontakten og hovedtillitsmennene sammen for å diskutere aktuelle saker og hendelser. I følge Christiansen ble avgjørelser i de første år hovedsakelig truffet i et kollegium. Når det for

eksempel gjaldt lærersaker eller ungdomstjenesten, var det naturlig at hovedkontakten (Christiansen) i samråd med de to lærertillitsmennene tok beslutninger. Slik fungerte systemet for de andre hovedtillitsmennene også, når det var aktuelle saker som angikk deres yrkesgruppe. Likevel hendte det nok at hovedkontakten traff avgjørelser alene, særlig i saker som det hastet å finne løsninger på. Christiansen beretter at han ordnet ” de rent ekspedisjonsmessige saker” selv.⁷² Sivorgs motstandskamp gikk primært ut på å stoppe nazifiseringsforsøkene som ble satt i scene av NS, det statsbærende partiet.

På dette grunnlag er det trolig riktig å hevde at Sivorg var mer lik en organisasjon enn en bevegelse, selv om Sivorg ikke passer helt til begrepets rette forstand. Den hadde visse likhetstrekk. De spesielle forholdene som Sivorg oppsto og arbeidet under, bør tillegges stor vekt. En åpen planlegging ble en umulighet i samme øyeblikk som okkupasjonen var et faktum.

⁷² Christiansens etterkrigsrapport, datert 04.03.1946.

KAPITTEL 3.

ULIKE YRKESGRUPPERS OG ORGANISASJONERS MOTSTAND

Hensikten med dette kapitlet er å vise hvordan den sivile motstanden kom til uttrykk innen enkelte yrker og organisasjoner. Jeg har valgt ut enkelte fordi de naturlig hører med i en oppgave om sivil motstand. Viktigere er det at de utvalgte yrker og organisasjoner kom til å spille en meget sentral rolle i kampen mot okkupasjonsmakten og NS- styret. De enkelte gruppene er også valgt på grunnlag av at de på en eller annen måte utmerket seg i Sandefjord.

I kapitlets første del vil fokuset være rettet mot en yrkesgruppe som nærmest kom i en særstilling under okkupasjonen, nemlig politiet. Hovedproblemstillingen vil her være hvordan forholdene var i politiet i Sandefjord, og i hvilken grad denne yrkesgruppen gjorde motstand. Andre del omhandler lærernes kamp og motstanden de ytte mot nazifisering i skolene. Hovedfokuset vil igjen være hva som skjedde i Sandefjord. Kirken var også en sentral aktør, og i del tre vil jeg komme inn på kirkens og prestenes motstandskamp. For å vise motstanden som utspant seg innenfor organisasjonslivet, handler fjerde og siste del om idrettsorganisasjonene og hvordan ulike foreninger forholdt seg til okkupasjonsmakten og NS- myndighetene.

Politiet

Politiet var en yrkesgruppe som tidlig fikk kjennskap til hva ensretting og nyordning innebar.⁷³ Det skulle omorganiseres etter tysk mønster og var tiltenkt en betydelig rolle i det okkuperte Norge. Den 25. september 1940 ble det opprettet et eget Politidepartement, skilt ut fra Justisdepartementet og med politiminister Jonas Lie i spissen. Et par uker senere, den 8. oktober, uttalte Lie under et møte i Politiembetsmennenes Landsforening, at ”han nok syntes politifolkene skulle melde seg inn i NS, men at det var et samvittighetsspørsmål for den enkelte, noe krav ville ikke bli stilt”.⁷⁴ I landsgjennomsnitt var det hele 42 prosent av alle politifolk som meldte seg inn NS, framholder Nøkleby.⁷⁵ Det interessante spørsmålet blir da, hvordan var situasjonen for politiet i Sandefjord? Fantes det eventuelle særtrekk her?

⁷³ Politiet var ikke et entydig begrep under okkupasjonen, det fantes flere ulike kategorier. I denne sammenheng benytter jeg begrepet politiet om det norske politi.

⁷⁴ Nøkleby 1985: 64.

⁷⁵ Nøkleby 1985: 65.

Kjartan Bruun- Hanssen var politimester i Sandefjord da Norge ble okkupert, og han ble snart medlem av NS. Skussmålet Bruun- Hanssen fikk av sine kolleger da han sluttet ved politikammeret, sier en hel del om hvilken lojal støttespiller han ble for partiet. ”Han etterkom alle ordrer fra NS og tyskerne til punkt og prikke”, lød attesten.⁷⁶ Når det gjelder andre polititjenestemenn og medlemskap i NS, finnes det ingen fullstendig oversikt. Imidlertid kan en rapport fra et lokalt NS- medlem gi en liten pekepinn på hvordan forholdene var i Sandefjord.⁷⁷ I et brev datert 14. mars 1943 til fylkesføreren, var det vedlagt en liste over polititjenestemennene i Sandefjord og deres holdning overfor NS. Oversikten er interessant, men en må ta i betraktning at den ble utarbeidet av et ivrig NS- medlem og viser derfor hans egen oppfatning av forholdene ved politikammeret. Likevel er viktig å få fram denne siden også. Listen kan fortelle noe hvordan enkelte vurderte situasjonen i Sandefjord under okkupasjonen, med tanke på politiets arbeid og motstand. Oversikten inneholdt totalt 16 navn. Av dem var sju notert som medlemmer av NS. Ved et av disse navnene sto det imidlertid at vedkommende angret på sitt medlemskap. Ved enkelte andre sto det blant annet følgende bemerkninger; ”oppfører seg som premiejøssing” og ”arbeider i høyeste grad i negativ retning”.

Forklaringen på hvorfor noen polititjenestemenn meldte seg inn i NS og andre ikke, er ikke så svart- hvitt som en først kan få inntrykk av. Bildet var nok atskillig mer nyansert, og motivene for innmelding var forskjellige. For det første er det åpenbart at enkelte i politiet ble NS- medlemmer fordi de var overbeviste nasjonalsosialister, og mente at dette var det eneste rette å gjøre. De anså etterforskning og avsløring av motstandsbevegelsen som en del av politiets alminnelige arbeid.⁷⁸ På en annen side kan trusler og press ha vært årsaken til at noen meldte seg inn. Det ble mer enn antydning at en kunne miste jobben hvis en ikke aksepterte medlemskap i det statsbærende parti. For de som hadde familie å forsørge, var dette en særdeles vanskelig situasjon. I denne forbindelse er det også viktig å huske på at det var en meget tidlig fase og at det ennå ikke fantes en fast og samordnet motstandsfront.⁷⁹ Det er også et faktum at noen meldte seg inn i NS, for på den måten kunne spille et dobbeltspill. Medlemskapet var mer eller mindre et skalkeskjul for illegalt motstandsarbeid. Slik kunne en også unngå at mer aktive og ”farligere” nasjonalsosialister besatte stillinger innen politiet. På den ene siden var det umulig for polititjenestemennene ikke å utføre oppgaver for tyskerne,

⁷⁶ Olstad 1997: 124.

⁷⁷ Følgende er fra landssviksak Anr. 4/45.

⁷⁸ Christophersen 1989: 136.

⁷⁹ Nøkleby 1985: 65.

det var en del av deres arbeid. På den andre siden hadde altså polititjenestemennene mulighet til å drive ulike former for illegalt arbeid, som var til gagn for den øvrige befolkning. Særlig viktig var lokalt etterretningsarbeid og varsling til motstandsbevegelsen om forestående aksjoner.

Nok et forhold som kunne ha relevans for polititjenestemennenes valg om å bli NS- medlem eller ikke, var personavhengig. Nøkleby berører dette momentet i *Norge i krig*. Her framholder hun at ”det hadde en demoraliserende effekt om politimester og andre embetsmenn gikk foran inn i NS. Resten av kammeret hadde lett for å følge etter”.⁸⁰ Kraglund deler samme oppfatning i *Holdningskampen* og skriver følgende at ”det personlige eksempel hadde avgjørende betydning. Der hvor lederskiktet sviktet fulgte fotfolket, og omvendt”.⁸¹ Dette ser ut til å stemme for Sandefjord sin del.

Den tidligere omtalte politimester Bruun- Hanssen ble ikke værende i Sandefjord under hele okkupasjonen, men reiste fra byen i 1942. Han gikk over til en ny jobb innen NS på Sørlandet. Politifullmektig Leif Samuelsen ble ny konstituert politimester. Samuelsen var ikke medlem av NS og måtte nok ”gjøre gode miner til slett spill” da han ble politimester, som Olstad formulerer det i *Sandefjords historie*.⁸² Fra ulike NS- hold kommer det tydelig fram at en var misfornøyd med politiet i Sandefjord. Et lokalt NS- medlem sendte flere klager på politiet og dets arbeid. I et brev til fylkesføreren hevder han at Samuelsen er ”å betrakte som motstander” og fortsetter frustrasjonen med at en ”ser forbausende lite til politiet i det hele tatt”.⁸³ Fra et annet medlem som innehadde flere verv i partiet, kom det også flere klager til Oslo angående forholdene ved politikammeret i Sandefjord. Han hevdet i en av rapportene at ”de politifolk der som melder seg inn i NS, blir snart kurert for det hvis de da ikke har spesielt solid ben i nesa”.⁸⁴ Etter hans mening var det politimesteren selv som var den direkte skyldige i hvordan forholdene var.

I motsetning til de norske nasjonalsosialistene som generelt var svært misfornøyde med måten Samuelsen fungerte som politimester på, fikk han derimot gode skussmål av den øvrige del av befolkningen i Sandefjord. Olstad henviser til uttalelser etter krigen om at Samuelsen gjorde

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Kraglund 1993: 5.

⁸² Olstad 1997: 124.

⁸³ Landssviksak Anr. 4/45.

⁸⁴ Landssviksak Anr. 15/45.

”alt for å hjelpe gode nordmenn selv om han derved personlig utsatte seg for de alvorligste følger”. At Samuelsen fikk fortsette i sin stilling etter okkupasjonen og senere ble politimester i Tønsberg, sier en god del om hans virke under krigen. I *Sandefjords Blad* etter frigjøringen kunne en videre lese at Samuelsen fikk ”stor betydning for utviklingen av det illegale arbeidet som ble utført i distriktet”.⁸⁵ Som jeg vil komme tilbake til i kapitlet om flyktningtransporten til Sverige, spilte Samuelsen også her en viktig rolle. Lensmannen i Sandar, Tom Sandkleven, ble også rapportert som fiendtlig innstilt overfor de norske nasjonalsosialistene, og det var på tale å skifte ham ut. I følge en lokal NS- mann kunne en ikke erstatte Sandkleven fordi det ikke fantes andre kvalifiserte til stillingen.⁸⁶

Hittil har fokuset stort sett vært rettet mot politimesteren. Nå skal vi se nærmere på de andre polititjenestemennene. Kildene er sparsomme med opplysninger om Sivorgs kontakter i politiet, men noe skriftlig materiale finnes likevel. I Kontaktpunkt Tønsberg fungerte fylkesbetjent Sverre Brutveit som hovedtillitsmann. Brutveit var også hovedtillitsmann for alle ”embetskontorfunksjonærene”.⁸⁷ Rapporten sier ellers lite angående arbeidsmåte og oppgaver. Trolig er det riktig å hevde at de illegale arbeidsoppgavene var tilnærmet de samme som for hovedtillitsmennene i Telemark og Aust- Agder. I Aust- Agder beretter Østerås at arbeidet besto i å ”kontrollere hva som foregikk ved politikammeret, og meddele alt av interesse til hjemmefronten. I tillegg skulle en motta og spre paroler med mer”.⁸⁸ I følge Næs fikk politifullmektig Ragnar Blekeli en avgjørende betydning for Nedre Telemark, og han fungerte som politiets hovedkontakt til både Sivorg og Milorg.⁸⁹ Det vi vet for Vestfold sin del, er at Brutveit også hadde kontakt med Milorg i ”spesielle saker”.⁹⁰ Selv om det ikke finnes konkrete opplysninger om hva som ble utrettet i Vestfold, er det stor grunn til å tro at det samme illegale arbeidet også ble utført her i distriktet.

Flere polititjenestemenn i Sandefjord deltok aktivt i illegalt arbeid og gjorde det de kunne for å gjøre det så vanskelig som mulig for tyskerne og de norske nasjonalsosialistene. Enkelte fikk mer oppmerksomhet enn andre. Overbetjent Kristoffer Steinsholt ble sett på som ”edderkoppen som sitter og dirigerer farten, men han er altfor smart for at det kan skaffes

⁸⁵ Olstad 1997: 124.

⁸⁶ Landssviksak Anr. 39/45.

⁸⁷ Etterkrigsrapport av Brutveit, datert 03.10.1945.

⁸⁸ Østerås 1975: 61.

⁸⁹ Næs 1984: 66.

⁹⁰ Etterkrigsrapport av Brutveit, datert 03.10.1945.

noen beviser mot ham”.⁹¹ Videre het det fra et annet NS- medlem at ”det er en livsbetingelse for NS at han (Steinsholt) blir fjernet.”⁹² Steinsholt var også en av de to fra Sandefjord som ble pågrepet som følge av ”utrenskningen” i politiet over hele landet i august 1943. På grunn av sin høye alder, ble det kun et kortere opphold i Grini fangeleir. Overkonstabel Oscar B. Nilsen som også ble tatt under aksjonen, ble sittende i tysk konsentrasjonsleir fram til freden.⁹³ Andre polititjenestemenn i Sandefjord møtte en enda verre skjebne. En av dem var den tidligere nevnte Øyvind Ask, som ble arrestert sammen med den såkalte Ask- gruppen og deretter dømt til døden og henrettet på Trandum 4. desember 1941.⁹⁴ Lensmannsbetjent Thorbjørn Vaale måtte også bøte med livet.⁹⁵ Andre tilfeller som Olstad påpeker, er konstablene Asbjørn Østbye og Dagfinn Knoph, som begge satt en lang periode i fengsel. Otto Sørliie klarte å flykte til Sverige.

Sandefjordpolitiet ble altså nærmest beskyldt for å være et ”jøssingsrede”. I følge et skriv undertegnet et NS- medlem, var ikke saken den at det var svært få partimedlemmer i politiet, men problemet slik han så det, var at de som begynte i politiet som NS- medlemmer, snart ble ”omvendt”. I tillegg ble politiet i Sandefjord anklaget for å prioritere bort innrapporterte saker som omhandlet motstandsfolk. Derimot ble saker som involverte NS- folk, alltid prioritert og oppklart, meddelte et lokal NS- medlem i et skriv.⁹⁶

Selv med alle disse eksemplene på illegal motstand, er det ikke til å komme bort fra at det også var aktive nasjonalsosialister i politiets tjeneste. Et meget sårt og vanskelig tema er arrestasjonene av de norske jødene høsten 1942 og politiets medvirkning i disse aksjonene. I Sandefjord bodde det kun en jødisk familie, kjøpmann Abel Nils Lahn og kona Cecilie med fire barn.⁹⁷ Arrestasjonene startet den 26. oktober over hele landet, og Lahn med de to eldste sønnene ble tatt. En måned senere ble jødiske kvinner og barn arrestert. Cecilie Lahn med de to siste barna kom for sent til *Donau*, som gikk fra Oslo. I stedet ble de fraktet videre til Bredtvedt fengsel. Cecilie Lahn klarte å skaffe svenske pass for seg selv og de to barna sine, fordi hun var født i Sverige. I begynnelsen av mars 1943 kom de over grensen til Sverige og reddet livet. Abel Lahn og sønnene Herman og Oscar Elis kom aldri tilbake. Før

⁹¹ Olstad 1997: 124.

⁹² Landssviksak Anr. 4/45.

⁹³ Olstad 1997: 124.

⁹⁴ Sørliie & Dyrhaug 1984: 47.

⁹⁵ Olstad 1997: 124. I følge tyskerne ble Vaale skutt fordi han forsøkte å rømme etter at han ble pågrepet den 19. mai 1944 (Christophersen 1989: 261).

⁹⁶ Landssviksak Anr. 15/45.

⁹⁷ Følgende er hentet fra Christophersen 1989: 173ff.

arrestasjonene ble familien varslet om den forestående aksjonen, men Lahn som så mange andre, kunne ikke forstå hva dette innebar.⁹⁸

Samlet sett er det grunnlag for å hevde at forholdene i Sandefjord var noe annerledes enn enkelte andre steder i landet. Det ser ut til at det var færre NS- medlemmer i politiet her i distriktet. Av spesiell betydning synes det å ha vært at politimester Samuelson ikke selv var medlem, og var motstander av nyordningen. Disse faktorene spilte en betydelig rolle.

Lærerfronten

Lærernes motstand under okkupasjonen står sentralt i en framstilling om den sivile motstandskampen. Lærerne blir gjerne sett på som en av de yrkesgruppene som sto meget fast og sammensveiset mot tyskerne og NS- myndighetene. Skolen og lærerne var allerede fra starten i søkelyset, men konfrontasjonene toppet seg først i 1942, under det som er blitt kalt læreraksjonen eller lærerstriden. Hensikten med dette avsnittet er nettopp å gi en grundig oversikt over hva som utspant seg på det lokale plan. Representerer Sandefjord forhold som avviker fra det som ellers foregikk på lærerfronten?

Bakgrunnen for læreraksjonen var de to nye lover som ble innført kort tid etter at Quisling ble innsatt som ministerpresident den 1. februar 1942. Den 5. februar kom "Lov om nasjonal ungdomstjeneste" og "Lov om norsk lærersamband". NS ville kontrollere alle organisasjoner, og tanken var at Norges Lærersamband skulle bli en del av Rikstinget, en erstatning for Stortinget etter tysk mønster. Orvar Sæther ble av Quisling utnevnt til landsleder for Norges Lærersamband. Han sa følgende etter at lovene ble kjent: "Lærerne skal nå forberedes for den store oppgave de har i den nye stat, og Norges Lærersamband er midlet til å oppdra og lede lærerne inn på de veier de må gå, skal de kunne fylle sin samfunnsviktige oppgave i det nye Norge".⁹⁹ Det første målet var ungdommen. NS- myndighetene ville ensrette undervisning og elever. Lærernes samfunnsviktige oppgave var, i følge Sæther, å nazifisere barn og ungdom. Lærerne skulle altså være middelet i å nå målet. Dette utløste strid blant lærerne. De var sterkt bekymret over utviklingen og nektet å gjennomføre NS- påbudet.

Reaksjonene lot heller ikke vente på seg. Som motaksjon ble det etter noe diskusjon avgjort av ledelsen i lærerorganisasjonene at det skulle sendes ut paroler om å "protestere til NS-

⁹⁸ Olstad 1997: 124f.

⁹⁹ Nøkleby 1986: 72f.

myndighetene mot ungdomstjenesten og Lærersambandet”.¹⁰⁰ Over hele landet ble det spredd ut følgende erklæring som skulle underskrives og sendes videre til Norges Lærersamband:

”Jeg finner ikke å kunne medvirke til en oppdragelse av Norges ungdom etter de linjer som er satt opp for NS’ ungdomstjeneste, da dette strider mot min samvittighet. Da et medlemskap i Norges Lærersamband etter landslederens uttalelser bl.a. pålegger meg forpliktelse til en slik oppdragelse, og det dessuten stiller andre krav som strider mot mine tilsetningsvilkår, finner jeg å burde meddele at jeg ikke kan betrakte meg som medlem av lærersambandet.”¹⁰¹

I Vestfold var det hovedtillitsmennene Andreas Andersen for den høyere skole og Magnus Wittersø for folkeskolen, som sørget for at parolene kom ut til distriktene. Olstad konstaterer at lærerne i Sandefjord og omegn ble mobilisert via ”illegale kanaler”.¹⁰² Mest sannsynlig var disse illegale kanalene de lokale lærertillitsmennene i Sandefjord som sorterte under Kontaktpunkt Tønsberg, henholdsvis Orvar Fastvold for folkeskolen og Ragnar Saugestad for den høyere skole. I følge Nøkleby kunne det variere hvilke kanaler som ble benyttet, enten gjennom lærernes eget nett eller gjennom hovedkontaktpunktene. Som nevnt i forrige kapittel ble Kontaktpunkt Tønsberg etablert i begynnelsen av februar 1942. Hovedkontaktpunktet var med andre ord helt i startfasen av sin organisering da lærerkonflikten oppsto. Kanskje var ikke forbindelseslinjer og rutiner for Kontaktpunkt Tønsberg helt gjennomarbeidet ennå. Wittersø var på sin side fra starten svært aktiv innen lærernes nett. Det er rimelig grunn til å tro at han brukte kontakter fra begge apparatene. Men ut fra etterkrigsrapportene skrevet av tillitsmennene i hovedkontaktpunktet, ser det ut til at Sivorgs hovedkontaktpunkt i Vestfold var godt organisert på denne tiden og ble benyttet da protestparolene ble utsendt.

Fra og med fredag den 20. februar (1942) begynte protestskrivene å strømme inn til Lærersambandets kontor i hovedstaden. Totalt skal mer enn 12 000 lærere av landets ca 14 000 ha svart et bestemt nei.¹⁰³ I følge hovedkontakten i Vestfold var en fornøyd med aksjonens forløp i alle deler av fylket. Fra Sandefjord kom det rapport om 100 prosent oppslutning om aksjonen.¹⁰⁴ En skal ikke se bort i fra at enkelte nok var usikre på hva de skulle gjøre, men at de til slutt bøyde seg for press fra kolleger. Telemark kunne også melde om en vellykket aksjon, som for de aller fleste steder i landet.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Christophersen 1989: 214.

¹⁰¹ Nøkleby 1986: 78.

¹⁰² Olstad 1997: 154.

¹⁰³ Nøkleby 1986: 78.

¹⁰⁴ Olstad 1997: 154.

¹⁰⁵ Næs 1984: 55.

Den massive motstanden fra lærerne var noe uventet for NS- myndighetene, men snart kom reaksjoner og mottiltak. Trusler om avskjedigelse og tap av lønn var noen av tiltakene, men disse hadde snarere en motsatt effekt. Oppslutningen og samholdet blant lærerne ble heller sterkere. Flere steder i landet var det allerede opprettet såkalte ”jøssingskasser”. Disse sørget for at lærere som hadde behov for dekning av lønn, fikk dette i den perioden utbetalingene ble holdt tilbake. Vestfold var intet unntak. For Kontaktpunkt Tønsberg var det Christiansen selv som hadde hovedansvaret for kassen. I løpet av de sju ukene dette stod på, ble det samlet inn kr 69.000. I tillegg hadde Christiansen kr 15.000 ved brenselferien oppstart.¹⁰⁶ I følge Christiansen var Sandefjorddistriktet selvforsørgende i økonomisk henseende og fikk ikke tilskudd fra Tønsberg.¹⁰⁷ Dette ser ut til å kun gjelde for Sandefjord. En sannsynlig årsak kan være at det ble innsamlet nok pengestøtte til trengende lærere fra distriktet selv. Mange kolleger, arbeidskamerater og familie trådte støttende til i den vanskelige perioden.

Den 27. februar ble det erklært en måneds brenselferie for alle skoler i landet ”av hensyn til de veksler som den strenge vinter har trukket på landets brenselbeholdninger”.¹⁰⁸ NS- myndighetene trengte litt tid på seg til å bestemme hvordan de skulle håndtere situasjonen som hadde oppstått. Tre uker senere, i morgentimene den 20. mars, startet arrestasjonene av ca 1100 av landets lærere. I Vestfold ble hele 90 lærere arrestert. Riktignok ble ca en tredjedel av dem etter kort tid satt fri på grunn av helseproblemer og høy alder. Likevel er tallet høyt i forhold til flere andre steder i landet. Til sammenlikning ble det i Telemark arrestert 40 lærere.¹⁰⁹ I Aust- Agder er ikke det totale antall arresterte lærere oppgitt, men totalt ble 12 lærere sendt til Kirkenes.¹¹⁰

I forkant av arrestasjonene ble det den 5. mars utsendt en ordre fra den ovenfor nevnte Sæther til alle fylkesførere i NS. I hvert fylke eller distrikt skulle det settes opp lister med navn og adresse på ”de verste lærerne”, som burde sendes til arbeidstjeneste. I praksis var nok straffearbeid et mer dekkende ord enn arbeidstjeneste. Det var slike lister som ble benyttet av politiet under arrestasjonene av de lærere som etter hvert ble tvangssendt til Kirkenes.

¹⁰⁶ Christophersen 1989: 214.

¹⁰⁷ Etterkrigsrapport av Christiansen, datert 04.03.1946.

¹⁰⁸ Nøkleby 1986: 83.

¹⁰⁹ Næs 1984: 52. Av de 40 lærerne ble etter kort tid fire løslatt pga legeattester. 36 ble sendt til leiren i Stavern, der ytterligere seks ble frigitt.

¹¹⁰ Østerås 1975: 94.

Det ser ut til at lokale NS- medlemmer i Sandefjord gikk iherdig i gang med å utarbeide lister over lærere de mente ikke oppførte seg korrekt i forhold til den nye tid. Hele 15 mannlige lærere og seks kvinnelige lærere ble oppført bare i Sandar.¹¹¹ Av disse ble åtte arrestert. En av dem ble senere frigitt på grunn av alderdom og sviktende helse. Ingen kvinnelige lærere ble arrestert i denne aksjonen. I tillegg ble fem lærere fra folkeskolen og den høyere skolen i Sandefjord arrestert og deportert.¹¹² Når det gjelder det totale antall arresterte lærere for Vestfold, altså hele 90 menn, finnes det ikke noe entydig svar på hvorfor dette skjedde. Nøkleby framholder at grunnen var ”litt kluss på sambandslinjene mellom det lokale NS og det tyske politi” og at det derfor ble arrestert for mange lærere i fylket. Dette virker å være en fornuftig forklaring. Likevel ble ingen lærere fra Vestfold frigitt, med begrunnelsen om at det ”neppe kan sies å være gått ut over noen uskyldige lærere, idet nok samtlige arresterte er motstandere av NS om enn ikke alle er av like faglig art”.¹¹³ På grunnlag av dette er det nok riktig å hevde at NS- myndighetene syntes det var bedre for sikkerhets skyld å arrestere litt for mange lærere enn for få. En stor del av de 90 lærerne i Vestfold som ble arrestert den dagen, ble tvangssendt til Kirkenes.¹¹⁴

Læreraksjonens resultater

Resultatet av læreraksjonen ble et sviende nederlag for Quisling og NS- myndighetene. Den 25. april måtte departementet gi opp håpet om at Lærersambandet skulle bli en politisk organisasjon. Lærerne skulle igjen begynne å undervise i skolene. Riktignok måtte de være medlemmer av Lærersambandet, men de skulle ikke bli ”pålagt nye plikter som var i strid med deres tilsetningsvilkår”.¹¹⁵ Med dette som utgangspunkt ble derfor Lærersambandet mer eller mindre en organisasjon uten politisk innhold. Men for de arresterte lærerne ble tiden fortsatt svært hard og vanskelig. Først i slutten av november samme år kom de aller siste lærerne hjem.¹¹⁶

¹¹¹ Liste fra landssviksak Anr. 39/45.

¹¹² Olstad 1997: 154.

¹¹³ Nøkleby 1986: 87.

¹¹⁴ Det eksakte antall lærere fra Vestfold som ble sendt, er noe usikkert. I leiren i Stavern ble de arresterte lærerne i både Vestfold og Telemark samlet. Etter løslatelsene var det omkring 100 lærere igjen ifølge Christophersen 1989: 215. For Telemark sin del er det klart at ca 30 lærere ble sendt nordover (Næs 1984: 52). Dette skulle tilsi at mellom 60- 70 lærere fra Vestfold ble transportert til Kirkenes.

¹¹⁵ Nøkleby 1986: 90-91.

¹¹⁶ For en grundig og mer generell framstilling av transporten nordover og oppholdet i Kirkenes, anbefales *Norge i krig*, bind 4 (Nøkleby 1986). For et mer lokalt perspektiv i Vestfold, gir *Vestfold i krig* (Christophersen 1989) en god oversikt.

Selv om fronten var sterk, er det et faktum at enkelte lærere sviktet i løpet av denne perioden og meldte seg inn i Lærersambandet. Det hevdes at totalt 10 -12 prosent av lærerne hadde sviktet.¹¹⁷ Forholdene i Vestfold og Sandefjord ser ut til å avvike noe fra dette. I følge Christiansens rapport var en fornøyd med aksjonens forløp i alle deler av fylket. Slutningen blant lærertillitsmennene i hovedkontaktpunktet var at kun tre prosent av lærerne i fylket hadde falt fra.¹¹⁸ Dette viser at Vestfold lå under landsgjennomsnittet. Totalt sett var det bare 14 lærere i Vestfold som var NS- medlemmer. I tillegg ble 23 lærere i fylket sett på som ”stripete”. Det er noe usikkert hvordan fordelingen var i Sandefjord. Det har ikke lyktes å finne opplysninger som sier noe konkret om dette. Ut fra enkelte etterkrigsrapporter kommer det likevel fram at en stor sett var tilfreds med forholdene ved skolene i Sandefjord. I følge Christophersen var en minst fornøyd med situasjonen i Horten, der sju lærere var registrert som sambandslærere.¹¹⁹

Når en ser at resultatene for Vestfold og Sandefjord ble så gode, blir spørsmålet hvorfor det ble slik. Christiansen vektlegger det iherdige arbeidet som ble utført fra lærertillitsmennenes side. Han hevder at det først og fremst var dette som bidro til det gode resultatet. I tillegg fremhever Christiansen det solide økonomiske grunnlaget som på kort tid ble dannet.¹²⁰ Langt på vei er dette to velbegrunnede punkter. Det er klart at et velfungerende apparat med driftige tillitsmenn hadde stor betydning. Forbindelsen med hovedkontaktpunktet måtte være god for at paroler og annen viktig informasjon nådde distriktene og de lokale tillitsmennene. Korrespondansen mellom ledelsen i Oslo og hovedkontaktpunktet i Tønsberg som er tatt vare på, viser regelmessig og nokså hyppig kontakt i enkelte perioder.¹²¹

Som Christiansen påpeker, var det solide økonomiske fundamentet viktig. Dette synet får også støtte av Andersen i sin rapport etter krigen. Her hevder Andersen at det nok spilte en rolle at det på forhånd ble gitt tilsagn om økonomisk støtte. Vissheten om at familien ikke ville komme til å lide nød, betydde mye.¹²² Fra sommeren 1942 ble lærerne trukket fem prosent fra sin egen lønn som fast illegal kontingent og som bidrag til den såkalte ”jøssingskassen”. Det var ikke bare lærere som fikk økonomisk støtte, dette gjaldt for alle

¹¹⁷ Opplysninger fra kirke- og undervisningsminister Kaare Fostervoll på en pressekonferanse i juli 1945 (Nøkleby 1986: 121).

¹¹⁸ Christophersen 1989: 216.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Etterkrigsrapport av Christiansen, datert 04.03.1946.

¹²¹ Finnes i HHI arkivet på Norges Hjemmefrontmuseum. Korrespondansen er fra høsten 1943 og fram til frigjøringen. Korrespondansen fra før 1943 ble tilintetgjort som følge av Jervells arrestasjon.

¹²² Andersens etterkrigsrapport, datert 10.02.1946.

som trengte hjelp. De vellykkede pengeinnsamlingene i Vestfold og Sandefjord viser også at lærerne hadde god støtte i resten av befolkningen. Et lokalt NS- medlem i Sandefjord uttrykte sterk frustrasjon i et brev, over at ”jøssingselever i Sandar gir penger til læreren sin”.¹²³ Lærerne sto på ingen måte alene i kampen mot forordningene fra NS- styret.

Nok et forhold som er av betydning, er det faktum at både lærere og ledelsen ved skolene i Sandefjord, som i store deler av landet ellers, tidlig tok tydelig avstand fra NS og den tankegangen partiet sto for. Det var svært få steder at NS hadde stor oppslutning blant lærere. I følge et lokalt NS- medlem hadde ikke skolene i Sandar en eneste NS- lærer, som var ham bekjent. I det hele tatt hevder han at det var en ”absolutt nødvendighet å få tilført distriktet her NS- lærerkrefter”.¹²⁴ Denne uttalelsen taler sitt klare språk. Et annet NS- medlem var av samme oppfatning. Han framholdt også at det ”i dette store distrikt finnes ikke en eneste NS- lærer”. Men han la til at det ved var to lærere ved en av skolene i Sandefjord som sympatiserte med partiet. Han konkluderte til slutt at forholdene var av en slik karakter at de måtte betegnes som helt uholdbare. Skolen som NS- medlemmet refererte til kan være samme skole som er nevnt i korrespondansen mellom Tønsberg og Oslo. Her hevdet hovedkontaktpunktet at det hadde dårlige kontakter ved skolen i Sandefjord og inntrykket var at lærerne der sto relativt svakt.¹²⁵ En skal nok ikke legge for mye i dette, men det viser og bekrefter også at det fantes lærere i Sandefjord som støttet NS.

Likevel er det et faktum at det totalt sett var svært få NS- lærere i distriktet. Som nevnt i forrige kapittel, strevde partiet med å få oppslutning og forble under hele okkupasjonstiden en minoritet. Dette gjaldt også for resten av landet. I følge Næs representerer Setesdal her et unntak. I dette området hadde partiet relativt god oppslutning blant lærerne.¹²⁶ Det hadde også betydning at det i Sandefjord ikke var noen personer i ledelsen innen skolemiljøet med stor innflytelse, som var medlemmer av NS. Her er det mulig å trekke paralleller til den tidligere omtalte yrkesgruppen politiet. Der kom det fram at det spilte en viktig rolle om politimesteren var NS- medlem eller ikke. Hans underordnede ble ofte påvirket og fulgte etter. Dette kan en overføre til lærerne og særlig ledelsen og rektorene ved de enkelte skoler i Sandefjord.

¹²³ I et brev til Rikshirdstaben, datert 20.04.1942.

¹²⁴ Fra landssviksak Anr. 15/45.

¹²⁵ I brev fra ledelsen i Oslo til Kontaktpunkt Tønsberg, datert 24.09.1944.

¹²⁶ Næs 1975: 96.

Enkelte læreres kamp

Kampen mot Lærersambandet dominerte altså i året 1942. I følge Christiansens rapport, betegner han lærerstriden som den ”første og viktige innsats for hovedkontaktpunktet”. I tillegg kom kampen mot den nasjonale ungdomstjenesten. I den forbindelse protesterte også foreldrene kraftig.¹²⁷ Disse var de to store aksjonene, men det er klart at det gjennom hele okkupasjonen utspant seg en dragkamp mellom NS- myndighetene og de lærere som gikk i mot nyordningen. Både Orvar Fastvold, som kjent var lokal tillitsmann for folkeskolen i Sandefjord, og Sofie Gard, som i den siste perioden fungerte som hovedtillitsmann for den høyere skole i Kontaktpunkt Tønsberg, hevder at verken det tyske eller det norske nazistiske presset var spesielt sterkt i området. Likevel hørte stadige konflikter til i skolehverdagen, både for Vestfold og for Sandefjord sin del.

Enkelte lærere i Sandefjord fikk særlig mye oppmerksomhet fra det lokale NS. En av dem var rektor Bjarne Ringstad ved den høyere skole i Sandefjord. NS- fylkesføreren i Vestfold skrev blant annet brev til kirke- og undervisningsdepartementet angående Ringstad.¹²⁸ Ut fra brevet kom det fram flere klager som gjaldt måten rektoren oppførte seg. Det hevdes at Ringstad ikke hadde forandret innholdet i undervisningen i samsvar med nyordningen, men at han derimot stadig motarbeidet den. Det ble konkludert med at det ikke var tvil om at det var behov for en ny ledelse ved skolen, ”hvis ungdommen ikke fortsatt skal holdes isolert fra nyordningen her i landet”.¹²⁹ En annen lokal NS- leder irriterte seg over nedrevne NS-plakater ved samme skole. Han hevdet av tidligere erfaring, at Sandefjord høyere skole visstnok ”ikke maktet å straffe de skyldige og hindre gjentakelser”.¹³⁰

En annen lærer som ble viet mye oppmerksomhet fra NS- hold, var skolebestyrer Halfdan Asphaug ved Skiringssal folkehøgskole. En lokal NS- leder skrev på forsommeren 1942 et brev til fylkesføreren i Vestfold, der han ga uttrykk for bekymring over måten Asphaug underviste på. Videre ble det beklaget at Asphaug tilsynelatende hadde en ”forkjærlighet for historiske foredrag, historiske tildragelser og om personligheter i vår historie”.¹³¹ I følge

¹²⁷ Hensikten med ”Lov om Nasjonal Ungdomstjeneste” av 5. februar 1942, var å innføre tvungen tjeneste i NS’ Ungdomsfylking. Etter en enorm strøm av protestskriv fra foreldre, måtte NS gi etter. Det opereres med en prosentandel på 60-70 prosent av foreldrene som tok personlig stilling til aksjonen (Sveri 1991: 9).

¹²⁸ Brev fra landssviksak Anr. 46/45.

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Fra landssviksak Anr. 4/45.

¹³¹ Brev datert 16.05.1942, fra landssviksak Anr. 39/45.

Olstad hevdes det av NS- medlemmet at Asphaug var meget populær blant elevene.¹³² En drøy måned senere kom det nok en rapport angående Asphaug og hans undervisningsmåte. I følge Asphaugs egne nedtegnelser etter krigen, var beskyldningene fra NS- hold stort sett riktige. Han forteller at ”hans ledelse og undervisning foregikk etter samme plan og på samme måte som før nazistenes maktovertakelse”.¹³³

Det var ikke bare lærere som reagerte på NS’ framstøt. Elever gjorde også motstand på sin egen måte, i form av sabotasje eller demonstrasjoner. Som nevnt ovenfor ble det innrapportert at elever ved den høyere skole i Sandefjord hadde revet ned NS- plakater. Andre eksempler er ”ulovlige” sanger som ble sunget i klasserommene. Det hendte av og til at slike sanger ble sunget når en fikk se tyske soldater marsjere utenfor klasseromvinduet.¹³⁴ Det var stadig press på skolen i en eller annen form. Det kunne enten være ordre om at lærerne skulle overvære et naziforedrag, eller være klager på at elever med tilknytning til NS ikke ble pent nok eller høflig nok behandlet. En lærer kunne fortelle at det en gang kom en liten ”spirrevipp” inn på lærerværelset og klaget på behandlingen hans yngre bror ble utsatt for. Dette punktet fører oss også over til et lite tankekors. Det er et faktum at elever som hadde NS- medlemmer i familien ble trakassert og frosset ut av skolemiljøet. Dette gjorde seg særlig gjeldende etter læreraksjonen i 1942. Det kan ikke ha vært så enkelt for disse elevene som nærmest uforskyldt ble dratt inn i konfrontasjonene mellom NS- sympatisører og motstanderne.

Parolenes gjennomslag i Sandefjord

Avslutningsvis vil jeg se nærmere på hvordan samarbeidet mellom Oslo, Kontaktpunkt Tønsberg og de lokale lærertillitsmennene i Sandefjord fungerte. Jeg har vært inne på korrespondansen tidligere, men det er interessant å gå grundigere gjennom dette. Parolene står helt sentralt her. Er det mulig å si noe om hvordan parolene ble mottatt i Sandefjord? Var det enkelte paroler som hadde vanskeligere for å slå igjennom enn andre?

Det var stor enighet mellom samtlige lærertillitsmenn i Tønsberg og de lokale i Sandefjord om at parolene den første okkupasjonstiden ble sett på med en viss skepsis. Dette synes ikke å være så merkelig. Enkelte lurte nok på hvem det var som sto bak utsendelsene av paroler og hadde vanskeligheter med å bli overbevist om at det var en ansvarlig ledelse som sto bak

¹³² Olstad 1997: 155.

¹³³ I etterkrigsrapport av Asphaug, datert 15.04.1946.

¹³⁴ Vedkommende, skoleelev under krigen, i intervju med Heidi B. Johannessen 08.08.2007.

disse. Wittersø forklarer at en i starten ofte ble møtt med ”hvem har sendt deg”, da det kom paroler. Etter kampen mot Lærersambandet fikk imidlertid en stor del av lærerne tiltro til parolene.¹³⁵ Dette stemmer overens med Andersens oppfatning. Han hevder at det ble betydelig lettere å opptre etter at hovedkontaktpunktet ble etablert.¹³⁶ I følge både Fastvold og Wiese i Sandefjord, var det ofte slik at paroler ble møtt med sterk diskusjon, men at en til slutt bøyde seg lojalt overfor dem. Fastvold framholder at enkelte paroler ble sett på som noe merkelige, men at en fikk stadig mer og mer tillit til ledelsen og dens ”kloke og gode råd”.¹³⁷

Noen paroler var mer problematisk å få gjennomført enn andre. Det ser ut til at den såkalte totale blokadeparolen i juni 1942, var den som hadde vanskeligst for å slå igjennom i Vestfold. Kort sagt gikk blokadeparolen ut på at stillingene til de lærere som var arrestert, ikke skulle besettes av andre. Det var viktig at ikke andre lærere skulle overta undervisningen til Kirkenes- lærerne. Totalt i Vestfold var det 10 lærere som brøt parolen.¹³⁸ Disse tilfellene ble innrapportert til ledelsen i Oslo. Siden det kun er korrespondansen mellom Oslo og Tønsberg fra høsten 1943 som er tatt vare på, er det svært vanskelig å finne mer informasjon om dette. Litt nærmere opplysninger får vi likevel fra Andersens etterkrigsrapport. Her hevder Andersen at det særlig var ledelsen ved en av skolene innen Kontaktpunkt Tønsberg, som ”ikke ville bøye seg for den, men tilsette nye folk og holdt på den måten på å lede enkelte unge ut i ’fristelse’”.¹³⁹ Det viktigste er imidlertid ikke å bestemme hvilken skole det her siktes til, men at parolen enkelte steder hadde problemer med å få gjennomslag.

Det ser ut til at det var svært få lærere ved skoler i Sandefjord som mistet sine stillinger som følge av NS- myndighetenes krav. I følge Asphaug ved Skiringssal folkehøyskole ble det fra NS- hold gått med på å gjeninnsette Kirkenes- lærerne i sine respektive stillinger.¹⁴⁰ Enkelte lokale NS- medlemmer i Sandefjord foreslo å tvangsflytte lærere i Sandar til andre distrikter. Det forble med truslene. Andre NS- menn i byen nevnte konkrete navn på lærere som en mente burde bli fjernet fra sin stilling. En av dem var den tidligere omtalte Ringstad, rektor ved den høyere skole i Sandefjord. Han var blant de arresterte lærerne fra mars 1942 og kom ikke tilbake til Sandefjord før i september. Han ble imidlertid suspendert i november samme år til slutten av januar 1943. Fra korrespondansen mellom Tønsberg og Oslo (01.09.1943)

¹³⁵ Wittersøs etterkrigsrapport, datert februar 1946.

¹³⁶ Andersens etterkrigsrapport, datert 10.02.1946.

¹³⁷ Fastvolds etterkrigsrapport (udatert) og Wieses rapport (udatert).

¹³⁸ Christophersen 1989: 216.

¹³⁹ Andersens etterkrigsrapport av 10.02.1946.

¹⁴⁰ Etterkrigsrapport av Asphaug, datert 15.04.1946.

kommer det fram at ledige stillinger i den høyere skole, særlig i Sandefjord, var blitt besatt gjennom avtaler mellom rektor og ledige kandidater. En gikk ut fra at dette var riktig forståelse av parolen. I Telemark var det flere av lærerne som fra høsten 1942 og fram til begynnelsen av 1943, ble avsatt, suspendert og forflyttet til andre kommuner i fylket.¹⁴¹

En annen parole som det i følge lærertillitsmann Wiese gikk ”litt trådt med”, gjaldt artiumsensuren i 1943.¹⁴² Forklaringen er ikke alltid like klar. Grunnen kunne være at enkelte lærere ikke forsto alvoret og at dermed mye tid gikk med til diskusjon. Men som kjent var det stort sett enighet blant lærerne, og parolene ble lojalt fulgt etter som tiden gikk. Forklaringen på hvorfor det gikk noe tregt med akkurat denne parolen, finner vi korrespondansen mellom Tønsberg og Oslo av 22. februar 1943. I rapport fra Kontaktpunkt Tønsberg kommer det fram at det ved en misforståelse ikke var den lokale tillitsmannen i Sandefjord som mottok parolen, men en annen av hans kolleger.¹⁴³ Dette kan ha ført til at en brukte noe lenger tid på å gjennomføre parolens instruksjer. Denne episoden viser ikke bare hva som kunne skje på grunn av tilfeldigheter, men også at korrespondanse mellom distriktene og hovedstaden var viktig.

Det betydde mye for de lokale tillitsmenn å få direkte beskjeder om hvordan en skulle forholde seg til ulike framstøt fra NS- myndighetene. Det finnes flere eksempler på at det var en jevn forbindelse mellom Tønsberg og de lokale tillitsmennene i Sandefjord. Ut fra korrespondansen kan en se at det stadig kom henvendelser fra lokale tillitsmenn i Sandefjord, der de ønsket nærmere informasjon om hvordan de skulle håndtere ulike situasjoner på best mulig måte. Hovedkontaktpunktet i Tønsberg videreformidlet forespørselen til Oslo.

Det var ikke bare lærerne som engasjerte seg sterkt mot nasjonalsosialistenes forsøk på å nazifisere det norske samfunnet. Kirken og prestene sto også meget fast mot okkupasjonsmakten og spilte en viktig rolle i motstanden mot nazifiseringsforsøkene.

¹⁴¹ Næs 1984: 54.

¹⁴² Etterkrigsrapport av Gard, datert oktober 1945.

¹⁴³ Fra korrespondansematerialet mellom Kontaktpunkt Tønsberg og Hjemmefrontens ledelse.

Kirkefronten

Prestene kom, sammen med lærerne, til å sette et spesielt preg på året 1942, året med de store holdningskampsakene. Nedenunder vil jeg først gi en kort oversikt over bakgrunnen for kirkefronten og vise hvordan konfrontasjonene mellom kirken og NS- myndighetene utviklet seg på det nasjonale plan. Med et slikt utgangspunkt vil jeg deretter gå ned på det lokale plan og se nærmere på hvordan kirken og prestenes motstandskamp utartet seg i Vestfold og Sandefjord. Representerte distriktet noen særtrekk, eller føyer det seg stort sett til den nasjonale utviklingen?

Konflikter mellom kirken og NS- styret startet allerede den 25. september 1940 med innføringen av nyordningen. Biskop Eivind Berggrav ble snart en sentral aktør i kirkekampen. Kampen om hvem som skulle styre Den norske kirke ble mer og mer skjærpet, inntil det hele toppet seg vinteren og våren 1942. Bakgrunnen var en bestemmelse gjort av NS- myndighetene om at det søndag den 1. februar skulle holdes en festgudstjeneste i Nidarosdomen i Trondheim. Dette var altså samtidig med statsakten på Akershus festning og innsettingen av Quisling som ministerpresident. Domprost i Nidaros, Arne Fjellbu, nektet å holde festgudstjenesten og besluttet at han heller skulle holde sin vanlige søndagsgudstjeneste senere samme dag. Fjellbu ble avsatt av Quisling den 19. februar.¹⁴⁴ En snau uke tidligere, den 14. februar, protesterte også biskopene kraftig mot den nasjonale ungdomstjenesten.

Nå var situasjonen mellom kirke og NS- myndighetene så tilspisset at biskopene bestemte seg for å nedlegge sine embeter. Det gjorde de den 24. februar. Senere fulgte prestene etter. Den 5. april, nærmere bestemt 1. påskedag, ble bekjennelseserklæringen *Kirkens Grunn* lest opp i kirker over hele landet. Skriftet ble utarbeidet etter initiativ av Berggrav. I alt skal 93 prosent av landets prester ha sluttet seg til *Kirkens Grunn* og nedlagt sitt embete.¹⁴⁵ Det var nå kommet til et definitivt brudd mellom kirken og NS- staten. Selv om prestene ikke lenger var statens embetsmenn og derfor ikke kunne utøve offentlige kirkelige handlinger, betød ikke det at de sluttet med sine religiøse funksjoner. Innen sine respektive menigheter fortsatte prestene både å forkynne og fungere som sjelesørgere.

¹⁴⁴ Senere ble Fjellbu internert i sitt eget hjem, før han i mai ble forvist fra Nidaros bispedømme. Også biskop Eivind Berggrav ble arrestert og senere internert.

¹⁴⁵ Fra *Norsk Krigsleksikon* 1995: 212.

Som så de fleste steder ellers i landet, nedla de aller fleste prestene i Vestfold sine embeter. *Kirkens Grunn* ble også her lest opp i kirkene den 1. påskedag. Dagen før hadde prostene i fylket kontaktet prestene i sine distrikter, for å informere dem om bekjennelseserklæringen, der den illegale kirkeledelsen oppfordret prestene til å følge biskopenes eksempel om å nedlegge sine embeter. Det er noe usikkert på hvilken måte prestene i Vestfold fikk denne informasjonen. Sannsynligvis ble enten prestene innkalt til illegalt møte hos sin respektive prost, eller at prosten selv oppsøkte dem. I Aust- Agder og Telemark vet vi at sokneprest Sigurdson selv reiste rundt i distriktet og informerte og overleverte dokumenter. Prestene hadde tidligere blitt kontaktet og fått beskjed om å møte opp på bestemte steder.¹⁴⁶ Det er grunn til å tro at fremgangsmåten var noenlunde den samme i Vestfold.

Det var en godt forberedt og nøye planlagt aksjon. Til dette trengtes en illegal ledelse som kunne samordne og styre kirkens og prestenes motstandsarbeid.¹⁴⁷ Sentralt hadde det allerede fra den første okkupasjonshøsten eksistert en motstandsledelse i form av Kristent samråd, som samarbeidet med andre kristelige organisasjoner. På grunn av både arrestasjoner og forvisninger var det behov for omorganisering. Det var biskop Berggrav som i slutten av januar 1942 sto i spissen for opprettelsen av et fellesorgan, Kirkens samråd. Det NS- styrte Kirkedepartementet forbød imidlertid Kirkens samråd, men i løpet av sommeren samme år, ble en ny ledelse etablert, Den Midlertidige Kirkeledelse (DMK).

Kirken og prestene hadde altså sin egen illegale organisasjon. Slik var det også for Vestfold sin del. Prestene i fylket hadde sitt eget apparat og var dermed ikke en del av den sivile organisasjonen, Sivorg. Hovedkontakt Knut Darre Christiansen i Tønsberg, framholder også i sin etterkrigsrapport at prestene ikke var en del av deres apparat. I følge Christiansen fikk det nyetablerte hovedkontaktpunktet forbindelse med prestenes tillitsmann, men at ”hans instruks var at Kirkefronten ikke organisasjonsmessig skulle tilknyttes vårt kontaktpunkt”.¹⁴⁸ Prestene hadde i hovedsak sine egne kanaler til Oslo. Men Christiansen hevder videre at enkelte prester i distriktet deltok aktivt i samarbeid mellom de ulike motstandsgruppene. Det er derfor grunn til å tro at selv om prestene hadde sitt eget utbygde system, kunne de også i enkelte tilfeller benytte seg av Sivorgs apparat. For Telemark sin del har det i følge Næs ikke lyktes å finne ut

¹⁴⁶ Østerås 1975: 107f.

¹⁴⁷ Følgende bygger på Nøkleby 1986: 68f.

¹⁴⁸ Christiansens etterkrigsrapport, datert 04.03.1946.

om prestene der hadde et eget lokalt kontaktapparat. Men Næs fremhever at det var sannsynlig at flere av prestene, om ikke alle, hadde forbindelse med hverandre.¹⁴⁹

Kirkens og prestenes illegale apparat hadde overveiende de samme funksjoner og oppgaver som Sivorgs apparat. Kirkens nett fungerte også som en kommunikasjons- og formidlingskanal for prestene og de religiøse organisasjoner. Paroler og annet illegalt materiale, samt retningslinjer for hvordan en skulle forholde seg til tyskerne og NS-myndighetene, ble distribuert gjennom dette systemet. Kirkens apparat hadde også en egen finanskasse. Det økonomiske aspektet ble særlig viktig da prestene ble nektet lønn etter de hadde lagt ned sine embeter. NS- myndighetene kom riktignok senere med tilbud om lønn, men da avslo prestene.¹⁵⁰ Hvordan fikk da prestene økonomisk støtte? Det fantes flere måter, en av dem var åpen innsamling i kirken. Men etter hvert da okkupasjonsstyret ga ordre om forbud mot denne type innsamlinger, valgte den illegale kirkeledelse å advare mot dette. Resultatet ble altså opprettelse av en egen finanskasse. Lederen for dette innsamlingsapparatet var landsleder Sam Knutzen som satt i Oslo. Under Knutzen sorterte ”bispedømmeledere, distriktsledere og ansvarshavende i den enkelte menighet”.¹⁵¹ I Vestfold finnes det svært lite opplysninger om dette illegale arbeidet. Det vi vet helt sikkert, er at det fantes et slikt eget innsamlingsapparat med tanke på prestelønningene.¹⁵² Olstad hevder at prestene i Sandefjord og Sandar ble lønnet direkte av menighetene.¹⁵³ Christophersen forklarer noe nærmere, at det var en person i menighetsrådet som hadde ansvar å samordne innsamling av penger til prestelønninger i distriktet.¹⁵⁴ Det er sannsynlig at innsamlingsarbeidet i Vestfold var tilknyttet ledelsen i hovedstaden. En kan ikke utelukke at det i tillegg forekom innsamlinger i enkelte kirker. Nærmere detaljer har jeg ikke lyktes med å finne.

Som nevnt tidligere, fortsatte prestene sitt virke innen sine respektive menigheter og distrikter. Men det er klart at bruddet mellom kirken og NS- staten førte til en svært vanskelig tid for mange av prestene under okkupasjonen. Flere prester rundt om i landet, som ikke representerte den nye tid, ble overvåket av NS- myndighetene. I Vestfold var det ikke uvanlig at observatører fra NS var tilstede under gudstjenester. Hensikten var å kontrollere om innholdet i prestens preken kunne være i strid med loven av 12. mars 1942. Der het det at en

¹⁴⁹ Næs 1984: 172.

¹⁵⁰ Nøkleby 1986: 67.

¹⁵¹ Nøkleby 1986: 68.

¹⁵² Christiansen framhever dette i sin etterkrigsrapport 04.03.1946.

¹⁵³ Olstad 1997: 146. Olstad henviser videre til *Sandefjords Blad* og materiale fra landssvikarkivet.

¹⁵⁴ Christophersen 1989: 217.

skulle verne mot visse angrep på staten og partiet. Noen prester i Vestfold var mer utsatt for overvåking enn andre. Christophersen framhever særlig soknepresten i Hedrum, Rolf Selvik. Han ble overvåket i alle tre kirkene han preket i; Hedrum, Kvelde og Hvarnes Kirke. Selv Sipo i Larvik og Oslo, samt statspolitiet fulgte med hva Selvik foretok seg.¹⁵⁵ Sandefjord var heller ikke noe unntak når det gjaldt overvåking og rapportering av prester, men det finnes likevel ingen tilsvarende tilfeller som med soknepresten i Hedrum.

Rapporter skrevet av et lokalt NS- medlem i Sandefjord viser hvordan han vinteren og våren 1942 var tilstede under gudstjenester i Sandar kirke for å overvære og avlytte prestens tale.¹⁵⁶ Han rapporterte om hva som skjedde i Sandar kirke i slutten av februar, altså i samme periode som biskopene nedla sine embeter. Det var prost Ole A. B. Prytz som forrettet, og det ble blant annet protestert mot den tvungne ungdomstjenesten og frykten for at barn skulle bli tatt fra foreldrene og overlatt til fremmede. Observatøren merket seg spesielt at det var en stor forsamling som var møtt opp i kirken denne dagen. Under skrivingen av rapporten etter gudstjenesten, funderte overvåkeren på om ikke dette kunne ha vært en demonstrasjon. Et par måneder senere kunne derimot NS- observatøren melde om at presten var ”svært forsiktig”. Det finnes ikke flere rapporter etter sommeren 1942, men det er likevel ingen grunn til å tro at ikke prestene i Sandefjord og Sandar fortsatt ble utsatt for overvåking fram mot frigjøringen.

Det var ikke nok med at flere prester ble overvåket i kirkene. Enkelte prester ble også forvist fra sitt hjemsted. Sokneprest Selvik i Hedrum, er igjen et spesielt tilfelle. I morgentimene den 1. desember 1943 ble Selvik hentet på prestegården, forvist til Andøya og avskjediget. Han kom tilbake til Hedrum først etter frigjøringen.¹⁵⁷ I Sandefjord var det ingen slike hendelser. Ut fra det vi vet, ser det ut til at det kun var Selvik som ble forvist fra Vestfold i løpet av okkupasjonen. I Telemark var det derimot flere prester som ble forvist. I følge Næs var det sju ansatte i statskirken som ble forvist fra Telemark fram til november 1942. En av dem var sokneprest Otto Irgens i Fyresdal, Quislings hjembygd.¹⁵⁸ Totalt i Norge var det 127 av kirkens menn som ble forvist.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Christophersen 1989: 219.

¹⁵⁶ Følgende bygger på rapporter og brev fra landssviksak Anr. 39/45.

¹⁵⁷ Christophersen 1989: 219.

¹⁵⁸ Næs 1984: 58.

¹⁵⁹ Nøkleby 1986: 71. I følge *Norsk Kirkeblad* sommeren 1945 skal videre 93 ha blitt fengslet, 19 måtte forlate landet og 15 fikk taleforbud. To prester døde i tysk fangenskap.

Et interessant aspekt ved kirken under okkupasjonen, er det faktum at antall besøkende økte dramatisk. Dette gjaldt for de fleste steder i landet. I Vestfold og Sandefjord var utviklingen den samme. Spesielt 1942 var et år med høye besøkstall i Vestfold, med ca 50 prosent i forhold til tidligere.¹⁶⁰ I Sandefjord kunne den ovenfor nevnte prost Prytz berette om en økning fra år til år i Sandar menighet. I løpet av det nest siste krigsåret hadde gjennomsnittlig rundt 700 personer deltatt i høymessene.¹⁶¹

Hva skyldes denne økningen? Var nordmenn blitt mer religiøse under den vanskelige okkupasjonstiden? Grunnene var nok flere. Mye av forklaringen ligger trolig i at det *var* en svært vanskelig tid for mange. I følge prost Prytz i Sandar førte de vanskelige forholdene til en ”mere bevisst personlig kristendom i store deler av menigheten”.¹⁶² Flere familier hadde mistet en eller flere av sine kjære, enten fedre, ektemenn eller sønner på grunn av krigen. I kirken kunne de pårørende søke støtte og trøst med andre i samme situasjon. Det er et faktum at Sandefjord hadde store tap under krigen. Mange menn, unge som gamle, var sjøfolk og ble en del av uteflåten. Sandefjord var faktisk den byen i Vestfold med flest falne. De falne utgjorde 1,7 prosent av befolkningen i Sandefjord (108 personer) og 1,3 prosent av befolkningen i Sandar (232 personer).¹⁶³ Det er helt klart at dette påvirket innbyggerne i Sandefjord i stor grad. Kirken ble et sted for samhold og fellesskap. Historien til en kvinne som var barn under krigen, forteller mye om hvordan situasjonen opplevdes for flere familier i Sandefjord i løpet av krigen. Vedkommende forteller hvor redde de var når de så presten kom gående og stanset foran et hus. En visste at presten hadde et trist budskap til familien som bodde der.¹⁶⁴

Kirken var også et sted der en kunne vise motstand mot okkupasjonsregimet på og dets ulike framstøt. Det var nok ikke tilfeldig at det nettopp var i 1942 at besøkstallet i kirken økte betraktelig. Ved å gå i kirken, støttet en på en måte dets kamp og viste solidaritet med prestene som sto i mot NS- myndighetene. På samme måte viste en motvilje mot okkupasjonsmakten og NS- styret ved å sabotere og ikke møte til gudstjenester der NS- prester preket. En kan trygt si at NS- kirken hadde store problemer med å få oppslutning

¹⁶⁰ Christophersen 1989: 218.

¹⁶¹ Olstad 1997: 146.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Olstad 1997: 182. Opplysningene og tallene er hentet fra Christophersen 1989: 321. Totalt sett var også Vestfold fylke det fylket med flest falne i forhold til folkemengden.

¹⁶⁴ Vedkommende i samtale med Heidi B. Johannessen. Hun var en av dem som opplevde dette selv under krigen.

under okkupasjonen. Et illustrerende eksempel er Anders Eek som overtok som sokneprest i Hedrum etter Selvik. I løpet av det ene året han var der, hadde Eek ingen konfirmanter, en vigsel, en nattverdsgjest og kun to barn ble døpt. Det er ikke særlig merkelig at han i brev til Kirke- og undervisningsdepartementet var fortvilet over stadig å måtte holde prekenes for nesten tomme kirker.¹⁶⁵

Den sosiale siden ved kirkesøkningen var viktig. Kirken ble et sted hvor folk kunne møtes og være sammen med andre. Siden okkupasjonen hadde ført til både oppløsning av og forbud mot ulike organisasjoner og partier, var antallet møtesteder meget redusert. Kirken og ”kirkebakken” kunne derfor fungere som en erstatning for dette. I tillegg til det religiøse aspektet og det sosiale samværet, må en ikke glemme et annet viktig moment. I en tid der avisene var preget av både sensur og propaganda, samt at radioapparatene var inndratt av myndighetene, ble kirken også et sted for å få riktige nyheter og informasjon på.

Idrettsfronten

Sivil motstand ble også utøvd på andre arenaer. Et av stedene var innen idrettslivet. Da Norge ble okkupert, valgte idrettsorganisasjonene og yrkesorganisasjonene ulike veier. Yrkesorganisasjonene valgte som kjent å fortsette motstanden under jorden. Idrettsorganisasjonene på sin side, reagerte i stedet med streik, nedleggelse av virksomheten og boikott. Hva var bakgrunnen og hva skjedde med idrettslivet i Vestfold og Sandefjord?

Okkupasjonsmakten og NS ønsket å nazifisere alle områder av samfunnet. Nazifiseringsforsøkene kom også til uttrykk i idrettslivet. Kanskje var idretten den første som fikk kjennskap til hva nyordningen betød. Fram til høsten 1940 skjedde det ingen store endringer, og idretten foregikk så normalt som mulig. Det er et faktum at idrettsbevegelsen på dette tidspunkt ble samlet og dannet Norges Idrettsforbund. Avtalen ble inngått den 13. september mellom Arbeidernes Idrettsforbund og Norges Landsforbund for Idrett, med henholdsvis representantene Rolf Hofmo og Olaf Helset.¹⁶⁶ Helset ble valgt til formann i det nye interimsstyret. Fra og med den 25. september ble imidlertid alt forandret. Det nyetablerte departementet for arbeidstjeneste og idrett med Axel Stang som minister, avsatte idrettsledelsen den 22. november, og det ble utpekt og opprettet et nytt Norges Idrettsforbund, styrt av NS. Resultatet ble streik og boikott av idrettsarrangementer. Det er nok riktig å hevde

¹⁶⁵ Christophersen 1989: 220.

¹⁶⁶ Kraglund 1993: 6.

at Vestfold i denne sammenheng sto i en særstilling. Det var nettopp her idrettsstreiken begynte, nærmere bestemt med boikott av et bryterstevne i Tønsberg den 24. november. Herfra spredte den seg til de ulike idrettsgrener og resten av landet.¹⁶⁷

I Sandefjord fulgte de aller fleste idrettslagene opp om streiken og den følgende boikotten. Sandefjord Ballklubb bidro på sin egen litt originale måte. Medlemmene i klubben svarte med å grave grøfter på tvers av banen for at verken tyskere eller NS kunne benytte seg av den til videre spill. Med det var et unntak i Sandefjord. Bokseklubben i byen, som var dannet i 1933, ble overtatt av NS i 1941 og fortsatte med noe aktivitet resten av okkupasjonstiden. Denne klubben var riktignok ikke det eneste tilfellet i Vestfold. I følge NS var en mest fornøyd med hva en fikk til med fotballaget Ørn i Horten.¹⁶⁸ I Telemark ser utviklingen til å være den samme som Vestfold og resten av landet. Næs hevder at idrettsforeningen Odd var den første i fylket som ble nazifisert. Men etter oppløsningen av Telemark Idrettslag den 6. januar 1941, var idrettsfronten blitt total.¹⁶⁹ NS-klubbene var i et desidert mindretall, de aller fleste idrettsklubbene valgte som sagt å legge ned virksomheten.

En opphøring av idrettsorganisasjonene og boikott av idrettsarrangementer i regi av okkupasjonsmakten, førte selvsagt ikke til full stopp av fysisk aktivitet og konkurranser. Det var på ingen måte slutt på idretten. Et høyt antall illegale arrangementer innen de ulike idrettsgrener ble gjennomført i store deler av Vestfold, som i ellers av landet. Illegale fotballkamper og hopprenn var ikke uvanlig. Det ble spilt både lokale kamper mellom lag fra samme by, i tillegg til kamper mellom ulike bylag. I Sandefjord nevner Olstad "Mahuni" som det store illegale fotballaget i byen. Laget spilte mot andre lokale lag, men de største kampene ble spilt mot lag fra nabobyene Tønsberg og Larvik.¹⁷⁰

De illegale idrettsarrangementene hadde også et stort publikum som var med på å lage høy stemning. Tyskerne og NS visste nok ganske sikkert hva som foregikk. Store illegale arrangementer med publikum var vanskelig å holde skjult. Men det ser ut til at myndighetene ikke brydde seg så mye om det, i hvert fall ikke mot slutten av krigen. Dette gjaldt trolig også for illegale dansearrangementer. Om dans er en form for idrett eller ikke, er kanskje en vurderingssak. Det interessante er at også slike typer tilstelninger ble forbudt under

¹⁶⁷ Christophersen 1989: 206, samt *Norsk Krigsleksikon* 1995: 192.

¹⁶⁸ Christophersen 1989: 206.

¹⁶⁹ Næs 1984: 32f.

¹⁷⁰ Olstad 1997: 151.

okkupasjonen. I Sandefjord ble det ofte arrangert illegale dansefester. Da hadde en alltid noen som holdt vakt på utsiden, grunnet faren for å bli oppdaget.¹⁷¹

Men hvorfor var slike tilstelninger ulovlige? Okkupantene og NS- myndighetene var interesserte i å ha kontroll over alle slags arrangementer der store folkemengder samlet seg. De var bekymret over hva dette kunne utvikle seg til. Det var nok ikke dansen i seg selv som var problemet. Christophersen påpeker likevel at den såkalte ”negerkulturen” som innebar dansegenrene jazz og swing, av NS ble sett på som mindreverdige og en laverestående kultur og derfor måtte bekjempes.¹⁷² NS- avisen *Vestfold Presse* var av samme oppfatning. Resultatet var at såkalte Alice Babs- konkurranser ble avlyst fordi de var definert som swing. En annen årsak til danseforbud, hevder Christophersen, baserte seg på at NS etter angrepet på Sovjetunionen var av den oppfatning at det var ”upassende at norsk ungdom moret seg på dansegulvet mens frontkjemperne deltok i ’...Europas frigjøringskamp på slagmarkene...’”.¹⁷³ Dette spilte helt sikkert en rolle, men danseforbudet ble nok først og fremst innført for å forhindre store forsamlinger.

Det var ikke bare idretten og andre sosiale arrangementer som okkupasjonsmakten og NS-styret ønsket full kontroll over. Pressevirksomheten i Norge ble umiddelbart etter angrepet 9. april 1940 utsatt for både sensur og propaganda fra okkupasjonsregimet. Som vi skal se, fikk de illegale avisene stor betydning for holdningskampen.

¹⁷¹ Uttalelser fra ulike informanter fra Sandefjord, intervjuet av Heidi B. Johannessen.

¹⁷² Christophersen 1989: 199.

¹⁷³ Sitat hentet fra *Vestfold Presse* 02.12.1941 (Christophersen 1989: 200).

KAPITTEL 4.

DEN ILLEGALE PRESSEN

Den illegale presse er et stort og omfattende tema og hører absolutt med i en oppgave om sivil motstand under krigen. I kapitlets første del vil jeg kort si noe generelt om bakgrunnen for den illegale pressevirksomheten, i tillegg til hva okkupasjonen innebar for de avisene som allerede var etablert fra før. Hovedfokuset kommer likevel til å være rettet mot de illegale avisene, og spesielt de som fantes i Sandefjord. Etter å ha gitt en oversikt over de avisene vi kjenner til i byen, vil jeg komme nærmere inn på hva som karakteriserte de ulike illegale avisene.

Spørsmål som når og hvordan de startet sin virksomhet, hvordan produksjonen foregikk og hvem som var involvert i dette arbeidet, står sentralt. Avisenes utseende og innhold vil jeg også komme inn på. Til slutt vil jeg se nærmere på eventuelle opprullinger og fengslinger.

Bakgrunn for den illegale pressens virksomhet

Etter angrepet den 9. april 1940 skaffet tyskerne seg umiddelbart kontroll over den norske pressen. I første omgang handlet det om militær sensur, men de ville også dirigere pressen i den politiske retning som de ønsket. De norske nasjonalsosialistene var også tidlig ute med forsøk på å ensrette pressen. Det kom flere direktiver og forordninger, noe som førte til en stadig mer omfattende sensur av de ulike avisers innhold. Allerede om kvelden den 9. april ble det utsendt en henvendelse til de ulike avisredaksjonene, som var et tillegg til Quislings proklamasjon i kringkastningen. Direktivet var formulert slik: ”samtlige morgen-, middags- og ettermiddagsaviser fra den 10. april skal bare inneholde den nye nasjonale regjeringens proklamasjon til det norske folk, eller alminnelig stoff, uten politisk karakter”.¹⁷⁴ Imidlertid kom formidling av nyheter i en slags mellomstilling, mens kampene pågikk. I de nyokkuperte områder, bar avisene preg av at de var kommet under tysk kontroll. I andre områder kunne derimot aviser fritt formidle nyheter, i tillegg til å trykke proklamasjoner fra regjeringen Nygaardsvold.¹⁷⁵

Redaksjonene fikk påbud om hva de *skulle* ta med i avisen. I tillegg var de pliktige til å følge de klare meldinger om hva som var tillatt å skrive og hva som overhodet ikke var lov til å trykke i avisen. I denne sammenheng er det trolig riktig å hevde at Sandefjord sto i en

¹⁷⁴ Sitat i Tollnes 1992: 63.

¹⁷⁵ Kraglund 1998: 7.

særstilling. Redaktør Sverre Hjertholm i avisen *Vestfold Fremtid* i Sandefjord, var tidlig ute med å omgå tyskernes direktiver. Han var antakelig den første i landet som startet med å utgi en illegal avis. Det vil si at han allerede fra 15. april (1940) festet stensiler til den ordinære utgaven av *Vestfold Fremtid*. Det første bilaget inneholdt opplysninger om sendetidene for regjeringens kringkaster ulike steder i landet. I bilaget som kom ut to dager senere, den 17. april, skriver Hjertholm blant annet at "...Vi er tenkt å bli et redskap for Hitlers Tyskland, og vil bli det så sant vi ikke hindrer det...".¹⁷⁶

Det er kanskje grunnlag for å diskutere hvorvidt Hjertholms stensiler kan kalles for illegale aviser eller ikke. At bilagene kan kalles illegale, er det nok ingen stor tvil om. Definisjonen Kraglund benytter i *Kampen for det frie ord*, der illegal blir beskrevet som "noe som kom i konflikt med okkupasjonsmaktens direktiver, ikke med norsk lov", dekker godt i denne sammenheng.¹⁷⁷ Det var nettopp det Hjertholms stensiler gjorde. Han utga dem med det formål å opplyse befolkningen om hva som faktisk skjedde, noe som videre førte til å styrke motstanden. Hjertholm var tydelig ikke redd for å konfrontere okkupasjonsmakten. Innholdsmessig skilte altså ikke disse bilagene seg mye fra de senere illegale avisene. Hensikten var den samme. Den største forskjellen var at stensilene ikke var hemmelige, slik som de senere illegale avisene og skriftene som "opererte under jorden". Alle som leste *Vestfold Fremtid*, fikk også se Hjertholms bilag.

De etablerte avisene før okkupasjonen

De avisene som var i omløp før Norge ble okkupert, møtte ulike skjebner. Noen aviser fikk fortsette sin virksomhet under krigen. Disse var som nevnt ovenfor pålagt ulike regler og forordninger av både tyskere og NS. I det hele tatt ble de utsatt for en omfattende sensur. Det var imidlertid ikke umulig for redaksjonene å komme med enkelte "stikk" mot okkupasjonsregimet. Årsakene til hvorfor enkelte aviser besluttet å fortsette var nok flere. Christophersen diskuterer flere mulige grunner.¹⁷⁸ Bekymringen for arbeidsledighet og økonomiske vansker var noen av dem. I tillegg var hensynet til informasjonsplikten viktig for mange. I følge Christophersen var tankegangen at en måtte gjøre det beste ut av den situasjonen som var og at en alltid ville ha behov for informasjon, selv i krig. Det var altså

¹⁷⁶ Sitat av Hjertholm i Christophersen 1989: 227.

¹⁷⁷ Kraglund 1998: 6.

¹⁷⁸ Følgende baserer seg på Christophersen 1989: 224.

sammensatte grunner til hvorfor enkelte aviser fortsatte virksomheten. Temaet har også vært gjenstand for diskusjon i tiden etter krigen.¹⁷⁹

Enkelte aviser la ned sin virksomhet mer eller mindre frivillig, mens andre ble stoppet etter krav fra tyskerne. *Vestfold Fremtid* var blant dem som selv valgte å avvike virksomheten så lenge krigen varte. Avisen gjorde dette på en noe spissfindig måte. Redaktøren i *Vestfold Fremtid* var den tidligere nevnte Hjertholm. To ganger ble han arrestert på grunn av sine bilag i avisen.¹⁸⁰ Hjertholm ønsket ikke at *Vestfold Fremtid* skulle fortsette under oppsyn av myndighetene, og resten av styret sluttet seg til forslaget. Dermed ble det utarbeidet et fingert regnskap av foretningsfører Solveig Johannessen, som viste at avisen ville være fallitt uten økonomisk støtte. NS lokalt var riktignok interessert i å få i gang avisen igjen etter at siste trykkeforbud ble opphevet i oktober. Men tanken ble ikke fulgt opp da det fingerte regnskapet ble fremlagt. *Vestfold Fremtid* forble nedlagt så lenge krigen varte.

Det var heller ikke uvanlig at aviser ble slått sammen med andre aviser. Papirmangel og lite arbeidskraft var i følge tyskerne ofte grunnene. Det var derfor ikke nødvendig med flere aviser i en og samme by. Slik var det også i Sandefjord. Den 29. august 1942 ble avisene *Sandefjords Blad* og *Vestfold* slått sammen til *Sandefjords Presse*.¹⁸¹ Flere aviser i resten av Vestfold møtte samme skjebne. I Larvik ble avisene *Nybrott* og *Østlandsposten* sammenslått til *Larvik Dagblad* den 1. juli 1943. Det karakteristiske ved Sandefjord er dermed ikke at aviser ble slått sammen, men snarere tidspunktet for sammenslutningen. Avisene *Sandefjords Blad* og *Vestfold* ble slått sammen om lag et år før *Nybrott* og *Østlandsposten* i Larvik.

Forbud mot og inndragning av radioapparater

De første illegale avisene i landet kom ut sommeren 1940. I løpet av okkupasjonen regner en med at omlag 300 ulike illegale aviser og skrifter ble produsert i kortere eller lengre perioder.¹⁸² De fleste ble produsert i hovedstaden og spredte seg videre derfra. Hensikten med de illegale avisene var klar. De skulle gi nyheter og informasjon til befolkningen, som ikke var sensurert eller på annen måte først kontrollert av okkupasjonsmakten og NS-myndighetene. Det virkelige behovet for illegale aviser oppsto da bestemmelsen kom om at

¹⁷⁹ For en mer grundig gjennomgang av dette tema anbefales Hjeltnes Guri *Avisoppjøret*, 1990.

¹⁸⁰ Hjertholm ble første gang arrestert etter at avisen fikk trykkeforbud i fire uker fra den 6. juni. Hjertholm satt fengslet like lenge. Neste trykkeforbud kom den 31. juli og varte i åtte uker. Hjertholm var fengslet fram til 3. oktober.

¹⁸¹ Olstad 1997: 159.

¹⁸² *Norsk Krigsleksikon* 1995: 193.

alle radioapparater skulle innleveres. Tidligere hadde en kunnet lytte til radiosendingene fra London for å få nyheter fra London- regjeringen og alliert side. Forbudet var en direkte følge av dette. Okkupasjonsmakten så med uro på denne ”virksomheten” og ville stoppe BBC-sendingenes påvirkning på opinionen. Kun medlemmer av NS eller andre som hadde særskilte grunner, fikk lov til å beholde radioene sine.

Forordningen om avlevering kom i august 1941. For Vestfold sin del foregikk avleveringen i to omganger.¹⁸³ Det er likevel et faktum at det var mange som lot være å levere inn radioene sine. Enkelte leverte apparatet etter de hadde tatt ut innholdet. Andre som eide flere apparater, leverte kun inn det ene og beholdt et selv.

Antallet illegale aviser økte betraktelig etter at det ble forbudt å ha radio. Som radioene, var disse avisene utvilsomt viktige primærkilde til nyheter og informasjon, og til å fremme holdningskampen. Okkupasjonsmakten forstod at de illegale avisene hadde en viktig funksjon for folket, og de forsøkte å stoppe det med harde virkemidler. Den 12. oktober 1942 utstedte *Reichskommissar* Josef Terboven inntil da okkupasjonstidens strengeste forordning. Det ble truet med dødsstraff for å lytte til radio og for å lese illegale aviser.¹⁸⁴ Dette viser tydelig hvor alvorlig okkupantene så på saken.

De illegale avisene i Sandefjord

En av de første illegale avisene i byen som startet da radioforbudet kom, var *Nytt fra London*. En mer nøyaktig dato for utgivelsen, har jeg ikke lyktes med å oppspore. Det var Kåre Heimdal som sto i spissen, og avisen ble laget i kjelleren i Kongens gate 11.¹⁸⁵ På skrivemaskinen som de disponerte, kunne en benytte seks gjennomslag. Slik holdt den lille gruppen på til de hadde fått et par hundre eksemplarer. Den illegale avisen ble deretter levert til baker John Iversen i Thaulows gate 29. Ulike personer var innom bakeren for å hente avisen, før de fraktet den videre til blant annet Framnæs mek. Værksted og Jahres Kjemiske Fabrikker (JaKeFa).

¹⁸³ Fra den 2. til 7. august ble radioene i Larvik, Stavern, Brunlanes, Hedrum og Tjølling avlevert. Fra 11. til 14. september var turen kommet til resten av fylket (Christophersen 1989: 126).

¹⁸⁴ *Norsk Krigsleksikon* 1995: 193. I alt gjaldt det et 30-talls handlinger med trussel om dødsstraff.

¹⁸⁵ Olstad 1997: 180.

Den frie avis var en annen lokal illegal avis som begynte å komme ut omtrent samtidig med *Nytt fra London*. Den startet i all enkelhet. Arvid Jacobsen skrev for hånd fem eksemplarer hver dag, som deretter gikk på rundgang. Fra våren 1942 steg antallet eksemplarer betraktelig, med skrivemaskin nærmet opplaget seg til 60. Opplaget nådde over 100 eksemplarer etter at avisredaksjonen høsten 1943 fikk tak i en stensilmaskin. Arbeidet gikk da lettere og raskere. *Den frie avis* holdt på fram til frigjøringen, med unntak av noen få pauser. Etter at Jacobsen ble syk i august 1944, måtte han gi ansvaret til Harald Hovde.¹⁸⁶

Vi kjenner også til den illegale avisen *Siste nytt* i Sandefjord. Den startet opp i februar 1943. En liten gruppe med unge menn fra KFUM- miljøet var ansvarlige. *Siste nytt*, som mer eller mindre hadde form som en nyhetslapp, ble utgitt i nærmere et år. Virksomheten ble imidlertid lagt ned da to i redaksjonen var nødt til å flykte.¹⁸⁷

I lokalene til *Sandefjords Presse* ble det også produsert en illegal avis av medarbeidere i *Sandefjords Blad* og *Vestfold*. Redaktørene Arne Hoffstad og Thoralf Granerød, redaksjonssekretær Ole Lind og flere journalister var involvert i arbeidet. Hoffstad hadde fått tillatelse til å beholde radioen sin med forbehold om at ingen andre hadde lov til å benytte seg av den. Slik ble det imidlertid ikke. Lind ”tjuvlyttet” til sendingene fra London og det ble skrevet referat på maskin, som deretter ble brakt ut nattetid. Antall eksemplarer økte til 150 da en fikk en stensileringsmaskin til disposisjon av avholdslaget i Sandefjord. Den illegale avisen ble produsert regelmessig fram til august 1944, men da var det stopp. Tyskerne hadde fått mistanke om hva som foregikk i lokalene og gikk til aksjon. Resultatet ble imidlertid kun en arrestasjon. Disponent Frank Waallann i distribusjonen ble tatt og satt deretter på Grini fram til frigjøringen. De andre klarte å komme seg i sikkerhet, Hoffstad rømte videre til Sverige.

Tyskernes aksjon førte likevel ikke til full avvikling av avisen. En liten kameratgjeng med Odd Evensen i spissen sto klare til å overta og fortsette produksjonen. Denne gruppen hadde allerede en måned tidligere, i juli, startet sin egen illegale avis, med basis på loftet hjemme hos Evensen. Deretter flyttet de til KFUMs lokaler, som var et bedre egnet sted. Den illegale avisa fikk nå navnet *Norges Gjenreisning*. Lind, som hadde deltatt i det illegale avisarbeidet i lokalene til *Sandefjords Presse*, slapp unna tyskerne og klarte også å berge duplikatoren. Han

¹⁸⁶ Christophersen 1989: 227.

¹⁸⁷ Olstad 1997: 178.

ble nå engasjert i Evensens lille gruppe, og med duplikatoren økte opplaget. I krigens siste fase ble det utgitt rundt 330 eksemplarer hver eneste dag.

I tillegg til disse ovenfor nevnte illegale avisene, fantes det også andre aviser som ble produsert. Det var heller ikke uvanlig at det ble laget og mangfoldiggjort ulike illegale skrifter. Imidlertid er det vanskelig å finne konkrete opplysninger om dette. Det kunne være at illegale skrifter og lignende kun ble produsert mer tilfeldig, og ikke som mange illegale aviser som kom ut nokså regelmessig. Det ser ut til at det ved flere bedrifter i Sandefjord sirkulerte illegalt materiale. I følge et lokalt NS- medlem ble det i 1941 sendt to menn fra Grenlandsområdet til Corneliussens mek. Verksted for å avsløre noen som angivelig drev med utgivelse av illegale skrifter.¹⁸⁸ Det skal ha kommet til et par arrestasjoner, men hvordan utgangen på det hele ble, har jeg ikke lyktes med å finne svar på. Illegale skrifter ble også produsert og distribuert ved Framnæs mek. Værksted. En av de ansatte skal ha benyttet seg av verkstedets duplikator for å mangfoldiggjøre illegalt materiale, deriblant ulike sangtekster. Opptil 75 kopier skal han ha produsert og gitt til kjente som igjen spredde dem videre. Vedkommende ble arrestert og fengslet i august 1942, da hadde han flere eksemplarer av illegale sangtekster på seg.¹⁸⁹ Selv om opplysningene er spinkle og ufullstendige, er det ut fra dette grunnlag mulig å hevde at det var flere tilfeller av illegal skriftproduksjon ved ulike fabrikker og verksteder i Sandefjord. På slike arbeidsplasser med mange ansatte var det enklere å nå fram til en stor leserkrets. Muligheten til å benytte seg av bedriftens skrivemaskin og andre hjelpemidler var også til stede.

Oslo var et stort sentrum for de illegale avisene. Flere av dem som ble produsert i hovedstaden, fant veien ned til Vestfold og Sandefjord. En av dem var *Fri Fagbevegelse*, den største avisen som yrkesorganisasjonene utga og som var et organ for fagbevegelsen.¹⁹⁰ Den tidligere nevnte Hjertholm, fikk en sentral plass i arbeidet med denne avisen også. I løpet av 1941 hadde han selv ansvaret for å distribuere *Fri Fagbevegelse* i fylket.¹⁹¹

Det var den videre utviklingen som særpreger Sandefjord. På grunn av radioforbudet økte behovet så sterkt at Hjertholm etter hvert startet med å stensilere en egen utgave for Vestfold, med basis nettopp i Sandefjord. Vestfold- utgaven av *Fri Fagbevegelse* ble fraktet med tog og

¹⁸⁸ Opplysninger fra Landssviksak Anr. 46/45.

¹⁸⁹ Opplysninger hentet fra avhørsrapport i landssviksak D 159 (Oslo politikammer).

¹⁹⁰ Luihn 1960: 195.

¹⁹¹ Følgende baserer seg på Christophersen 1989: 230.

buss til andre byer i fylket som Tønsberg, Larvik, Horten og Holmestrand. Dette fortsatte fram til Hjertholm sent i 1943 så seg nødt til å flykte til Sverige fordi tyskerne var kommet ”på sporet” av det illegale avisarbeidet. Resultatet ble at tidligere medarbeidere i *Vestfold Arbeiderblad* overtok, og produksjonen ble flyttet fra Sandefjord til Tønsberg.

Det er trolig riktig å hevde at hovedkontaktpunktet i Tønsberg hadde sin egen avis. Grunnen er at da søstrene Gerd og Kjersti Hoff skulle starte en ny illegal avis på senvinteren/våren 1944, fikk de hjelp av en ”bokholder Nilsen”. Denne personen viste seg å være Sivorgs hovedkontakt, Christiansen. Avisen ble kalt *Den Konfidentielle* og ble etter hvert en avis for hele hjemmefronten i distriktet.¹⁹² I følge Christiansen hadde hovedkontaktpunktet indirekte kontakt med de fleste store illegale avisene i området. Det innebar at redaksjonen i de ulike avisene kun hadde forbindelse med Kontaktpunkt Tønsberg gjennom mellommenn. Gjennom dette systemet ble paroler og annet viktig materiale offentliggjort og fordelt. Christiansen hevder at ”en del av Tønsbergpressen fant dog veien ut over hele distriktet”.¹⁹³ Med et slikt utgangspunkt er det sannsynlig at eksemplarer av illegale aviser ble spredd til Sandefjord også.

Særtrekk og fellestrekk ved de illegale avisene

Når det gjelder tidspunktet for utgivelsen av illegale aviser, ser det ut til at Sandefjord passer inn i den generelle utviklingen. Som nevnt ovenfor, var det først etter innføringen av radioforbudet at de fleste illegale avisene dukket opp. Slik var det også for Sandefjord og Vestfold sin del. Det var svært få illegale aviser som sirkulerte før sommeren og høsten 1941. På en annen side skal en ikke glemme redaktør Hjertholms motstandspregede stensiler som var lagt ved *Vestfold Fremtid* i april dagene 1940. Hjertholm var mest sannsynlig den første i landet som ble arrestert på grunn av sine ytringer i bilagene.

En stor del av de illegale avisene benyttet radio som primærkilde. Ut fra navnet på flere av de såkalte radioavisene, kommer det tydelig fram hvor de fikk nyhetsmaterialet fra. I *Norsk krigsleksikon 1940-45* er det ramset opp flere slike kjente aviser, noen eksempler er: *London-Nytt*, *London Radio* og *Radio Nytt*.¹⁹⁴ Denne tendensen hadde vi også i Sandefjord. En av de aller første avisene som startet her, gikk under navnet *Nytt fra London*. Nyhetsstoffet var

¹⁹² Christophersen 1989: 229. Opplaget til *Den Konfidentielle* skal etter hvert ha kommet opp i 850.

¹⁹³ Sitat av Christiansen i etterkrigsrapport, datert 04.03.1946.

¹⁹⁴ *Norsk Krigsleksikon* 1995: 193.

referater fra radiosendingen fra London. I Telemark hadde vi blant andre avisen *London inatt*, som ble utgitt i Skienområdet.¹⁹⁵

I Sandefjord finner vi også et eksempel på en radioavis uten et slikt "avslørende" navn. Tittelen på avisen *Den frie avis* sier ingenting om at innholdet stammet fra radiosendinger. Derimot passer avisen inn i kategorien om at radioaviser også kunne bære navn med nasjonal tilknytning. I følge Hans Luihn, som har skrevet en rekke betydelige bøker om den illegale presse under krigen, hadde de fleste radioaviser "sitt navn knyttet til radioen eller til London".¹⁹⁶ Men det behøvde ikke være slik. Generelt sett kan en si at de aller fleste illegale aviser hadde navn som på en eller annen måte inspirerte og la opp til motstand. Titlene var i seg selv "en utfordring til okkupasjonsmakten, og et symbol på trass og vilje i motstandskampen".¹⁹⁷ I Sandefjord fantes det nok et godt eksempel på dette. Tittelen *Norges Gjenreisning* viser klart tendensen. Odd Evensen, som var redaktør i avisen, fortalte etter krigen at navnet kanskje hørtes høytidelig ut. Men det var på en måte slik det skulle være i en slik situasjon.¹⁹⁸

Over hvor lang tid de ulike illegale avisene ble utgitt, varierte stort. Etter at det i oktober 1942 ble utstedt forordning og truet med dødsstraff for å lytte til radio eller lese illegale aviser, førte dette til at enkelte aviser enten kom ut sjeldnere eller opphørte helt. I Sandefjord har det ikke lyktes å finne konkrete eksempler på dette. Om det ikke var noen aviser som stoppet opp som følge av forordningen, er det likevel god grunn til å anta at en i hvert fall ble mer forsiktig i gjennomføringen av det illegale avisarbeidet. Helt sikkert er det at enkelte illegale aviser i Sandefjord holdt på i kortere perioder i forhold til andre. *Siste nytt* ble utgitt i kun et snaut år, fra februar 1943 og fram til årsskiftet. Derimot holdt *Den frie avis* på nærmest sammenhengende fra inndragningen av radioapparatene og fram til frigjøringen. Den illegale avisen som ble produsert i lokalene til *Sandefjords Presse*, ble også utgitt over en lang periode. Avisen måtte stoppe opp da tyskerne kom på sporet i slutten av august 1944. I Tønsberg var det antakelig avisen *Jøssingposten* som var lengst i drift, også den fra september 1941 og fram til frigjøringen. Etter at redaktør Carl Gulbrandsen og journalist Gunnar Haraldsen måtte flykte i november 1943, sørget sanitetssøster Mia Larsen og medarbeider

¹⁹⁵ Næs 1984: 146.

¹⁹⁶ Luihn 1960: 137.

¹⁹⁷ Luihn 1960: 135.

¹⁹⁸ Olstad 1997: 181.

Thorvald B. Olsen for den videre driften av *Jøssingposten*.¹⁹⁹ Ut fra disse opplysningene er det grunnlag for å hevde at disse to avisene sannsynligvis holdt på lengst i fylket under okkupasjonen.

Når det gjelder de illegale avisenes utseende og form, fantes det flere variasjoner. Felles for de fleste avisene vi kjenner til i Sandefjord, ser ut til å være at en gikk fra det helt enkle til det stadig mer avanserte. Etter hvert som utgiverne fikk tak i mer utstyr og bedre hjelpemidler til avisproduksjonen, bidro dette til at de illegale avisene fikk et mer profesjonelt utført utseende. De første utgavene av *Den frie avis* var som nevnt tidligere håndskrevne, og det var også få eksemplarer av hvert nummer. Men med tilgang til skrivemaskin og etter hvert også stensilmaskin, ble det enklere å mangfoldiggjøre, og opplaget økte betraktelig. Dette var mer eller mindre et fellestrekk ved de fleste illegale avisene i landet, som ble utgitt under okkupasjonen.

Imidlertid var det en avis fra Sandefjord som skilte seg ut. Det er igjen den illegale avisen som ble produsert i lokalene til *Sandefjords Presse*. Allerede fra starten disponerte de ansvarlige utstyr beregnet på pressevirksomhet. Dette var ikke så merkelig. Samtlige i redaksjonen var erfarne avisfolk, og de holdt til i egnede lokaler. I følge Olstad var nok denne illegale avisen den ”mest profesjonelt redigerte illegale avisa i Sandefjord”.²⁰⁰ Avisen oppnådde antakelig det høyeste opplaget i byen også, omkring 330 eksemplarer ble utgitt hver eneste dag den siste tiden. Likevel er ikke dette et høyt antall i forhold til enkelte illegale aviser produsert i Tønsberg. *Frimodige ytringer* kom for eksempel opp i 700 eksemplarer.²⁰¹ Da *Radioposten* startet opp i november 1944, nådde opplaget til slutt et antall på 2000 eksemplarer daglig. En må her ta i betraktning at Tønsberg hadde et høyere befolkningsantall enn Sandefjord, i tillegg ble også en del av de illegale avisenes opplag fraktet videre til andre steder i Vestfold.²⁰²

En skal kanskje være forsiktig med å overdrive tilgangen på maskinskrevne illegale aviser. Flere aviser benyttet seg av enkle midler. I tillegg var det i følge en informant sjelden at en fikk tak i aviser som var skrevet på maskin.

¹⁹⁹ Christophersen 1989: 228.

²⁰⁰ Olstad 1997: 180.

²⁰¹ Christophersen 1989: 228.

²⁰² Blant annet den tidligere omtalte *Fri Fagbevegelse*, der produksjonen ble flyttet til Tønsberg mot slutten av 1943. *Radioposten* sirkulerte særlig på arbeidsplasser i midtre og nordlige deler av Vestfold.

Innholdsmessig var de illegale avisene i Sandefjord svært like. En stor del besto i nyhetsstoff fra utlandet og hva som skjedde ved fronten. I følge en informant var det også den slags nyheter en var mest interessert i. Nyhetene som kom fra tyskerne var feilaktige og falske, og mest av typen ”Tyskland seirer på alle fronter”.²⁰³ De illegale avisene bidro til at en fikk tilgang til riktige opplysninger om krigens hendelser. Avisene inneholdt også paroler fra både London og hjemmefronten, klipp fra andre illegale aviser, ulike referater, dikt og illustrasjoner.

Sjeldnere kunne en lese lokale nyheter i den illegale presse. Det var nok flere grunner til dette. Den ene kan ses i sammenheng med den tidligere uttalelsen fra en som leste illegale aviser under okkupasjonen, at det var de utenlandske nyhetene som var av størst interesse. Informasjon om lokale hendelser var det lettere å få kunnskap om andre steder, for eksempel gjennom bekjente. Et annet moment var forbundet med sikkerhetsrisikoen. Hvis illegale aviser med mye lokalt stoff kom på gale hender, kunne dette få svært alvorlige konsekvenser for lokalsamfunnet. Faren for opprulling og arrestasjoner var alltid til stede.

Denne risikoen førte likevel ikke til at det ikke fantes lokalt nyhetsstoff i de illegale avisene. I Sandefjord fantes det i hvert fall et konkret eksempel på en illegal avis som hadde tilgang til aktuelt lokalt nyhetsmateriale. *Norges Gjenreisning* fikk gjennom presten i Sandar, Einar Ludwigsen, lokale meldinger fra hjemmefronten til trykking i avisen.²⁰⁴

Illegal pressevirksomhet var på ingen måte et ensartet arbeid. Det var meget variert og innebar både radioavlytting eller innsamling av nyhetsstoff på annen måte, nedskrivning og kopiering og til slutt distribusjon av avisene. I tillegg måtte en finne så sikre skjulesteder som mulig og skaffe utstyr som skrivemaskin og duplikator. Ikke minst var det viktig å få tak i papir og trykksverte. Det var behov for personer som kunne hjelpe til i alle deler av apparatet. Distribusjonen var en helt sentral og avgjørende del av arbeidet. Hensikten med avisene var at de skulle spres ut til folket, slik at de kunne lese nyheter som ikke var forhåndssensurert av okkupasjonsstyret. I tillegg spilte avisene en viktig rolle i arbeidet med å gjøre paroler og lignende kjent. Måten avisene ble distribuert på var forskjellig. I den første fasen var det

²⁰³ Fra intervju med vedkommende 29.01.2007.

²⁰⁴ Christophersen 1989: 227.

vanlig å spre avisene via postforsendelser. Dette var risikabelt og etter 1942 ble avisene fordelt med kurerer eller fra hånd til hånd.²⁰⁵

Avisen *Norges Gjenreisning* hadde antakelig det største distribusjonsapparatet i Sandefjord. I følge redaktør Evensen skal hele 25 ulike forretninger i byen ha vært med i apparatet. De som var involvert, visste imidlertid svært lite om hverandre før etter frigjøringen. Dette viser hvor godt sikkerhetstiltakene fungerte. Regelen var, som i alt annet illegalt arbeid, at en skulle vite minst mulig om hva andre holdt på med. Felles for alle involverte var forståelsen av hvor viktig sikkerheten var. En var særlig forsiktig med hvem en ga illegale aviser til. En visste hvor alvorlig konsekvensene ville bli hvis en ble avslørt. For å unngå å bli oppdaget med avisene, var det heller ikke uvanlig at en brant avisen opp når den var ferdiglest.²⁰⁶

Hovedkontakt Christiansen i Tønsberg fastslår også forsiktighet som et absolutt krav. Han framholder også at faren for avsløring ble større jo mer omfattende opplegget ble. Ble det et for profitt opplegg med mange aktører som var involvert i ulike typer arbeid, kunne arbeidet ha lettere for å mislykkes.²⁰⁷

Hvem var egentlig de som deltok i det illegale pressearbeidet i en eller annen form? Luihn fastslår at de fleste som deltok var vanlige mennesker, de fleste var vervet og ikke ververe. Med dette mener han at det som regel var en liten gruppe eller kun én enkelt person som begynte å utgi en avis ”fordi trangen og viljen til en aktiv innsats i kampen for friheten fikk dem til selv å smi et våpen”.²⁰⁸ Men da avisene var klare til å distribueres, var det ikke så vanskelig å skaffe personer som var villige til å bli med i distribusjonsarbeidet. Ofte baserte de illegale avisene seg på et personlig initiativ. Arvid Jacobsens *Den frie avis*, er et av flere eksempler på en virksomhet som begynte som et enmannsforetak. *Norges Gjenreisning* startet også med en liten redaksjon som var ansvarlig for trykkingen. Derimot omfattet distribusjonsapparatet etter hvert, som nevnt ovenfor, omkring 25 forretninger i Sandefjord.

Ved en nærmere gjennomgang av personer som var med i de ulike avisredaksjonene i Sandefjord, er det to typer som skilte seg ut. For det første var det en stor del av dem som satt i de illegale redaksjonene som hadde journalistbakgrunn eller til og med var avisredaktør av yrke. I redaksjonen til den avisen som ble produsert i lokalene til *Sandefjords Presse*, hadde

²⁰⁵ *Norsk Krigsleksikon* 1995: 193.

²⁰⁶ Fra intervju 29.01.2007.

²⁰⁷ Christiansens etterkrigsrapport av 04.03.1946.

²⁰⁸ Luihn 1960: 231f.

samtlig relevant yrkeserfaring. Dette ser imidlertid ut til å gjelde for hele Vestfold fylke. I Tønsberg var det flere identiske tilfeller. Dette samsvarer også med Luihn som fastslår at ”pressens egne folk var særlige aktive i det illegale avisarbeid i Vestfold”.²⁰⁹

Nå var det ikke uvanlig at mange journalister og andre avisfolk engasjerte seg i illegal pressevirksomhet da landet ble okkupert. Det er heller ikke så overraskende. Som Christophersen hevder; ”De ville delta i kampen, med det våpenet de behersket best”.²¹⁰ På en annen side var det også flere personer som deltok, uten den samme avisbakgrunn. I følge Næs var det ofte at initiativtakere til illegal pressevirksomhet i Telemark, ikke hadde journalistisk erfaring, selv om det også var unntak her.²¹¹

Den andre gruppen som ser ut til å ha vært framtrødende i det illegale pressearbeidet, er trolig mer karakteristisk for Sandefjord. For to av de illegale avisene som vi vet ble produsert og utgitt i distriktet, besto redaksjonen av unge menn fra KFUM- miljøet i Sandefjord. *Siste Nytt* og *Norges Gjenreisning* ble begge etablert av personer med utgangspunkt i KFUM. Jeg vet ikke om tilsvarende tilfeller andre steder i landet.

Når det gjelder kjønn, var det også i denne type illegalt arbeid mennene som dominerte. Likevel var det et stort antall kvinner, uavhengig av alder, som var engasjert i den illegale presse. Mange kvinner var svært aktive i de ulike sider ved arbeidet, både i redaksjonen, trykkeriet og i distribusjonen. Flere aviser ble også drevet av kvinner. I Vestfold har vi flere eksempler på at kvinner dominerte i den illegale pressevirksomheten. De tidligere omtalte søstrene Gerd og Kjersti Hoff i Tønsberg deltok aktivt i avisarbeid i mer enn tre år til sammen og gjorde en stor innsats.²¹² Christiansen skriver i sin etterkrigsrapport at ”hvad disse to damer har nedlagt av pressearbeide dag og natt er imponerende.”²¹³ I følge Christiansen kom det ofte klager over at dagens avis fra søstrene Hoff var for lang, og at folk dermed ikke fikk tid til å lese den på arbeidsplassen!

I Tønsberg var også et annet søskenpar som var sterkt involvert i illegalt avisarbeid. Gerd og Berit Hassum startet om sommeren 1944 opp med avisen *Den Konstitusjonelle*. Søstrene

²⁰⁹ Luihn 1960: 115.

²¹⁰ Christophersen 1989: 230.

²¹¹ Næs 1984: 147.

²¹² For en mer utfyllende beskrivelse av deres arbeid, Christophersen 1989: 228ff.

²¹³ Christiansens etterkrigsrapport, datert 04.03.1946.

Hassum sto for produksjonen, mens andre hadde ansvaret for distribusjonen.²¹⁴ Jeg har derimot ikke funnet mer konkrete opplysninger om kvinners deltakelse i den illegale presse i Sandefjord.

Et annet trekk ved den illegale pressevirksomheten, var at mange som var involvert i dette arbeidet, også var engasjert i annen illegal virksomhet. Dette er litt spesielt når vi vet prinsippet var at en helst skulle konsentrere seg om et enkelt område. Men teori stemmer som kjent ikke alltid med praksis. Næs hevder at dette var særlig karakteristisk for avisfolk i Telemark. Blant annet var Halvor Røysland, som var initiativtaker til avisen *Baunen* på Rjukan, også medlem av den såkalte ledercella på samme sted.²¹⁵ Et av de tydeligste eksemplene for Vestfold sin del var journalist i *Tønsbergs Blad*, Birger Warhuus, som ved siden av å være aktivt med i distribusjon av illegale aviser, var Sivorgs eksportsjef i Tønsberg.

Vi vet at et høyt antall personer på en eller annen måte var involvert i arbeidet med illegale aviser. På landsbasis regner en med at mellom 3000 og 4000 ble arrestert for å ha drevet med illegal pressevirksomhet, av dem ble 62 henrettet og 150 døde i fangenskap.²¹⁶ For Vestfold og Sandefjord er det vanskelig å få en fullstendig oversikt, men Christophersen slår fast at det var mange fra Vestfold som ble sendt til Grini på grunn av illegal pressevirksomhet. Av dem ble også flere deportert til Tyskland.²¹⁷ Særlig dramatisk ble det for redaktør Øyvind Næss i Larvik. I desember 1943 ble han sammen med to andre arrestert. Etter harde forhør og opphold på Bredtvedt og Grini, ble Næss den 7. september 1944 sendt til Tyskland med *Westphalen*. Næss var en av fem som overlevde da skipet forliste.²¹⁸ For Sandefjord sin del vet vi med sikkerhet at den tidligere nevnte Frank Waallann som deltok i avisarbeidet som foregikk i lokalene til *Sandefjords Presse*, ble arrestert i august 1944 og satt på Grini fram til krigens slutt. Trolig kom også et ukjent antall personer i vanskeligheter med den tyske okkupasjonsmakten på grunn av besittelse eller kjennskap til den illegale pressevirksomheten i distriktet. En av dem var den ovenfor nevnte ansatte ved Framnæs mek. Værksted, som ble tatt i august 1942. En kunne aldri være trygg.

²¹⁴ Christophersen 1989: 231.

²¹⁵ Næs 1984: 147.

²¹⁶ *Norsk Krigsleksikon* 1995: 193.

²¹⁷ Christophersen 1989: 232.

²¹⁸ *Ibid.* De to andre arresterte, Asbjørn Næss og Ingjald Norstad, ble ikke sendt med *Westphalen*, men fraktet til fangeleiren på Mysen.

KAPITTEL 5.

FLYKTNINGSTRANSPORTEN FRA SANDEFJORD

Flyktningstransporten til Sverige utgjorde en stor og sentral del av motstandsarbeidet i Sandefjord. Det var Sivorg som organiserte ruten, og den ble betraktet som svært effektiv og sikker. Kapitlets overordnede spørsmål er å kartlegge hvilke særtrekk Sandefjordruten hadde i forhold til andre ruter, samt å drøfte flyktningstransportens vellykkede resultat i Sandefjord. Kapitlet omhandler organiseringen av Sivorgs transport både sentralt og lokalt, samt den praktiske gjennomføringen. Jeg vil også komme inn på om det var andre organisasjoner eller privatpersoner som opererte med ruter fra Sandefjord. Aktørene vil også få sin plass i kapitlet. Med begrepet aktører mener jeg de personene som hadde ansvaret for organiseringen, for å møte og hente flyktninger på togstasjonen, kjøre dem til dekningssteder og til slutt frakte dem med båt over til Sverige. Andre sentrale spørsmål er hvem flyktningene var og hvorfor de måtte rømme ut av landet. En nærmere gjennomgang av forsyningene som ble fraktet på returen fra Sverige, hører også med.

Transportens oppstart

Vi kjenner ikke til den eksakte datoen for når flyktningstransporten fra Sandefjord ble etablert. Sannsynligvis fant enkelte personer sjøveien over til Sverige allerede kort tid etter at Norge ble okkupert. For fiskere var det en enkel sak å ta med noen få ekstra passasjerer om bord når de skulle ut med båten.

Dette var likevel mer tilfeldige hendelser. Den mer organiserte, illegale transporten kom i gang på et senere tidspunkt. Flyktningstransporten fra Sandefjord til Sverige fikk et stort oppsving i slutten av mai 1944. Det hadde sammenheng med den store opprullingen av fire Milorg- avsnitt i Vestfold samme vår. Den 15. mars og 19. mai gjennomførte tyskerne store aksjoner, og til sammen ble 46 menn og sju kvinner arrestert. Sandefjord var den byen i Vestfold som ble hardest rammet, med hele 29 arresterte.²¹⁹ Det var et presserende behov for å få de som var etterlyst av tyskerne ut av landet. Mange av dem som måtte flykte, tok også med seg familien sin. Dette medførte et ytterligere behov for å styrke og forbedre organiseringen av flyktningstransporten.

²¹⁹ Christophersen 1989: 260.

Natten til 22. mai ble 80 flyktninger transportert med styrmann Einar Sørensens frakteskute og snekke over til Sverige.²²⁰ For Sørensen var ikke denne transporten den første turen med flyktninger. Han var tidligere en kjent spritsmugler og hadde derfor god kjennskap til farvannet.²²¹ Det var likevel ved en tilfeldighet at han begynte med transporten sent om våren i 1943. I månedskiftet februar/mars 1944 fikk Sørensen forespørsel fra Sivorgs ledelse i Oslo om han kunne transportere flyktninger til Sverige. Kort tid etter var det enkelte som benyttet den nye ruten over Sandefjord.²²² Sørensen kunne ikke drive med transporten alene. Han gikk videre til sin nabo på Granholmen, hvalfanger Anders Iversen, og spurte om hjelp.²²³ Det var i hovedsak disse to, med flere hjelpere, som gjennomførte den store transporten i etterkant av opprullingene i mai 1944.

Med denne transporten begynte den organiserte flyktningstransporten fra Sandefjord til Sverige for alvor. Ulstein uttaler i *Svensketrafikken II* at ”den skjerpede motstandskampen siste året ble en sterk medvirkende årsak til flyktningstrømmen i sør”.²²⁴ Etter som årene gikk, vokste motstanden mot okkupasjonsmakten og det illegale arbeidet grodde fram. Tyskerne festet et hardere grep om den norske befolkningen, det ble mer press mot motstandsbevegelsen og et økende behov for å bringe folk i sikkerhet. Med andre ord ble det mer og mer bruk for eksportorganisasjonene. Det var nødvendig å etablere nye ruter, på de eldste rutene var mange ledd skiftet ut eller holdt på bli nedslitt. Flere fluktruter over land var også blitt rullet opp. I følge Ulstein strekte det nye rutenettet seg nordover i Hedmark og Oppland og sørvestover i Vestfold og Telemark. I tillegg ble det dannet et tettere nett i de sentrale områdene rundt hovedstaden.²²⁵ Følgelig kom ruten fra Sandefjord ikke sent i gang i forhold til andre ruter på Østlandet. Det var nettopp nå, i det siste okkupasjonsåret, at de fleste rutene fra kystbyene på vestsiden av Oslofjorden ble opprettet.

²²⁰ Christophersen 1989: 287.

²²¹ Olstad 1997: 177. Det har kommet fram at Sørensen hadde forbindelse med *Abwehr* i april 1940. Sørensen hadde i tiden som smugler knyttet kontakter i Tyskland. En av dem var Fritz Angermeier som arbeidet ved *Abwehrs* hovedkontor i Oslo. Sørensen ble aldri noen *Abwehragent*. Dette er det ikke bare Sørensen selv som hevder. Flere tyske *Abwehragenter* framholdt det samme da de ble avhørt etter krigen. Sørensens rolle har vært noe uklar, men som vi skal se i framstillingen, ble Sørensen svært aktiv i den illegale flyktningstrafikken. For flere detaljer, se Pryser 2001: 58.

²²² Det var blant andre to brødre i Milorg fra Sandefjord som i intervju fortalte at de hadde reist med Sørensens skøyte allerede tidlig om vinteren 1944 til Sverige.

²²³ Bjørgulv Iversen (sønn til Anders) i intervju med Ulstein 01.06.1968.

²²⁴ Ulstein 1975: 241.

²²⁵ Ulstein 1975: 130.

Sivorgs organisering av flyktningstransporten sentralt

Det var et stort apparat som måtte settes i sving for å drive den organiserte, illegale flyktningstransporten til Sverige. Mange ulike oppgaver skulle utføres, og det trengtes folk som kunne lede arbeidet og ha hovedansvaret for transporten. Ikke minst var det behov for pålitelige og flinke personer til å utføre den praktiske delen. Som tidligere nevnt var Sivorgs hovedkontor i Oslo. Her satt eksportsjefen og ledet flyktningstransporten. Etersom vedkommende kom i tyskernes søkelys, ble rollen som eksportsjef stadig byttet på. Etter at ingeniør Harald Bryn måtte flykte til Sverige våren 1944, ble lege Dag Egede- Nissen (dekknavn "Petter Gad"- legg merke til at det er Dag baklengs) ny eksportsjef.²²⁶ Under eksportsjefen satt det flere personer som hadde særlig ansvar for de ulike flyktningrutene. Tore Stenhammer var den som hadde mest å gjøre med Sandefjordruten.²²⁷ Anne Kristine Odlaug (dekknavn "Pus" eller "Wenche") var sekretær og "kaninkontakt". Flyktningene ble kalt for "kaniner", og det var ofte Odlaug som hadde direkte kontakt med dem som måtte flykte. Rundt Odlaug var det igjen en liten stab som hadde sine spesifikke oppgaver.

Det var mange administrative oppgaver i forbindelse med flyktningstransporten. Falske legitimasjonspapirer, ulike rasjoneringskort, bensin- og oljerekvisisjoner måtte skaffes. I følge Heine Meyer, som var med i Sivorgs eksportapparat i Oslo, disponerte organisasjonen en kasse med ulike stempel fra alle lensmannsdistriktene. Det var en omstendelig prosess for å få de falske reisetillatelsene til å se gamle ut. Først ble det brukt neglefil på papirhjørnene slik at de skulle bli frynsete og se slitte ut. Og ikke nok med det, den som hadde fetest hud tok papirene og gned dem på nesen og panna og brukte ovnssverte for å skitne papirene ekstra til.²²⁸

Det var også viktig å finne midlertidige dekningssteder til alle flyktninger som måtte over til Sverige. Daglig fikk eksportkontoret i Oslo meldinger fra sine kontakter ute i byen om situasjonen på de ulike dekningsstedene. Kontinuerlig måtte det klarlegges hvem og hvor mange som måtte flykte, i tillegg til hvilke ruter som skulle benyttes. Eksportkontoret hadde også som oppgave å undersøke hver enkelt flyktning. En liten gruppe av kvinner med Esther

²²⁶ Grimnes 1977: 115.

²²⁷ Ulstein 1975: 268.

²²⁸ Meyer i intervju med Ulstein 09.03.1969.

Schou i spissen, skaffet opplysninger om dem som måtte flykte.²²⁹ En var særlig oppmerksom på om det kunne være provokatører blant flyktningene. For å unngå å bli avslørt med opp til hundre falske legitimasjonspapirer på seg, benyttet en seg av kvinner som gikk i passende avstand på gaten, med papirene godt gjemt i bryst- eller hofteholderen. Det kan tenkes at organisasjonen etter krigen hadde et lite forklaringsproblem med det store antallet innkjøpte bryst- og hofteholdere, da det skulle føres regnskap for denne virksomheten.

Sivorgs eksportkontor hadde også ansvar for økonomiske spørsmål. Erik Bratsberg (dekknavn ”Krølle”) som tilhørte Koordinasjonskomiteens sekretariat, hadde særlig med eksporttjenesten å gjøre. Bratsberg var på en måte bindeleddet mellom sekretariatet og eksportapparatet, og avleverte penger som det var behov for.²³⁰ De ulike eksportgruppene tok ikke betalt for hver enkelt ”kanin” som de hjalp å flykte til Sverige og de fikk heller ingen lønn for det illegale arbeidet de utførte. Men organisasjonen sørget likevel for at de som hadde vanskeligheter med å klare seg, fikk økonomisk støtte.²³¹

Sivorgs organisering i Sandefjord

Einar Sørensen kom ikke tilbake til Sandefjord etter den store transporten i slutten av mai 1944. Han hadde fått opplysninger som tydet på at han var i tyskernes søkelys og ble derfor værende igjen i Sverige. Senere etablerte han seg i Havstensund som basesjef for en liten flåte av småbåter. Båtene fraktet både flyktninger og varer.²³² Denne ruten var organisert av Milorg, og i Norge ble Kragerø brukt som base. Selv om Sørensen sluttet å kjøre for Sivorgs rute over Sandefjord, sørget han likevel for at forbindelsen mellom gruppen i Sandefjord og Sivorgs eksporttjeneste i Oslo ble opprettholdt. Sørensen hadde før han reiste gitt Rolf Hasle (dekknavn ”Aslak”) et telefonnummer til Oslo med koden; ”Jeg skulle be doktoren komme!”, og dermed var den videre kontakten opprettet.²³³ Hasle var verksmester ved Sandefjord skofabrikk, og han var med på å organisere den store transporten natt til 22. mai 1944. Hasle møtte Egede- Nissen i Drammen kort tid etter for å diskutere videre planer for transporten i Sandefjord.

²²⁹ Ulstein 1975: 269.

²³⁰ Ibid.

²³¹ Bratsberg i intervju med Ulstein 04.08.1970.

²³² Ibid.

²³³ Christophersen 1989: 287.

Hasle fikk hovedansvaret for den illegale transporten i Sandefjord fram til oktober 1944.²³⁴ Det var Hasle som hadde kontakt med Sivorgs ledelse i Oslo og delegerte oppgaver til sine medhjelpere. Hovedkontoret var i Hasles egen leilighet. I tillegg ble bakrommet til tobakkshandler Nilsson i Rådhusgaten benyttet som møtested. I etasjen over holdt ”Kaffestova” til, en kafé som ble rekvirert av tyskerne og var et populært sted for tyske soldater.²³⁵ Samtidig som den lokale eksportgruppen satt i underetasjen og la planer, kunne de høre ”tyskerne trampe over hodene på dem”.

Sivorgs eksportgruppe var avhengig av å få hjelp fra velvillige personer i Sandefjord til ulike gjøremål. Båtbygger Thorvaldsen i Ormestadvika lånte ut låven sin som lagerplass for brensel til flyktningbåtene. I tillegg hjalp han og Einar Johansen (på Huvik) til med vedlikehold og reparasjon av båtene.²³⁶ Sykkel var også et helt nødvendig hjelpemiddel for aktørene, enten det var for å hente og levere varer til flyktninger og loser som lå på ulike dekningssteder, eller gi beskjeder videre til lederen for eksportgruppen. Syklene trengte også vedlikehold og reparasjon, akkurat som båtene. Forhandleren i sportsforretningen Johansen i Kongens gate, ”slapp det han hadde for å hjelpe til da vi kom inn i forretningen”, forteller Odd Georg Bye (dekknavn ”Roy”) som var helt avhengig av sykkel i sitt illegale arbeid.²³⁷

Som nevnt ovenfor, hadde Hasle hovedansvaret for Sivorgs eksportgruppe i Sandefjord. Men hvordan foregikk rekrutteringen til flyktningstransporten og alle de ulike arbeidsoppgavene den innebar? Eivind Eide (dekknavn ”Anders”) var en av Hasles nærmeste medarbeidere og svært aktiv i rekrutteringsarbeidet i Sandefjord. I transportens første fase gikk hans oppgave ut på ”å plukke ut folk fra forsendelsene som han syntes så brukbare ut”.²³⁸ Slik ble brødrene Harald (dekknavn ”Stein”) og Finn Bøhmer, Sverre Solberg og Hans Tommesen med i transporten. De kom til Sandefjord sammen med flere andre for å bli satt over til Sverige da Milorg i Asker ble rullet opp i juni 1944.²³⁹

Her representerer Sandefjord et særtrekk. Det er ingen opplysninger som tyder på at dette forekom i nabobyen Tønsberg. Her kom de fleste som var med i flyktningstransporten fra eller hadde tilknytning til Tønsberg eller nærliggende områder. Selv om rekrutteringen til Sivorgs

²³⁴ Olstad 1997: 178.

²³⁵ Bye i intervju 02.03.2005.

²³⁶ Ibid.

²³⁷ Ibid.

²³⁸ Eide i intervju med Ulstein 21.11.1974.

²³⁹ Christophersen 1989: 287.

eksportgruppe i Sandefjord skjedde delvis ved at Eide vervet personer som kom med togforsendelsene fra Osloområdet, ble langt fra alle aktørene rekruttert på denne måten. Bye og Ola Bjørvik (dekknavn "Aksel") var også blant dem som ble spurt av Eide. De kom ikke fra forsendelsene fra Osloområdet, men bodde i Sandefjord.

Av sikkerhetsmessige hensyn forsøkte en å unngå å engasjere personer som allerede var med i annet illegalt arbeid. Likevel var dobbeltverving ikke til å unngå. Både Hasle og Eide kom fra Milorg da de ble med i flyktningtransporten i Sandefjord. Milorg ga Eide tillatelse til å gå over til Sivorg, men ledelsen var ikke begeistret for dette.²⁴⁰ Siden Eide kjente så godt til ulike motstandsfolk, kunne unødig mange komme i livsfare hvis han skulle bli arrestert. Lastebileier Bjørvik kjørte for Milorg i Sandefjord da han fikk forespørsel om å kjøre for Sivorg også. Egentlig kjente han lite til hvem som var hans oppdragsgivere.²⁴¹

I *Svensketrafikken II* tar Ulstein opp problematikken med dobbeltverving. Ulstein understreker at det var forskjell på teori og praksis. I teorien skulle en ikke ha med mer enn en organisasjon å gjøre, og prinsippet var isolasjon og spesialisering. I praksis ble det derimot ofte annerledes, og sammenblanding var i det hele uunngåelig.²⁴²

En grunn til at dobbeltverving i Sandefjord var utbredt, var mangel på personer. I tillegg var det enklere å verve folk som allerede var engasjert i annet motstandsarbeid. Etter opprullingene i Sandefjord våren 1944 var det nødvendig å bygge opp motstandsarbeidet på nytt. Det var behov for pålitelige personer til ulike oppgaver innen både Milorg og Sivorg. En nervøs stemning preget byen etter det som hadde skjedd.²⁴³ Det var presserende å rekruttere nye personer til den illegale flyktningtrafikken, men en var redd for å verve for mange på grunn av sikkerheten. Risikoen ble større jo flere som deltok.²⁴⁴ Dette var stadig et dilemma for aktørene i transporten. Det ideelle var å ha med få, men gode folk i eksportgruppen.

Angående organiseringen av flyktningtransporten, passer Sandefjord inn i det vanlige mønsteret. Sivorgs hovedkontor i Oslo hadde både i Sandefjord (verksmester Hasle) og i Tønsberg (journalist Warhuus) en eksportsjef som var hovedansvarlig for transporten.

²⁴⁰ Eide i intervju med Ulstein 21.11.1974.

²⁴¹ Bjørvik i intervju med Ulstein 06.08.1968.

²⁴² Ulstein 1975: 12.

²⁴³ Olstad 1997: 175.

²⁴⁴ Bye i intervju 02.03.2005.

Eksportsjefen hadde igjen forbindelse med ulike medhjelpere som hadde hver sine arbeidsoppgaver. I motsetning til Tønsberg der Warhuus forble Sivorgs kontakt fram til frigjøringen, ble det satt inn en ny eksportsjef i Sandefjord på senhøstes 1944. Som nevnt ovenfor, ble Hasle i Sandefjord kalt inn til Sivorgs stab i hovedstaden da eksportsjefen i Oslo, Egede- Nissen, ble arrestert 13. oktober 1944. Kort tid etter var Hasle eksportsjef for hele Sør-Norge.²⁴⁵ Aimar Heineberg (dekknavn "Eilif") fra Asker overtok etter Hasle som hovedansvarlig for transporten i Sandefjord.²⁴⁶ Hasle brukte sine kontakter i Sandefjord og bygde ut denne ruten som han kjente godt. Han utviklet videre samarbeidet han hele tiden hadde hatt med Sivorgs eksportsjef i Tønsberg, journalist i *Tønsbergs Blad*, Birger Warhuus, og innlemmet en rute over Tønsberg i Sivorgs transportapparat. Fiskehandler Rolf Brynhildsen var Warhuus' hovedkontakt og hadde forbindelse med flere fiskere på Nøtterøy og Tjøme. Disse tok med seg flyktninger over til Sverige. Hovedbasen forble i Sandefjord, men da Sivorgs rute fra Tønsberg ble en del av apparatet, økte også flyktningtallet på denne ruten betraktelig.²⁴⁷

Én organisasjon i Sandefjord, flere i Tønsberg?

I Tønsberg hadde både Sivorg og Milorg egne ruter til Sverige. Sivorg etablerte en rute som nevnt ovenfor, med Warhuus som eksportsjef, mens Milorgs sentralledelse hadde to ruter som avløste hverandre. Den første ble opprettet i juni 1944 og gikk fra Sandøy på Tjøme til Koster. Ruten ble brukt fram til kurer Hermann Lund ble arrestert den 21. september 1944 og det var fare for opprulling.²⁴⁸ I november ble en ny Milorg- rute etablert, med styrmann Jacob Jacobsen fra Nøtterøy under dekknavnet "Harry", som hovedansvarlig. Denne ruten eksisterte fram til slutten av mars 1945.²⁴⁹ I tillegg til ruten for Milorgs sentralledelse, ble det opprettet en rute på lokalt initiativ etter forespørsel av distriktssjefen i D 15, Josef Haraldsen (dekknavn "Martin").²⁵⁰ Bjarne Evensen (dekknavn "Kristoffer") ble flyktningssjef på denne ruten.

Tjøme ble som oftest benyttet som utskipingssted, mens diverse ubebodde hytter på Veierland, særlig Gjerdrum- hytta, var dekningssted for flyktninger.²⁵¹ Sivorg i Tønsberg

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Ulstein 1975: 268.

²⁴⁷ Ulstein 1975: 270.

²⁴⁸ Christophersen 1989: 290.

²⁴⁹ Jacobsen hadde tidligere vært los på strekningen Eidsvoll- Grue. Da han syntes at han ikke egnet seg like godt som los i vintermånedene, reiste han tilbake til hjembyen sin og fikk i oppdrag å åpne en rute for Milorg derfra (Ulstein 1975: 141ff).

²⁵⁰ Christophersen 1989: 290.

²⁵¹ Christensen 1998: 75.

brukte også Veierland som skjulested for flyktninger mens de ventet på videre transport med båt til Sverige. Kontaktpersonene på Veierland var Anne Marie og Olaf Lappegård på Søndre Tange. Sivorg i Sandefjord skal også ha sendt flyktninger i dekning hjemme hos ekteparet.²⁵² Her er det noe usikkerhet om det var Sivorg i Sandefjord som selv sendte flyktninger via Veierland til Sverige, eller om det snarere var Sivorgs hovedstasjon i Sandefjord som beordret organisasjonen i Tønsberg til å frakte ettersøkte personer over til Veierland (for videre transport).

Når dette er sagt, er det uansett et faktum at Sivorgs eksportorganisasjon og andre organisasjoner, benyttet de muligheter som bød seg for på en enklest og mest sikker måte å kunne transportere flyktninger ut av landet. Oppstod det vanskeligheter på en rute og det hopet seg opp med flyktninger, var en avhengig av å finne alternative løsninger. I følge redaktør i tidsskriftet *Grenselosen*, Terje Kristoffersen, hadde også etterretnings- og sikringsorganisasjonen 830S en rute over Tjøme til Koster.²⁵³ Lensmannsbetjent Reidar Wilskow Johnsen var lokal leder for den såkalte OM- ruten. Med fiskeskøyten *Husholmen* ble både flyktninger, kurerer, våpen og annet materiell fraktet over til Koster. Losen var trolig Karl Kolbeinsen.

Flere ulike organisasjoner drev altså eksportvirksomhet fra Tønsberg. Når en retter fokus på Sandefjord, var det som kjent Sivorg som organiserte flyktningstransporten herfra. Det var her Sivorgs hovedbase var lokalisert og organisasjonen så på ruten over Sandefjord som sin sikreste og viktigste.

Ut fra det vi vet om hva som foregikk i nabobyen Tønsberg, vil det være interessant å finne ut mer om forholdene i Sandefjord. Var det andre aktører i tillegg til Sivorg, som også drev flyktningstransport fra Sandefjordområdet? Som nevnt tidligere, ble Sørensen værende igjen i Sverige etter den store transporten i slutten av mai 1944. Det var altså kun i transportens første fase i Sandefjord at Sørensen deltok på oppdrag for Sivorg. Eide forklarer i intervju at Sivorgs eksportgruppe i Sandefjord ikke hadde ”noe mer å gjøre med Sørensen” etter at han var reist til Sverige.²⁵⁴ Sørensen fikk etter hvert i oppdrag å sette i gang ruter for Milorg under

²⁵² Langum 1998: 81.

²⁵³ Kristoffersen i e-post til Heidi B. Johannessen, 27.06.2007. Se også Christophersen 1989: 278.

²⁵⁴ Eide i intervju 21.11.1974. Dette støtter seg til uttalelser fra Bye i intervju, der han bekrefter at Sivorgs eksportgruppe ikke hadde mer kontakt med Sørensen etter den store flyktningstransporten natten til 22. mai 1944.

ledelse av Trygve Engh.²⁵⁵ Milorgs eksportsjef fra våren 1944 var Erik Friis og det var fra dette tidspunkt at et omfattende nett av Milorg- ruter ble satt i gang. I Ulsteins *Svensketrafikken II* står det en informativ oversikt over de viktigste rutene til Milorg. To av disse rutene gikk over Tønsberg og Kragerø, der Sørensen hadde hovedansvaret for driften.²⁵⁶

Er det tilfelle at Sørensen ikke lenger hadde noen forbindelse med hjembyen Sandefjord etter at han kom til Sverige? Christophersen framholder at ”da Einar Sørensen -”Admiralen”- forlot Sandefjord etter opprullingen i mai 1944, begynte hans store innsats i flyktningtrafikken”.²⁵⁷ Sørensen hadde altså det siste krigsåret ansvaret for en rekke Milorg- ruter med base både i Tønsberg, Larvik og Kragerø. Det virker noe underlig om Sørensen, som deltok i transportens oppstart fra Sandefjord, ikke lenger skulle ha noe mer med byen å gjøre.

Det finnes en rekke skriftlige rapporter som Sørensen regelmessig avleverte til Michael Hansson ved MiIV i Stockholm og den tidligere nevnte Trygve Engh som satt i Göteborg.²⁵⁸ I enkelte av beretningene gir Sørensen uttrykk for at han visste en del om hva som foregikk i Sandefjord angående eksportvirksomhet etter at han hadde reist derfra. Sørensen hevder at hensikten var å ha forbindelse/befatte seg med både Sivorg og Milorg da han kom til Sverige og Havstensund. I brev til Halvor Arnesen, som var Sivorgs eksportsjef i Sverige, skriver Sørensen at ”det er ikke stort jeg (Sørensen) har fått utrettet for S.O i sommer men det skriver sig nok fra at ”Titusruten”, tiltrods for massetransport, har klart sig enestående godt”.²⁵⁹ Sørensen skriver videre at han riktignok har gjort Hasle noen mindre tjenester, men at Hasle har fått anledning til å arbeide i ro.

Ved en grundig gjennomgang av disse rapportene dukket det opp noen særlige interessante opplysninger. Sørensen rapporterte flere ganger til MiIV at han gjorde det han kunne for ikke å blande rutene i Sandefjord. I rapport datert 12. desember 1944 skriver Sørensen; ”Jeg skal i størst mulig utstrekning forsøke å holde ruten klar av Civorg, som nå skal til med rute fra bunden av Mefjorden. Som tidligere omskrevet er distriktet stort og vi er ikke avhengi [sic] av

²⁵⁵ Ulstein 1975: 261.

²⁵⁶ Ulstein 1975: 271.

²⁵⁷ Christophersen 1989: 290.

²⁵⁸ Rapportene er datert fra 20.08.1944 til 21.04.1945 og er signert ”Svend”, Sørensens dekknavn. MiIV er betegnelsen for det kontoret ved den norske legasjonen i Stockholm, som hadde ansvar for hjemmefrontsaker.

²⁵⁹ Rapport datert 15.10.1944. S.O er en annen betegnelse på Sivorg. ”Titusruten” er navnet på Sivorgs rute fra Sandefjord som Sørensen selv var med på å opprette.

å legge rutene på samme basis”.²⁶⁰ Alt tyder på at det her var snakk om planlegging av en Milorg- rute fra Sandefjord til Sverige. I senere rapporter (datert 1. januar, 16. januar og 21. januar 1945) har Sørensen satt opp oversikt over sjørutene han kontrollerte. I de ulike oppstillingene står det at ruten S7 med båten ”Per”, har basis i Sandar distrikt.

I rapport avgitt av Milorgs eksportsjef Erik Friis i juli 1945 hører vi om den samme ruten. Friis skriver følgende; ”I januar 1945 blev etablert en ny kombinert import- og inngående kurer rute over Sandefjord”.²⁶¹ Ruten fraktet både kurerer og varer. Den var derfor ingen ren flyktningrute. Dette stemmer med Sørensens beretning om at Dione- ruten ikke tok flyktninger, kun to til tre kurerer av gangen, samt materiell.²⁶² Videre skriver Friis i sin rapport etter krigen, at Knut Monrad- Hansen (dekknavn ”Lille-Rolf”) reiste over til Sandefjord ved nyttårsskiftet og organiserte denne ruten ved hjelp av tidligere forbindelser han hadde i Sandefjord. Monrad- Hansen var distriktssjef for Milorgs eksportruter i en periode under okkupasjonen. I følge Monrad- Hansen selv dro han sammen med tømmermester Lars Hanssen, som opprinnelig kom fra Sandefjord, ved juletider i 1944 for å sette i gang Dione- ruten.²⁶³ Å fastslå det nøyaktige tidspunkt for oppstarten til Milorg- ruten er egentlig ikke så interessant og av mindre betydning. Det en kan si med stor sikkerhet, er at ruten ble lagt opp i løpet av desember 1944- januar 1945.

Monrad- Hansen og Hanssen fungerte ikke selv som loser på Dione- ruten. I følge Sørensens oversikter over Milorgs sjøruter var ”Terje” og ”Lars” mannskapet om bord på båten ”Per”, som kjørte Dione- ruten over Sandefjord.²⁶⁴ Når det gjelder hvor ruten var lokalisert, tyder det på at den gikk inn Tønsbergfjorden og stoppet hos en fisker Bergan på Østerøya. Herfra ble varene hentet med bil eller kjørt sjøveien til Jotun fabrikker. Andre medhjelpere som er nevnt er Søren Strand, Odd Gleditsch og Kristian Kalleberg.²⁶⁵ Bernt Forsberg fra Sandefjord kjørte enkelte turer hit, men var også los på Kragerø- ruten.²⁶⁶ Det er ut til at Dione- ruten fortsatte fram til frigjøringen, med enkelte korte avbrekk.

²⁶⁰ Sitat, rapport 12.12.1944 fra Sørensen.

²⁶¹ Milorg- rapport angående eksportgruppene, avgitt av eksportsjef Erik Friis, datert juli 1945.

²⁶² Rapport fra Sørensen, datert 07.02.1945.

²⁶³ Rapport fra Monrad- Hansen, datert 17.11.1945. Lars Hanssen skiftet etternavn i 1946 til Strømøy.

²⁶⁴ Dette er dekknavnene, de virkelige navnene er henholdsvis Aksel Olaf Nesteng og Roald Thorsen.

²⁶⁵ I følge rapport av Monrad- Hansen og Hanssen (Strømøy).

²⁶⁶ Forsberg skal også i følge Ulstein 1975: 266 og Sørensens rapport av 10.03.1945, ha kjørt noe for Sivorg høsten 1944.

Flere kilder indikerer altså på at det ble planlagt og opprettet en kombinert kurer- og godsroute i regi av Milorg fra Sandefjord til Sverige. Riktignok var det en rute som ble etablert på vinteren 1945, men ikke desto mindre en rute. Men det var Sivorg som hadde hovedbase for eksport i Sandefjord, og som hadde en meget godt organisert transportapparat der. I en slik sammenheng er det interessant å komme nærmere inn på hvorfor det i størst grad var Sivorg som opererte fra Sandefjord og hadde sin viktigste rute herfra, mens det var både Sivorg og Milorg som opererte fra Tønsbergområdet. Ruten fra Tønsberg ble også sett på som den viktigste for Milorg.

I følge Ulstein hadde Sivorg få flyktningruter våren 1944, samtidig som halvparten av rutene i Sør- Norge var organisert av Milorg.²⁶⁷ Ville det ikke da være naturlig at Milorg som hadde de fleste rutene, også organiserte flyktningtransporten fra Sandefjord? Verken skriftlige eller muntlige kilder sier noe om hvorfor det var slik. Trolig finnes det heller ingen logisk forklaring. En plausibel grunn kan være at det var meget personavhengig hvem som begynte eller ble med på å organisere flyktningruter. Det var viktig å skaffe personer med de rette egenskapene og kontaktene til å begynne å arbeide i transporten. Det kunne derfor være helt tilfeldig om disse personene var med i Sivorg eller Milorg. Begge organisasjonene hadde behov for ruter over til Sverige. I følge Sørensen skal det ha vært noe uenighet mellom ham og Hasle etter at Sørensen kom til Sverige. Sørensen hevder at Hasle ønsket å kjøre for Milorg, men at Sørensen under et maskemøte i Oslo i juni 1944, skal ha fastholdt at ruten skulle forbli Sivorgs ansvar.²⁶⁸ Disse opplysningene er vanskelige å få dobbeltsjekket, Hasle uttaler ingen ting i retningen av at han prioriterte Milorg. Det blir kun spekulasjoner, men det indikerer at det trolig var litt konkurranse mellom Sørensen og Hasle.

En annen forklaring på hvorfor Milorg hadde sin viktigste rute fra Tønsberg, kan være at det ikke var behov for at Milorg skulle operere like mye fra både Sandefjord og Tønsberg. Det var mest naturlig at Milorg etablerte en rute i Tønsberg, der distriktsledelsen for Milorg i Vestfold (D 15) holdt til. Representanter for Milorgs sentralledelse i Oslo hadde også sin egen rute over Tønsberg. At det ble opprettet flere selvstendige ruter fra Tønsberg, kan også skyldes større transportbehov, i det Tønsberg har større befolkningsopplag enn Sandefjord, og dessuten ligger nærmere Oslo.

²⁶⁷ Ulstein 1975: 236.

²⁶⁸ Rapport fra Sørensen, datert 29.11.1944.

Det ser ut til at den ruten som Milorg satte i gang fra årsskiftet 1944-45 fra Sandefjord var en rute for sentralledelsen i Milorg og ikke for distrikts- Milorg. Det var ”utenforstående” som etablerte den og de blandet seg lite med de lokale. På den annen side beretter Milorgs distriktssjef i D 15, Josef Haraldsen, at ”når det gjelder eksportruter hadde Milorg ruter i Larvik, Sandefjord og Tønsberg”.²⁶⁹ Videre forklarer våpeninstruktør i D 15 Trygve Kristoffersen, at det ”i Sandefjord var flere ruter i gang, blant annet Tallakshavn og Granholmen”.²⁷⁰ Det er rimelig å tro at Haraldsen og Kristoffersen her sikter til ruter som Sivorg organiserte fra Sandefjord. Haraldsen forklarer også at rutene ble brukt i sivil trafikk og derfor måtte holdes så isolert som mulig fra organisasjonen ellers. Etter de to store opprullingene av Milorg- avsnitt i Vestfold våren 1944, benyttet de som måtte flykte seg av Sivorgs rute fra Sandefjord.

I dette avsnittet har det vært viktig å få fram de ulike organisatoriske nyansene av transporten fra Sandefjord til Sverige under okkupasjonen. Det var flere aktører som drev med illegal transport. Den gjaldt ikke bare flyktninger, men også kurerer og ulikt materiell. Det har vist seg at også Milorg opererte fra Sandefjord. Under arbeidet med flyktningstransporten kom det fram nye opplysninger som kan tyde på at også Polar Bear hadde rute fra Sandefjord.²⁷¹ Det finnes svært lite informasjon om dette, med det vi vet er at det var en gruppe på fem- seks mann som drev transport over til Sverige fra antakelig både Østerøya og Veierland. Losene het Ragnar Tange og Nicolai Evensen.²⁷² Alfred Bjørvik opererte også sammen med dem, men han kjørte også noe på egen hånd eller for Sivorg. Dette er noe uklart. På land var Leif Swahn og Rolf Bergan hjelpere. I tillegg var det en fisker på Engø som var med i denne gruppen. Dette understreker igjen mangfoldet i eksportarbeidet i Sandefjord. Transporten fra området var nok mer variert enn tidligere antatt. Selv om det har kommet flere nye opplysninger om eksporten i Sandefjord ovenfor, var det tross alt den sivile organisasjonen som hadde sin hovedrute herfra og som fraktet et stort antall flyktninger til Sverige. I neste avsnitt skal jeg komme nærmere inn på hvordan flyktningstransporten foregikk i praksis på Sivorgs rute over Sandefjord.

²⁶⁹ Sitat av Josef Haraldsen i rapporter, MAD 15.

²⁷⁰ Rapport av Trygve Kristoffersen, MAD 15.

²⁷¹ Polar Bear er betegnelsen på en beskyttelsesoperasjon som gikk ut på å forhindre tyske ødeleggelser av norske havneanlegg under krigens siste fase. Havneanlegget i Sandefjord var blant de anleggene som skulle beskyttes.

²⁷² Opplysningene bygger på skriftlig materiale nedtegnet kort tid etter frigjøringen av Margit Andersen, i tillegg til intervju med Leif Swahn 16.08.07. Ragnar Tange het for øvrig Andersen under krigen.

Den praktiske gjennomføringen

Flyktningene som måtte rømme til Sverige, kom som oftest med tog fra Oslo til Sandefjord. I Oslo hjalp Sivorgs kontakter dem med nødvendige, falske legitimasjonspapirer og reisetillatelser, og de ble fulgt til jernbanestasjonen.²⁷³ I de tilfeller da det hastet å komme seg unna, ble kontakten fra Sivorg med på toget til første stasjon for å hjelpe med papirene. Størrelsen på reisefølget varierte, men som regel var det sju- åtte flyktninger til sammen.²⁷⁴ Flyktningene reiste som alminnelige passasjerer og fordelte seg i de ulike vognene. Enkelte ganger hendte det at losen var med til stoppestedet, andre ganger kunne det være konduktøren som var reiseleder. Når det gjelder Sandefjordruten, ser det ut til at flyktningene reiste alene med toget. En tidligere flyktning hevder at da hun reiste med toget, var det ingen los med dem før de møtte en ung mann på stasjonen i Sandefjord.²⁷⁵ Bye hørte aldri noe om at det var en los med flyktningene.²⁷⁶

Nr. 39.546.

Reisetillatelse
for

Navn Ruth Brødtker Født 22/6-28
Adresse Kestham nr. 4 Stilling skolelærer
Legitimasjon: (Leg.kort. Tj.bevis. Grenseboerbevis. Passerseddel, Politipass).
Nr. 15526 Utstedt av Politimesteren i Oslo
Lensmannen
For reise på strekningen(e) Oslo Framreisedag: 15/1 1945
fra Oslo til Sandefjord
> Oslo

Framreisen må være foretatt innen 7 dager og tilbakereisen innen 30 dager fra framreisedagen. Tillatelsen gjelder bare i forbindelse med gyldig reisebillett. Den må vises fram ved billettkjøp og billettikkontroll og må oppbevares under reisen samt avleveres etter endt reise sammen med billetten. Tillatelsen gir ikke rett til noen bestemt plass. Den kan ikke overdras. På forlangende må De forevise legitimasjon. Tillatelsen er bare gyldig såfremt den er forsynt med foreskrevne stempel.

Oslo den 14 1944
J. Lommestad
underskrift.

Gebyr kr. 0.50.

En av de falske reisetillatelsene som ble utdelt i Oslo før flyktningene gikk om bord i toget til Sandefjord. Legg merke til datostempelet som viser 14. januar 1944.

²⁷³ Ulstein 1975: 269.

²⁷⁴ Bye i intervju 21.05.2005.

²⁷⁵ Gurholt i intervju 18.01.2007.

²⁷⁶ Bye i intervju 29.01.2007.

Av sikkerhetsmessige hensyn fikk flyktningene vite minst mulig om det som skulle skje. De fikk kun beskjed om at de ville møte en behjelpelig person når de kom fram til stasjonen i Sandefjord. Der skulle de vente til en ukjent person kom bort til dem og sa ”God dag, Sjølyst?” Dette var koden til dem som skulle over til Sverige.²⁷⁷ For at de som hentet flyktningene skulle være helt sikre på hvem som skulle til Sverige, måtte flyktningene ha et kjennetegn. Kjennetegnet var at de skulle ha en avis stikkende opp fra venstre bukselomme. Som regel et eksemplar av *Fritt Folk*. Dette samsvarer med uttalelser fra Bye og Eide. Disse to, i tillegg til Rolf Granholt, byttet på å møte flyktningene på stasjonen. Selv om Sandefjord stasjon ble mest benyttet, ble flyktninger også hentet på Stokke og Råstad stasjoner. Disse stasjonene ble tatt mer i bruk etter hvert som flyktningtrafikken økte i siste halvdel av 1944 og fram til frigjøringen. Fordelen med å hente flyktninger på ulike stasjoner, var at en unngikk å vekke for mye oppsikt. Som regel ble flyktningene transportert fra stasjonen bak på lasteplanet på en av Bjørviks biler. Hvis det var en mindre gruppe, ble drosjeeier Bredo Larsen ringt etter for å kjøre dem.

Enkelte ganger hendte det at flyktningene ikke kom med tog, men ble hentet med lastebil og kjørt til Sandefjord. En slik transport utenom det vanlige foregikk i mars 1945.²⁷⁸ Bjørvik som drev transportforetning, fikk beskjed om å hente over 80 ”kaniner” i Drammen. Han og fetteren, Bertil Korsvoll, kjørte avsted i hver sin lastebil og hentet flyktningene i to omganger for å få plass til alle. Når det gjelder hvem flyktningene var, spriker kildematerialet noe. I følge Hasle i et intervju var flyktningene en gruppe med leger og sykepleiere som skulle tjenestegjøre i de norske polititroppene i Sverige.²⁷⁹ Eide, Bjørvik og Bye hevder at flyktningene var unge gutter som rømte for å unngå å møte til arbeidstjenesten. Det er kun Hasle som i et enkelt intervju mener det var leger og sykepleiere. Både Bjørvik og Bye deltok selv i denne transporten fra Drammen. Datoen passer også med tidspunktet for parolen om å ikke møte opp til arbeidstjenesten. Derfor er sannsynligheten stor for at denne gruppen som ble transportert fra Drammen til Sandefjord og videre over til Sverige nettopp besto av unge gutter. Det virker noe merkelig om så mange som over 80 leger og sykepleiere skulle samtidig fraktes ut av landet. Riktignok reiste det også helsepersonell til Sverige, men da i mindre grupper.

²⁷⁷ Bye i intervju 02.03.2005.

²⁷⁸ Bjørvik hevder at transporten foregikk kort tid etter at jernbanebroa i Sandefjord ble sprengt 15. mars 1945, som et ledd i aksjon ”betongblanding”. Dette samsvarer med flere kilder.

²⁷⁹ Hasle i intervju med Oddmund Ljone fra en artikkelserie for *Vi Menn*.

Det var ekstra vakthold langs veien når det var slike store og viktige transporter. En måtte være forberedt på alle slags situasjoner. En kunne aldri vite hva tyskerne eller NS ville finne på. Bye var med å holde vakt på denne transporten. Han fortalte at de som satt på postene hadde sykkel. Når de oppdaget kontroll, syklet de til neste vaktpost og meldte i fra.²⁸⁰ Slik kunne lastebilene unngå tyske kontroller. Selv om sikkerheten var høy med vaktposter hele veien, kunne Bjørvik likevel fortelle at Drammensturen ikke gikk helt uten nervepåkjenninger:

”Vi kjørte 20 flyktninger i hver lastebil og da vi kom like før Holmestrand måtte vi stoppe. Flyktningene hadde behov for å ta en tur opp i skogkanten for å gjøre sitt fornødne. Mens de var ute av lastebilene, kom det en sykkelpatrulje og fortalte at de kunne vente en kontroll. Så fort som mulig ble flyktningene samlet igjen bak på lasteplanene. Vi stoppet ikke før vi var framme i Sandefjord.”²⁸¹

Denne uttalelsen viser imidlertid at systemet med vaktposter langs veien fungerte effektivt. I tillegg hadde Bjørvik ofte kjøretillatelse siden han også måtte kjøre for tyskerne. Det hendte likevel at han ble stoppet i kontroll. Men med papirer som var tilsynelatende i orden, rolige nerver og litt flaks, kom både han og lastebilen med flyktninger velberget unna hver eneste gang.

Dekningssteder

Når flyktningene kom til Sandefjord, måtte de fraktes videre til dekningssteder. Ofte kunne det ta litt tid før de fikk reise videre med båt til Sverige. Derfor var det behov for et midlertidig skjulested. Dekningsstedene var ulike hytter eller sommersteder ved sjøen som stort sett var eid av privatpersoner. Det var Hasle som ordnet det slik at Sivorgs eksportgruppe i Sandefjord fikk disponere hyttene. Gullsmed Håkonsen, en av dem som hadde hytte ved sjøen (nærmere bestemt på Buer), sa ja til å låne den ut. Håkonsen visste ikke til hva, men forsto at det var noe som måtte holdes skjult. I følge brødrene Bøhmer fikk de beskjed om hvilke hytter de skulle benytte, og det hendte aldri at de som eide hyttene kom mens de oppholdt seg der.²⁸²

Det var praktisk å bruke hytter og sommerhus som skjulested for flyktninger. Fordelen ved å ligge så nær sjøen som mulig sier seg selv. Men disse dekningsstedene hadde også sine ulemper. En ting var kulden vinterstid, hyttene var ikke beregnet for ”overnattingsgjester” om

²⁸⁰ Bye i intervju 02.03.2005. Bye hadde selv ansvaret for strekningen Stokke- Haukerødkrysset.

²⁸¹ Bjørvik i lydopptak, datert 14.12.1989.

²⁸² Bøhmer i intervju med Ulstein, ikke datert.

vinteren. Det hendte at flyktningene lå i dekning hos privatpersoner inne i byen. Dette gjaldt også for losene som skulle frakte dem over. Etter flere samtaler med personer som var bosatt i Sandefjord under krigen, sitter jeg igjen med inntrykket at det var et ukjent, men stort antall husstander som hadde flyktninger hos seg i påvente av videre transport til Sverige. En annen og mer alvorlig ulempe ved å bruke hytter som skjulested, var mistanken som kunne oppstå når mange flyktninger kom til Sandefjord togstasjon høst- og vinterstid under pådekke av å være ”vanlige sommerturister”. Hvilke hytter og sommerhus som ble benyttet, var betinget av flere ting. Faktorer som hvilken årstid det var, hvilke båter som skulle brukes til overfarten, om aktørene følte seg utrygge og var engstelige for å vekke for mye oppsikt, spilte inn.

Enga ved Granholmen, der Anders Iversen bodde, ble den første tiden mye brukt av Sivorg i Sandefjord. Baker Ivar Halvorsens hytte på York og Mållagshytta på Vesterøya ble også anvendt, i tillegg til ingeniør og fabrikkeier Erling Corneliussens hytte på Østerøya og Sjøbakken. Enkelte hytter ble mer benyttet enn andre. Det var sommerstedet til konsul/reder Lars Christensen på Yxney som ble mest brukt og da spesielt mot slutten av krigen. Det var et dristig valg. Tyskerne okkuperte sommerstedet som et rekreasjonssted for soldatene sine. Christensen oppholdt seg i USA under krigen. Forpakteren hans, Naphaug som var ”god jøssing”, ble en viktig mann for dem som drev den illegale transporten.²⁸³ Naphaug sa alltid i fra når tyskerne ikke var på området og flyktningene kunne bli kjørt uhindret forbi og ned til sjøen. Flyktningene oppholdt seg i hønsehuset på eiendommen mens de ventet på å komme over til Sverige. En gang de skulle sende en gruppe flyktninger over, kom ikke båten som skulle frakte dem. Dermed måtte de overnatte på stedet. Bye kunne fortelle at han bokstavelig talt sov ”i Gestapos seng”. Det vil si han lå mest våken den natten.²⁸⁴

Overfarten til Sverige

Ut fra kildene er det vanskelig å få en fullstendig oversikt over hvem og hvor mange som kjørte flyktninger over til Sverige. Men noen sikre opplysninger finnes. I flyktningtransportens første fase i Sandefjord var det hovedsakelig Anders Iversen som kjørte. Etter hvert som pågangen ble større, hadde han behov for flere medhjelpere. Sverre Vabog og

²⁸³ Uttrykket ”jøssing” blir her benyttet i betydningen honnørord om folk som hjalp til i motstandsarbeidet og som var i opposisjon til tyskerne og NS. Bjørvik brukte ”god jøssing” om Naphaug i intervju for å beskrive ham som person. Mer om opphavet til uttrykket finnes i *Norsk Krigsleksikon* 1995: 204-205.

²⁸⁴ Bye i intervju 02.03.2005.

Ragnar Tange var to av dem.²⁸⁵ I følge Hasle var det to båtlag som i praksis opererte.²⁸⁶ Anders Iversen hadde det ene laget, mens brødrene Finn og Harald Bøhmer var hovedansvarlige på det andre. Dette samsvarer med uttalelser fra Bye. Finn Bøhmer og Sverre Solberg utgjorde det ene losparet fra sommeren 1944 og fram til frigjøringen. Derimot skiftet A. Iversen og Harald Bøhmer lospartner ganske ofte.²⁸⁷ Hans Tommesen og Tor Iversen (skiftet senere navn til Strandheim) fungerte også som losere en kortere eller lengre periode.

For å skjule virksomheten mest mulig kamuflerte losene seg som fiskere når de kjørte med flyktninger. Båtene som ble benyttet, var ”skiltet” som fiskebåter, og det var både trålelemmer og fiskegarn ombord. Enkelte ganger hendte det også at losene kjøpte med seg litt fisk i Sverige for å ha i båten på tilbakeveien. For at kun losene skulle være synlige i båten, ble flyktningene gjemt under en presenningsduk. Det var alltid to losere om bord for å kunne bytte på oppgavene. Galgenhumor ble brukt som middel losene seg i mellom, for å holde seg oppe under overfarten. At den ene av losene klarte å sove litt på tilbaketuren til Sandefjord, sier noe om hvor slitne og ikke minst hvor hardhudet de etter hvert ble. Selv kalte de det for en uvane. Hvert lospar kjørte annen hver gang over til Sverige, slik at det var mulighet til å hvile seg. I følge H. Bøhmer hadde den som ble værende igjen på dekningsstedet ansvaret for at et solid måltid sto klart når det andre losparet kom tilbake etter en tur.

I de mest hektiske periodene ble det kjørt seks til sju turer i uken med flyktninger. Det betydde altså nesten hver eneste natt. Beregnet kjøretid mellom Sandefjord og Koster var ca 5 timer, men det var ikke uvanlig at overfarten tok lenger tid. Tilbaketuren gikk som regel noe raskere. Både motorstopp og møte med tyske vaktbåter var en konstant fare for losene. I lyse og stille sommerkvelder var det størst risiko for å bli oppdaget av tyske vaktbåter. Men overfarten skjedde i all slags vær, sommer som vinter. I vinterstorm og kulde var nok været den største trusselen for båtmannskapene. Uttalelser som ” Vi lå på hver vår benk der om natten og var så sjøsyke så om vi hadde gått til bunns så hadde det vært en lettelse”, forteller et tydelig språk om hvordan forholdene var om bord.²⁸⁸ Losene måtte ofte gjøre båten ren

²⁸⁵ Christophersen 1989: 287. Det ser ut til at Tange senere gikk over til å kjøre sammen med Nicolai Evensen for Polar Bear.

²⁸⁶ Hasle i intervju i *Sandefjords Blad*.

²⁸⁷ H. Bøhmer i intervju med Ode i *Sandefjords Blad* 05.05.1979.

²⁸⁸ Sitat av Tor Skjønsberg i intervju med Ulstein 11.03.1971, om overfarten fra Sverige tilbake til Sandefjord sammen med Kåre Norum.

etter overfarten, fordi den var full av oppkast. Blant flyktningene var det kamp om å være førstemann til båtta for å ”lette” seg.²⁸⁹

I flyktningtransportens første fase ble det kjørt med små og åpne motorbåter. Båtene var av ulik kvalitet, og flere var dårlig egnet for den værutsatte sjøstrekningen. En uttalelse fra los F. Bøhmer illustrerer situasjonen: ”Det var så stor forskjell på de to båtene at når de gikk samtidig, så kunne de som hadde kjørt i 24 gå i land tørre på kaia og de som hadde kjørt i den andre, de skulle en tru hadde hengt etter båten.”²⁹⁰ Etter hvert ble ”flåten” til transportgruppen i Sandefjord utvidet. Fra høsten 1944 fikk losene benytte to skøyter og noen snekker, som var i god stand og kunne frakte flere flyktninger av gangen. Skøyten ”Enka”, som Hasle klarte å skaffe i Sverige, gikk i regelmessig flyktningstrafikk fram til krigens siste dager. Under den store transporten med over 80 flyktninger i mars 1945, ble imidlertid skøyta ”Norig”, med Oddvar Moving som los, benyttet.²⁹¹

Losene var usikre på hvilken mottakelse de ville få av svenske myndigheter. Derfor torde de ikke legge direkte til kai på Koster, men fant heller litt mer avsides steder for å sette flyktningene på land. Det gikk ikke lang tid før Håkan Reinholdsson, som var oppsynsmann og arbeidet på tollstasjonen på Koster, insisterte på at flyktningene skulle legge til kai hos dem. Flyktningene fikk både mulighet til å spise og hvile seg, før turen gikk videre til Kjesäter. Kjesäter var en egen norsk mottakssentral der flyktningene ble mottatt, avhørt og registrert. Både lusekontroll og omfattende legeundersøkelse var en del av prosedyren.²⁹² For losene var den gode kontakten med tollstasjonen og Reinholdsson av stor betydning. I følge H. Bøhmer holdt svenskene alltid utkikk etter de norske flyktningbåtene, og de ble urolige hvis de ikke kom til den tiden de vanligvis pleide å komme. Det hendte også at svenskene gikk ut med sine båter for å lete.

Gjennomføringen av flyktningtransporten i Sandefjord ser ut til å være tilnærmet identisk med opplegget i Tønsberg. Første etappe av reisen for flyktningene skjedde med tog. Karakteristisk for Sandefjordruten var at de aller fleste flyktningene ble kjørt videre med lastebil fra jernbanestasjonen og direkte til dekningssted. I Tønsberg derimot ble flyktningene møtt på stasjonen av bæreren på Grand Hotell, Dagfin Johansen. Fra Grand ble flyktningene

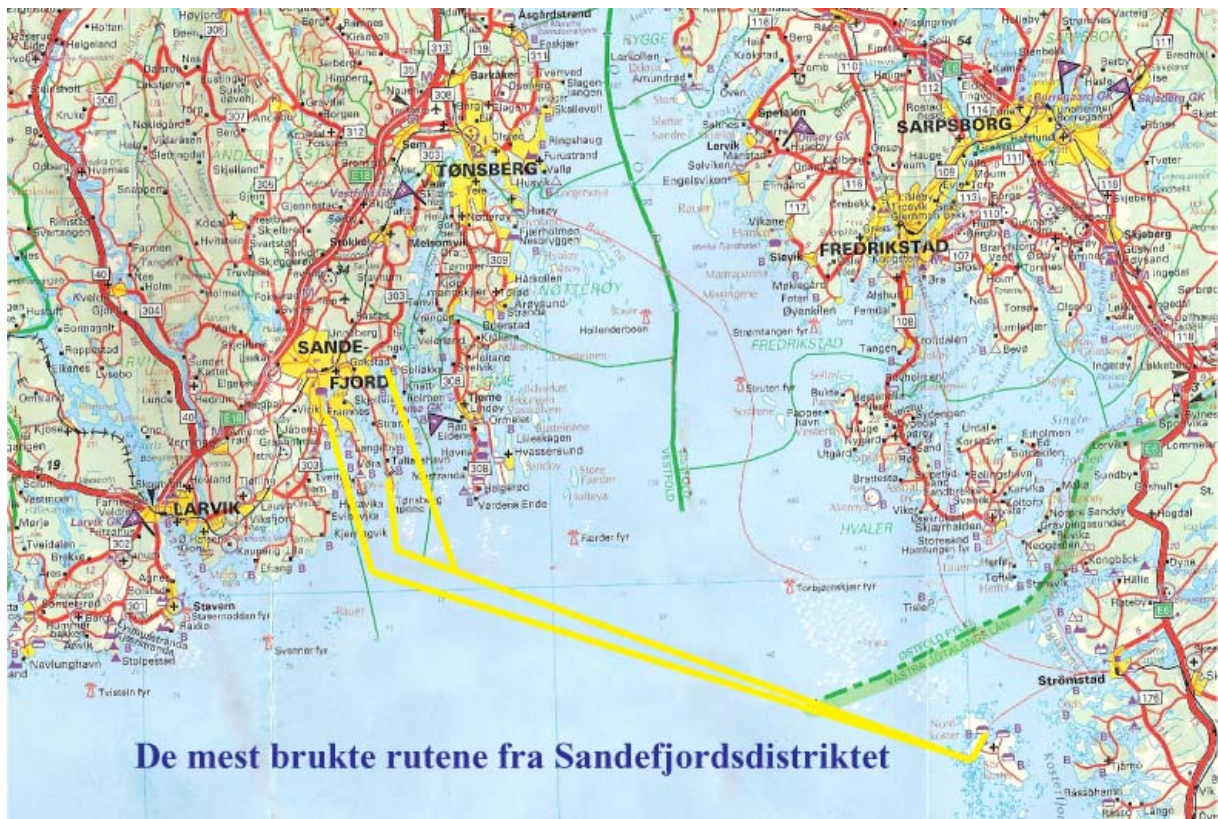
²⁸⁹ Bødtker 1970: 125.

²⁹⁰ I intervju med Ulstein, ikke datert.

²⁹¹ Intervju med bror Finn Moving og Ola Bjørvik i *Sandefjords Blad* julen 1998 av Bjørn Hoelseth.

²⁹² Flere detaljer om Kjesäter i *Norsk Krigsleksikon* 1995: 214- 215.

fordelt og kjørt med personbil eller lastebil til ulike skjulesteder. I enkelte tilfeller ble Røde Kors' sykebil brukt.²⁹³ Et tilsvarende opplegg (som Sivorgs i Tønsberg) ble også benyttet på Milorgs rute fra Kragerø. Her ble flyktingene, som oftest kom med tog fra Oslo, hentet på togstasjonen i Kragerø. Ferden fortsatte til Central Hotell, hvor flyktingene ble fordelt videre på ulike dekningssteder ved sjøen.²⁹⁴

De gule strekene viser tre av Sivorgs sjøruter til Koster. Fra venstre: med utgangspunkt fra Mållagshytta på Vesterøya, konsul Christensens sommersted på Yxney og baker Halvorsens hytte på York.

Aktørene

Hvem deltok i den illegale flyktingtransporten i Sandefjord? Finnes det noen likhetstrekk mellom dem, og hva var grunnen til at de ble med? Når en går nærmere inn på hvem aktørene var, er det kjønnsfordelingen som først er iøynefallende. Samtlige av aktørene i Sandefjord var menn. Med aktør mener jeg som nevnt innledningsvis, de personene som hadde ansvaret for organiseringen, som møtte og hentet flyktinger på togstasjonen, kjørte dem til

²⁹³ Christophersen 1989: 288.

²⁹⁴ Vogt & Sandberg 1983: 45-46.

dekningssteder og til slutt fraktet dem med båt til Sverige. Men hvor var kvinnene i dette arbeidet? Selv om ingen kvinner direkte fungerte som aktører i flyktningtransporten, i den betydning som her er gitt, var det kvinner med i andre ledd av transportarbeidet. Kvinner sørget blant annet for kost og losji for flyktninger og loser, som var innkvartert hos ulike familier i påvente av utreise til Sverige. Her spilte kona i familien en viktig og helt nødvendig rolle.²⁹⁵

Mange av aktørene var unge gutter i slutten av tenårene eller i begynnelsen av tjuårene.²⁹⁶ Dette gjaldt spesielt de som møtte flyktninger på stasjonen og losene. Eide, Bye, Granholt og Bøhmer- brødrene var unge menn. Men det fantes unntak. Sørensen og Iversen var eldre og hadde familier med voksne barn. Hasle og Heineberg, som hadde hovedansvaret for organiseringen av transporten i Sandefjord, var begge voksne menn. Dette stemmer overens med ”systemet” i Sivorg generelt. Stort sett var det godt voksne personer som satt i organisasjonens ledelse.

Fra venstre: Rolf Granholt, Eivind Eide og Odd Georg Bye. Tre fra Sivorgs eksportgruppe i Sandefjord, som hadde sine arbeidsoppgaver på land.

²⁹⁵ I et senere avsnitt vil jeg komme nærmere inn på kvinnenes funksjon i forbindelse med vareforsyninger fra Sverige.

²⁹⁶ Bye i intervju 02.03.2005.

Aktørene i Sandefjord kom fra ulike yrker. Både hvalfanger/fisker, lastebilsjåfør og verksmester var representert. Dette var gunstig for å kunne utføre alle slags oppgaver i det illegale transportarbeidet. Lastebilsjåfører hadde den fordel at de kunne skaffe kjøretillatelse, noe som var påbudt. Fiskere hadde tilgang til båt og ikke minst verdifull kunnskap om og erfaring fra sjølivet. I denne sammenheng skiller Sandefjord seg ut i forhold til flyktningtransporten i Tønsberg. I Tønsberg ser det ut til at de aller fleste losene var fiskere eller sjømenn av yrke. I Sandefjord derimot hadde brødrene Finn og Harald Bøhmer, som begge var svært aktive i transporten, ingen erfaring fra sjølivet da de begynte som losere på Sandefjordruten. Men brødrene hadde kjennskap til motorer, og de ble raskt dyktige i arbeidet på sjøen. Ut fra dette er det mulig å hevde at selv om ferdigheter betydde en stor del, var det ingen forutsetning for å kunne utføre en dyktig jobb. Det viktigste var heller evnen og viljen til å utføre det livsfarlige arbeidet.

Det er vanskelig å finne det nøyaktige antall over dem som deltok i transporten fra Sandefjordområdet. Det en kan si med stor sikkerhet er at de fleste aktørene som medvirket fra flyktningtransportens oppsving våren 1944, fortsatte helt til frigjøringsdagene. Likevel var det noen som på grunn av ulike omstendigheter måtte slutte i den illegale transporten i løpet av krigen. Derfor var det enkelte ganger behov for utskiftninger. Det kan se ut som om dette gjaldt mest losene. Enkelte av dem tålte kun et par turer før de selv måtte gå i land i Sverige. Imidlertid var det få som gav opp den livsfarlige virksomheten på grunn av nerveproblemer.

Noen av aktørene måtte selv flykte til Sverige fordi de var ettersøkt av tyskerne eller fryktet at de kunne være det. Los Tor Iversen ble værende igjen etter at den lokale transportgruppen hadde fraktet en angiver med familie til Sverige. Da representanter fra Sipo i Larvik var i Sandefjord for å undersøke saken, hadde de spurt etter en person med liknende navn som T. Iversen.²⁹⁷ Dette var urovekkende. Dermed valgte han å slutte i transporten og gå i land i Sverige. En annen, som måtte kaste inn håndkledet, var en av de aller første losene på Sandefjordruten, Anders Iversen. Han måtte selv flykte etter at eksportsjefen Egede- Nissen ble tatt. Egede- Nissen hadde ved et par anledninger bodd hos Iversen i Sandefjord. Dagen etter at Iversen var reist, kom tyske soldater til huset for å hente ham.²⁹⁸

²⁹⁷ Fra landssviksak A nr.39/45, rapport angående ”den bergede skøyte i Tønsbergsfjorden”. Denne angiverepisoden kommer jeg tilbake til på side 100.

²⁹⁸ Ulstein 1975: 267.

Selv om en frivillig deltok i den illegale flyktningstransporten, betydde ikke det at ingen i løpet av perioden vurderte å slutte. Det var en stor påkjenning for aktørene som aldri var trygge for hva som kunne skje. Om det skulle oppstå farlige situasjoner, kunne konsekvensene bli alvorlige. En visste jo hva tyskerne var i stand til å gjøre. Aktørene satte sitt liv på spill for å utføre den illegale transporten av flyktninger til Sverige. Bjørvik var urolig etter at han hadde deltatt i sprengningen av jernbanebroa i Sandefjord.²⁹⁹ Han var redd for at han skulle bli gjenkjent fordi det fantes svært få lastebiler av den typen han kjørte i distriktet. Bjørvik søkte råd hos Heineberg, som hadde overtatt hovedansvaret på denne tiden, for hva han burde gjøre framover og fortalte at han vurderte å stikke av. Heineberg overtalte Bjørvik til å bli, og det skjedde ingen ting fram til freden kom.³⁰⁰

Hvorfor begynte aktørene i den illegale flyktningstrafikken fra Sandefjord, og hvilke motiver lå til grunn? Som regel skjedde det ved at personer ble spurt direkte om å delta, av personer som allerede var involvert. Som nevnt tidligere, var Eide aktiv i rekrutteringsarbeidet. Det ser ut til at ingen takket nei til å delta, når de først fikk en forespørsel. Tilfeldigheter kunne også være avgjørende for at enkelte ble med i transporten. Bye fortalte at han egentlig skulle holde på med skogsarbeid, men etter kort tid skadet han seg i beinet slik at det var umulig å fortsette. Da han kom hjem igjen, fikk han spørsmål om han kunne tenke seg å begynne som kurer i flyktningstransporten fordi det var behov for flere personer.

For andre var personlige grunner en medvirkende årsak til å begynne i transporten. Eide, som startet tidlig med motstandsarbeid innen Milorg, observerte fra der han satt på Preståsen at et tjuetalls personer ble ført bort fra ungdomslokalet i Bjerggata av tyskerne. Dette var under opprullingen av Milorg i Sandefjord og resten av Vestfold våren 1944. Eide kjente samtlige fra våpeninstruksjonskurs, og denne episoden gikk veldig inn på ham. Han følte at han måtte få ta igjen overfor tyskerne på en eller annen måte.³⁰¹ Det var nå han virkelig engasjerte seg i illegalt arbeid.

Det er lite som tyder på at penger kan ha vært et motiv. Aktørene fikk ingen betaling for å hjelpe flyktingene i sikkerhet i Sverige. Sivorgs hovedkontor i Oslo sørget for penger til det transportgruppen i Sandefjord trengte av utstyr og forsyninger. Bratsberg var som tidligere

²⁹⁹ Som tidligere nevnt var sprengningen av jernbanebroa en del av operasjon "betongblanding" i mars 1945.

³⁰⁰ Bjørvik i lydopptak, datert 14.12.1989.

³⁰¹ Eide i intervju med Ulstein 21.11.1974.

nevnt medlem av KK- sekretariatet og hadde særlig med eksporttjenesten å gjøre. Hans oppgave var nettopp å kontakte transportapparatet for å avlevere penger som aktørene hadde behov for å kunne utføre det illegale arbeidet. Bratsberg hevder at ” det ikke var snakk om å få tak i penger ved å kreve en sum fra hver ”kanin”. Det var jo ikke noen som fikk noen lønn heller av de som drev i apparatet, bortsett fra helt spesielle folk som måtte ha noe for å leve”.³⁰²

Dette stemmer overens med Eides uttalelser om at organisasjonen (Sivorg) betalte for tapt arbeidsfortjeneste til familien. Eide førte også nøyaktig regnskap over hva eksportgruppen i Sandefjord brukte av penger. Alt ble dokumentert.³⁰³ Bye kunne fortelle at de tok i mot småpenger fra flyktninger, fordi det ikke var mulig å veksle mynt i Sverige. Aktørene beholdt også rasjoneringskort for å få tilgang på mer mat til nye flyktninger som kom.³⁰⁴ Det hendte også at enkelte flyktninger ga losene det de hadde som takk for hjelpen, det kunne være sigaretter og lignende. Aktørene fikk lov til å forsyne seg litt av matvarene som de fraktet tilbake fra Sverige.³⁰⁵

Tatt i betraktning at det kun var snakk om beskjedne beløp og goder, var penger og matvarer ingen motiverende faktor for å ta del i den farefulle illegale transporten. En aktør hevder at takknemlige flyktninger som var lykkelige for å komme seg i sikkerhet, var lønn i seg selv. Det var slike opplevelser som festet seg på minnet.³⁰⁶ Dette kan stå som en felles uttalelse fra alle aktørene i Sandefjord.

Laurence Rees skriver i boken *Auschwitz* at mange av de første danske jødene som flyktet ut av landet, måtte betale anselige summer til danske fiskere.³⁰⁷ Rees spør seg om dette er urimelig. Det var fattige fiskere som risikerte både inntektsgrunnlaget og livet sitt for å hjelpe jødene, og det fantes ingen garantier. På en annen side finnes det ingen eksempler på at noen av de danske jødene sto igjen fordi de ikke kunne betale. Er dette mulig å overføre til den norske flyktningstransporten fra Sandefjord til Sverige? Da jødeaksjonene i Norge ble satt i gang for fullt i oktober/november 1942, var den organiserte flyktningstransporten fra Sandefjord ennå ikke etablert. Sivorg tok heller ingen betaling av dem som måtte flykte. Det

³⁰² Bratsberg i intervju med Ulstein 04.08.1970.

³⁰³ Ibid.

³⁰⁴ Bye i intervju 21.05.2005.

³⁰⁵ Samsvarer med uttalelser fra Bye og Bjørvik.

³⁰⁶ Bjørvik i intervju med Ulstein 06.08.1968.

³⁰⁷ Rees 2005: 244.

er mulig at det også i Sandefjord var enkelte fiskere som på privat initiativ tok med seg flyktninger i fiskeskøyten sin til Sverige i denne tidlige perioden. Dette er det imidlertid svært vanskelig å finne ut av.

Det er naturlig å tenke at søken etter spenning kunne være et motiv for å delta i transporten. Som nevnt tidligere var flere av dem som medvirket yngre menn uten etablert familieliv. Brødrene Bøhmer har fortalt at de syntes det var kjedelig å ligge uvirksomme på dekningsstedet i påvente av transport til Sverige. Etter samtaler med Eide og deretter Hasle endte det med at brødrene selv begynte som losere mellom Sandefjord og Sverige. På en annen side må det ha vært noe mer enn spenningen som drev dem til å delta i flyktningstransporten fram til frigjøringen. Det er lite som taler for at det var av ren eventyrlyst eller for dramatikkenes skyld at losene kjørte båt og stadig vekk utsatte seg for direkte livsfare. Overfarten, særlig på vinterstid, kunne skje i snøstorm og bitende kulde. Dette kan umulig ha vært en fornøyelse for losene som gang på gang kjørte mellom Sandefjord og Sverige.

Vennskap var også viktig i det illegale arbeidet. Det utviklet seg et sterkt vennskap mellom aktørene i Sandefjord under krigen. Alle satte seg selv i livsfare ved å delta i flyktningstransporten. Eide så tilbake på perioden som en rik tid. Tross alt satt han igjen med mange hyggelige minner, særlig om de personene han arbeidet sammen med.³⁰⁸ Imidlertid var nok vennskap mer en følge av enn en årsak til deltakelse. De fleste aktørene som deltok, kjente ikke hverandre på forhånd. Noen av losene kom som tidligere nevnt fra forsendelsene fra Asker og var lite kjent i Sandefjord. Bjørvik visste også lite til hvem han arbeidet med. De fleste hadde han aldri sett før. Kun dekknavnet var i mange tilfeller kjent. Et unntak var Sørensen og Iversen. De var naboer på Granholmen og hjalp hverandre mye i startfasen av transporten.

Etter å ha lest relevant litteratur og utført intervjuer sitter jeg igjen med inntrykk av at de aller fleste aktørene hadde et oppriktig ønske om å bidra til frigjøringen. Det ser ut til at det overordnede motivet for å delta i flyktningstransporten var å hjelpe personer i fare og å kjempe mot okkupantene. En kan argumentere for at dette er noe alle ville ha svart hvis de ble spurt om årsaken til deltakelse i motstandsarbeid i etterkant. Jeg er imidlertid av den oppfatning at dette ikke bare er en frase, men at informantene har svart ærlig og oppriktig. Det er vanskelig

³⁰⁸ Eide i intervju med Ulstein 21.11.1974.

for utenforstående som ikke har opplevd krigen, å forstå hvor spesiell denne situasjonen var, og hva den krevde av aktørene. Bye har fortalt at det var viktig for ham å kunne gjøre en innsats for landet.³⁰⁹ Samme motiv kommer fram i flere intervjuer. Det var en selvfølge å hjelpe folk som var i nød, og som risikerte å bli arrestert og i ytterste konsekvens fengslet og henrettet av tyskerne. En sa ikke nei til å hjelpe andre i livsfare.³¹⁰ På en annen side kunne nok enkelte av flyktingene bli oppfattet som litt bortskjemte og fordringsfulle, og ikke helt enkle å ha med å gjøre. Dette må ses i sammenheng med at for noen av flyktingene var det en stor nervepåkjenning å ligge i dekning i flere dager før de kunne fraktes til Sverige. Riktignok var dette unntakene. Stort sett var det bare takknemlige personer som ble hjulpet over.³¹¹

Flyktingene

Hittil har vi fått bedre kjennskap til hvem aktørene i Sandefjord var og hvorfor de ble med i transporten. Nå har turen kommet til å se nærmere på dem som losene hjalp over til Sverige. Hvem var de, hvor kom de fra og hvorfor måtte de rømme? Til nå har flyktingene stort sett blitt omtalt som en ensartet gruppe. Dette bildet er imidlertid ikke riktig. Gruppen med flyktinger var både stor og sammensatt.

Flyktingene var i regelen personer som var ettersøkt av tyskerne eller i faresonen for å bli det, og som derfor måtte i dekning. Faren var stor for at arresterte ble tvunget til å oppgi sine kontakter i harde avhør, og derfor hastet det å få disse ut av landet og i sikkerhet. Felles for dem som måtte flykte, var at de selv drev med en eller annen form for illegal virksomhet, at de kjente noen som gjorde det eller at de var i familie med personer i motstandsbevegelsen. Derfor var flyktinggruppen så blandet. Både unge og gamle, kvinner og menn med ulike yrkesbakgrunn hadde behov for å rømme ut av landet. Som nevnt tidligere var det mange fra Milorg, flere også med familie, som flyktet etter den store opprullingene i Vestfold våren 1944. I tillegg var det mange unge, norske gutter som reiste for å unngå å bli kalt inn til arbeidstjeneste. Arbeidstjenesten ble av mange oppfattet som et fordekt forsøk på å mobilisere norsk ungdom til tysk krigstjeneste.³¹² I Sverige fortsatte flere med illegalt arbeid. Leger og sykepleiere ble også fraktet over til Sverige for å tjenestegjøre i de norske politroppene der.

³⁰⁹ Bye i intervju 21.05.05.

³¹⁰ Bjørvik i lydopptak, datert 14.12.1989.

³¹¹ Eide i intervju med Ulstein 21.11.1974.

³¹² *Norsk Krigsleksikon* 1995: 28f.

Flyktingene som rømte til Sverige via ruten over Sandefjord kom hovedsakelig fra Oslo eller nærliggende områder. H. Bøhmer møtte flere kamerater og naboer fra hjembygda som han måtte hjelpe i sikkerhet. ”Skal *du* til Sverige nå?” var det eneste som ble sagt mellom de bekjente før flyktingene gikk om bord og la seg under presenningen. Selvfølgelig var det flere personer fra Sandefjord og omegn som også benyttet Sandefjordruten. Dette gjaldt spesielt for unge gutter som var redde for å bli sendt til arbeidstjeneste, men også andre som drev med en eller annen form for motstandsarbeid. ”Er det flere igjen av den årsklassen i Sandefjorddistriktet nå da?” Denne uttalelsen ga tolltjenestemannen Reinholdsson en gang da skøyta med flyktinger fra Sandefjord ankom Koster. Den er et illustrerende eksempel på at ruten var sterkt trafikkert.³¹³ Det kom også flere flyktinger fra Nedre Telemark for å ta Sandefjordruten til Sverige.³¹⁴

Selv om det for det meste var nordmenn som reiste til Sverige, forekom det også at utenlandske flyktinger ble hjulpet over. Uttalelser fra Bye, Bjørvik og H. Bøhmer vitner om at det enkelte ganger var samlet flere nasjonaliteter bak på lasteplanet. Med utenlandske flyktinger var det en større utfordring i forhold til språkforståelse, og aktørene var ekstra på vakt når disse flyktingene ble transportert. For tyskerne ville det være en ekstra stor fangst å få fatt i utenlandske flyktinger. Det var blant annet russiske krigsfanger som hadde rømt fra tysk fangenskap, polakker, tvangsutskrevne franske arbeidere og noen fra et hollandsk skipsmannskap.³¹⁵ I tillegg var det et britisk flymannskap som hadde hoppet ut i fallskjerm over Norge, som via Sverige skulle tilbake til Storbritannia for å gå inn i aktiv tjeneste igjen.³¹⁶ Like før jul 1944 var det en transport med blant andre fire engelske flygere som gikk ut fra Kragerø. På grunn av forferdelig uvær og motorstopp ble båten tauet inn til Sandefjord uten at de illegale passasjerene ble oppdaget. Mannskapet og flyktingene søkte tilflukt hos kaptein Brun på Hystadveien og ble tatt godt vare på. Neste natt fortsatte flukten. Flyktingene ble fordelt i to båter ute ved Granholmen, som tok dem med videre til Sverige.

³¹³ Mappe NHM 16 Ulstein.

³¹⁴ Næs 1984: 106-108.

³¹⁵ Sørli & Dyrhaug 1984: 202.

³¹⁶ Følgende bygger på rapporter avgitt av Einar Frøyssa (Milorgs rutesjef for Kragerø) 04.01.1945 og Bjørn With, samt intervju med Liv Enge 08.08.2007. Hendelsen er også beskrevet i *På flukt og i hemmelig oppdrag* av Dahll Vogt & Sandberg, samt Ulstein 1975: 311.

Sverige torsdag morgon

Familien Brun.

Vi er vel fremme efter en behagelig
færde. Vi takker endnu en gang for mest
gjæstfrihet, og benytter anledningen å ønske dere
alle en virkelig god jul.

Hilsen
Baby, Småen, Alfred og
Paganini.

Denne hilsenen fikk familien Brun etter at flyktningene var kommet i trygghet i Sverige. Om overfarten var så behagelig i slutten av desember 1944, kan nok diskuteres...

Det vil være uriktig å hevde at alle som flyktet til Sverige var i faresonen og ettersøkt av tyskerne. Selv om de aller fleste som ble hjulpet over via Sandefjordruten hadde et reelt behov for å flykte, er det ikke til å komme unna at enkelte hadde andre motiver for å rømme ut av landet. Noen ønsket å reise til Sverige på grunn av okkupasjon og de vanskelige forholdene i Norge på denne tiden, og ikke fordi de var i livsfare. Når noen først hadde kommet inn i og fikk kjennskap til eksportsystemet, måtte en la dem reise til Sverige, selv om det ikke forelå noen særdeles grunn til å måtte flykte. Eide fikk flere henvendelser både utenom og gjennom Milorg, som ble avvist. Et eksempel var en ung mann som skulle ha barn med ei jente, men heller ønsket seg vekk fra forholdet.³¹⁷ Med få båter som hadde liten plass og kapasitet, måtte en være nøye med hvem som skulle få reise. Dette gjaldt særlig da flyktningtransporten var i startfasen. Samtidig som kapasiteten ble større, økte også etterspørselen for å bli fraktet over til svensk side.

Av og til kunne det være en utfordring for losene å håndtere enkelte flyktninger. Som nevnt tidligere var flyktninggruppen stor og sammensatt. Alle typer mennesker var med, både små

³¹⁷ Eide i intervju med Ulstein 21.11.1974.

og store barn, kvinner og menn, eldre og syke. For losene var dette nærmest blitt en rutine, og de satt inne med mye erfaring. For flyktingene var flukten noe ukjent og skremmende. Det var en helt ny situasjon for dem. Riktignok var også flere av flyktingene selv aktive motstandsfolk, som var vant med tøffe forhold og tålte bedre nervepåkjenninger. Likevel kunne slike flyktinger på flukt være like urolige og ha slitte nerver som andre. Det betydde mye å ha loser som ga tillit og kunne berolige flyktingene så langt det var mulig.

En stor utfordring var at flere av flyktingene hadde med seg store og tunge koffertar som de ikke ville la være igjen i Norge. Dette var riktignok en større utfordring på rutene over land der alt av reisegods måtte bæres, men mye bagasje ville også oppta mye plass ombord i skøyten.

I tillegg var det ofte nødvendig å gi flyktinger klare instruksjoner om hvordan de skulle forholde seg når de kom til Sverige. Det kunne få svært alvorlige følger for både ruten og aktørene på den, om flyktinger fortalte hvordan de hadde fått hjelp til å komme i sikkerhet i Sverige. I følge en los på ruten mellom Hvaler og Sverige virket det som om noen flyktinger ”glemte alle mulige sikkerhetsforanstaltninger når de kom på frifot i Sverige. De kunne finne på å sende brev tilbake der de skrev detaljert om ruten de hadde reist med”.³¹⁸ En kan bare tenke seg hvilke konsekvenser det kunne fått hvis disse brevene kom på feil hender. Mye tyder på at dette kan overføres til ruten over Sandefjord også. En flykting som reiste fra Sandefjord, fortalte at han og de andre flyktingene fikk ”de skarpeste ordrer om aldri å røpe hvilken vei vi hadde kommet og ikke fortelle noe som helst til noen som helst om vår reise” da de gikk ombord i skøyten.³¹⁹

Det var ikke bare flyktinger om bord i skøytene mellom Sandefjord og Sverige. Både matvarer, klær og annet nødvendig materiell ble tatt med på returen. Denne siden av transporten kommer jeg nærmere inn på i neste avsnitt. Våpen- og kurertransport forekom sjelden på Sandefjordruten. I følge Hasle var en redd for at faren for opprulling da ville bli større.³²⁰ Dette henger sammen med at det var Sivorg som organiserte ruten fra Sandefjord. Hovedoppgaven for denne organisasjonen var å ta med matvarer, klær, medisiner og andre nødvendighetsartikler på tilbakeveien fra Sverige. Om det så var tilfelle at våpen eller annet

³¹⁸ Fra Mappe NHM 16 Ulstein.

³¹⁹ Bødtker 1970: 125.

³²⁰ Intervju med Hasle i *Sandefjords Blad*.

militært utstyr ble fraktet med Sandefjordruten, så var dette unntaksvis. I følge Bye, som hjalp mye til med forsyningene, opplevde han aldri at det kom våpenforsyninger til Sandefjord.³²¹

Derimot ser det ut til at det ofte ble fraktet våpen på Milorgs rute fra Tønsberg. Dette er rimelig, siden det nettopp var Milorg som organiserte ruten og som hadde ansvar for å skaffe våpen til Milorg- styrkene i området. På den samme ruten forekom det også ofte kurertransport. Fremtredende personer fra både Forsvarets overkommando og Milorgs sentralledelse benyttet seg av ruten.³²² Gunnar Sønsteby, leder for Oslo-gjengen, ble fraktet over i januar 1945 fra Koster til Tjøme i storm og kuldegrader. I følge Sønsteby selv, angret han på at han ikke hadde tatt en mer landlig rute i stedet.³²³

Av gruppen med flyktninger var det også noen som ufrivillig ble sendt til Sverige. Hovedgrunnen var at Sivorg var engstelig for at disse personene skulle tyste til okkupasjonsmakten. To jenter fra Larvik ble fraktet til Sverige via Sandefjordruten i desember 1944. De hadde hatt kontakt både med tyskere og motstandsmenn.³²⁴ Folk i motstandsbevegelsen var derfor redde for at jentene visste for mye og kunne komme til å forsnakke seg overfor tyskerne.

Det finnes kun et eksempel på at et NS- medlem fra Sandefjord med familie ble ufrivillig transportert til Sverige. Dette skjedde natt til 15. desember 1944.³²⁵ Fire menn fra flyktningtransporten kom om natten til familiens hus og hentet dem. Ekteparet fikk anledning til å skrive et lite brev til sine foreldre om at de nå hadde fått en sjanse til å reise til Sverige, som de måtte benytte. Kun det nødvendigeste av klær og lignende fikk familien ta med seg. Hensikten var at det skulle se ut som om familien hadde reist frivillig. Årsaken til at familien ble deportert, var at mannen en drøy uke tidligere hadde berget skøyta som ble brukt til flyktningtransport. Skøyta hadde slitt seg løs fra fortøyningen og lå og drev ute i fjorden. Ombord i skøyta hadde han oppdaget ting som tydet på at den ble brukt til noe annet enn fiske. Mannen fant både oljeklær og annet utstyr i tillegg til svenske matvarer (som kaffe, sukker og smør). Han fortalte om den mistenkelige episoden til en venn, som var aktivt

³²¹ Bye i intervju 29.01.2007.

³²² Christophersen 1989: 290.

³²³ Sønsteby 1960: 220.

³²⁴ Bjørvik i intervju med Ulstein 06.08.1968, samt Sørli & Dyrhaug 1984: 202.

³²⁵ Opplysninger står skrevet flere steder. Jeg har funnet det i den gjeldende landssviksak Anr. 247/45 ved Sandefjord politikammer.

medlem i NS. Kameraten ringte videre til ordføreren i Sandar, som dagen etter tok kontakt med det tyske sikkerhetspolitiet i Larvik og anmeldte forholdet.

Det er tydelig at Sivorg i Sandefjord så meget alvorlig på hendelsen. Rapporter om hva som hadde skjedd nådde raskt Sivorgs hovedkontor i Oslo. FAMA i Larvik sendte umiddelbart beskjed til Milorg- lederen i Sandefjord, Oddvar Midttun, som øyeblikkelig beordret den videre.³²⁶ I tillegg kom det rapporter fra de lokale eksportgruppene i både Sandefjord og Tønsberg. Dette tyder på et omfattende kontaktnett. Heineberg var selv i Oslo for å diskutere situasjonen. Da det ble avgjort at familien skulle hentes og fraktes til Sverige, kom Hasle ned fra Oslo for å bistå. I tillegg var Heineberg med i skøyten over til Sverige for å forhøre NS-mannen. Mennene som hentet familien hadde med seg våpen, dette viser ytterligere hvor alvorlig situasjonen var og at de måtte være forberedt på alt.³²⁷

gir omstående beskjed til isengruppe ved Sandefjord.

Kl. 14.15.

Ordføreren i Sandar, Voltan - Schuckert, S.P., Larvik.

Et NS-medlem har vært hos ham og meldt at en fiskeskøyte, som har drevet med transport av flyktninger til Sverige, er drevet i land og ligger ved Huttholmen. Det er ingen folk ombord, men det er hevet over en hver tvil at den har gått i rute på Sverige. Det er nemlig funnet svensk kondensert melk, svenske gummistøvler og annet svensk utstyr ombord. Schuckert lover at S.P. skal komme bort over så fort det lar seg gjøre, om et par timer kanskje.

Kl. 14.50.

Tillisch, S.P., Larvik - wafenskapitän Butkeret, Larvik.

wafenskapitän må stille to menn til disposisjon for S. som skal til Sandefjord for å undersøke en svensk båt.

Kl. 14.55.

S.P. bestiller bil til Sandefjord. Dronjon kan bare kjøre hvis S. selv holder knott. Per Berger ringer ned og spør hvem som skaffer knott når privatfolk kjører. Formidlingen svarer at det ikke er tale om sivil kjøring i det hele tatt.

Kl. 14.56.

Utdrag fra FAMA- rapporten som viser telefonsamtalen den 4. desember 1944 mellom ordføreren i Sandar og Sipo i Larvik.

Sivorg vurderte å transportere flere NS- medlemmer i Sandefjord over til Sverige. Sivorg mente at disse opptrådte meget aggressivt og var ivrige på å avsløre flyktningtrafikken. Etter samtaler med politimester Samuelsen, kom en likevel fram til at de lokale NS- medlemmene ikke skulle hentes. Sivorg- ledelsen skulle heller avvente situasjonen og se hva som skjedde.

³²⁶ FAMA var en lyttegruppe i Larvik tilknyttet Milorgs distriktledelse i D15. Gruppen avlyttet det tyske sikkerhetspolitiets telefoner (fra februar 1944) for å kunne varsle videre dersom Sipo planla aksjoner eller arrestasjoner (*Norsk Krigsleksikon* 1995: 91).

³²⁷ Både to av flyktningstransportens aktører i intervju og NS- mannen i politiavhør i Sverige, forteller om episoden.

En var redd for at konsekvensene ville bli større hvis en fjernet NS- mennene enn å la dem gå fri.

Forsyninger fra Sverige

En annen viktig side ved flyktningstransporten var returvarene som losmannskapene tok med fra Sverige. Sentrale spørsmål her er hvilke varer som ble fraktet, hvordan distribuering og fordeling foregikk, og til slutt hvem som fikk særlig glede av varene. Det var store mengder med forsyninger som fra høsten 1944 og fram til frigjøringen ble fraktet mellom Sverige og Sandefjord, i alt mellom 90- 100 tonn.³²⁸ Det utviklet seg nærmest til en form for skytteltrafikk, først flyktninger over, deretter varer i retur.

Det var i hovedsak den ”Amerikanske Arbeiderhjelpen” som sto bak forsyningene. Den amerikanske fagbevegelsen samlet inn en million dollar.³²⁹ Pengene ble brukt til kjøp av varer i Sverige, som igjen ble fraktet til Norge. Fagbevegelsen i Amerika hadde fått rede på de svært vanskelige forholdene mange sjømanns- og hvalfangerfamilier levde under, mens familieforsørgerne var ute i alliert tjeneste på sjøen. Gøsta Andersson (alias fisker Georg Olaus Andersen) var Sjømannsforbundets representant i Sandefjord. Han formidlet kontakt til eksportsjef Hasle og Sivorg i byen, og var bindeleddet mellom hjelpeaksjonen og dem som utførte frakt og administrasjon. Vareforsyningene fra Sverige kom i gang høsten 1944, samtidig med organiseringen og oppstarten av flyktningstransporten i Sandefjord.

Forsyningene besto for det meste av matvarer, varme klær, skotøy og andre nødvendighetsartikler, som medisiner. En lege som flyktet til Sverige med familien sin via Sandefjord, benyttet ofte den samme flyktningruten senere til å sende medikamenter og liknende til sykehus og til det illegale sanitetsarbeidet.³³⁰ Radioer og annet materiell kom også over fra Sverige.

En stor del av matvarene fra Sverige var varer med god holdbarhet, som for eksempel tørrmelk, kakao og hermetikk. Dette var praktisk for å kunne lagre varene på de ulike skjulestedene. I tillegg var det et stort behov for ferske matvarer som brød og kjøtt. Det var mange som trengte mat, både flyktninger som lå i dekning før de kunne komme over til

³²⁸ Fra artikkel i *Sandefjords Blad* julen 1998. Det var Bjørvik selv som kjørte varer på lastebilen sin.

³²⁹ Følgende avsnitt bygger på artikkelen ”Amerikanske Arbeiderhjelpen- et lys i mørk krigsvinter” i *Sandefjords Blad* julen 1989 av Bjørn Hoelseth.

³³⁰ Florelius’ rapport i NHM 16 Ulstein.

Sverige, og aktørene. Kjøttvarer fikk Sivorgs eksportgruppe fra slakter Havnås i Sandefjord og brødvarer sørget baker Halvorsen for at de hadde nok av.³³¹

Etter at losene hadde fraktet flyktninger til Sverige og kom tilbake til Sandefjord med varer, var det om å gjøre å losse fortest mulig av. Alt måtte foregå i det skjulte. Forsyningene ble stuert sammen på lasteplanet på Bjørviks bil. Det var mye slit forbundet med lasting og lossing, men det som betydde mest var at det var sårt tiltrengte varer som ble tatt hånd om. I de tilfeller da det kom store mengder varer fra Sverige og det var behov for et mellomlager, ble annen etasje i hønsehuset på Yxney benyttet. Vanligvis kjørte lastebilen videre til kjøpmann Ole Gjekstad som holdt til midt i Storgata. Sivorgs distribusjonssentral disponerte en del av lageret til Gjekstad som lå i bakgården. Her ble alle kassene båret inn og åpnet, sortert, fordelt på nytt og pakket ned igjen i ulike pakker etter hvilke behov mottakeren hadde.³³² I tillegg ble lokalet til Østlandske Bygningsartikkelkompani benyttet.³³³ I følge Bye var det stort sett matvarer som ble lagret hos Østlandske, mens klær og annet materiell ble kjørt til Gjekstad.³³⁴

Det er klart at det var mye arbeid som lå bak disse vareforsyningene. Både frakt med båt fra Sverige, lossing av og på lasteplanet, fordeling og pakking og til slutt utkjøring til mottakerne. I denne forbindelse er det kun nevnt menn som holdt på med dette arbeidet. Det vil være naturlig å tenke seg at det var flere kvinner som deltok i distribusjonen av varene. Bjørn Hoelseth kommer inn på denne problemstillingen i avisartikkelen *Amerikanske Arbeiderhjelpen- et lys i mørk krigsvinter*.³³⁵ Vi vet at det var flere kvinner som gjorde en stor innsats med å fordele og pakke varer både i lokalene hos Gjekstad og på Østlandske. Antakelig var en av dem fru Vemerly. Når det gjelder menn som var engasjert i arbeidet med varene, var både Kristoffer Kalleberg, Otto Ottesen og kjøpmann Ole Olsen med. Det er litt betegnende at en kjenner bedre til navn på mennene som deltok enn til kvinnene.

Det var mange i Sandefjorddistriktet og i fylket ellers som fikk glede av forsyningene fra Sverige. Som nevnt tidligere mistet mange familier inntektskilden i og med at forsørgerne seilte i utflåten og ikke hadde mulighet til å komme hjem før krigen var slutt. Det ble delt ut

³³¹ Bye i intervju 15.08.2007.

³³² Hasle i intervju i *Sandefjords Blad*.

³³³ *Sandefjords Blad*, samt Bye i intervju 29.01.2007.

³³⁴ Bye i intervju 02.03.2005.

³³⁵ I *Sandefjords Blad* julen 1989.

pakker til dem som trengte det mest, både til barnerike familier og til gamle. Varene ble godt mottatt, og takknemligheten var stor for det ekstra tilskuddet i husholdningen. Det hendte også at varer ble sendt inn til Oslo. En gang ble det kjørt fem tonn flekk inn til hovedstaden. Selv om det var farlig å drive med utlevering av varer, finnes det likevel noen gode historier fra denne delen av arbeidet. Bjørvik kunne fortelle om en gang han kjørte rundt med pakker til trengende.

”Det var seint en kveld, klokka nærmet seg sikkert elleve og jeg skulle levere ei pakke til ei eldre enslig dame. Jeg banket på flere ganger og ba om å få komme inn. Men hun nektet å lukke opp døren for meg. Hun sa at når hun hadde klart å holde mannfolk borte i 75 år, skulle hun vel klare det litt til... Det endte med at jeg måtte gi opp og ga pakken til naboen. Han skulle levere den til den eldre damen dagen etter.”³³⁶

De som deltok i flyktningtransporten nøt også godt av forsyningene fra Sverige. I følge Bye manglet de aldri noe, verken av klær eller mat. De fikk det de hadde behov for av Sivorg. Matvarer og annet viktig materiell ble også fraktet til ”gutta på skauen”.³³⁷ Flere av de unge guttene som var på skauen, kunne fortelle at forsyningene de fikk opp til seg, var livsviktige. Uttalelser som ”uten de matvarene hadde vi ikke greid oss” og ”jeg trodde aldri det gikk an å bli så glad for et par ullsokker”, taler sitt tydelige språk.³³⁸

Den organiserte vareutdelingen til sjømanns- og hvalfangerfamilier måtte foregå i det skjulte, fordi tyskerne og NS var i mot dette. For dem var det ”selvmotsigende at statlige og private midler i Norge skulle brukes til familier hvor forsørgeren deltok aktivt i kampen mot NS og tyskerne”.³³⁹ Etter hvert ble ledelsen i forsyningstjenesten engstelig for at den skulle bli avslørt. Det vakte oppsikt når en lastebil kjørte rundt og leverte pakker rett på døren til folk. Spesielt barn hadde vanskeligheter med å skjule gleden over klær og matvarer. For å redusere kjøringen og gjøre det hele mer ”usynlig”, kunne pakkene etter hvert hentes selv av dem som skulle ha dem. Pakkene ble merket med navn og mottakerne ble tipset om at pakkene ble utlevert på Pakkecentralen på Rutebilstasjonen, Aagaards Plass.³⁴⁰

³³⁶ Bjørvik i lydopptak, 14.12.1989.

³³⁷ Begrepet ”gutta på skauen” blir her benyttet i betydningen norsk ungdom som vår/sommer 1944 gikk i dekning ”på skauen” for å unngå innkalling til arbeidstjeneste og de av dem som etter hvert ble en del av Milorgs celler. I dag er ”gutta på skauen” den allmenne betegnelsen på hele den norske hjemmefronten. For nærmere detaljer om begrepet *Norsk krigsleksikon* 1995: 148-149.

³³⁸ Fra gruppeintervju med Milorg- karer i Sandefjord 02.03.2005.

³³⁹ Christophersen 1989: 87.

³⁴⁰ Bye i intervju med Bjørn Hoelseth, *Sandefjords Blad* julen 1989.

Særtrekk ved flyktningstransporten fra Sandefjord

Sivorgs rute over Sandefjord skiller seg ut på flere måter i forhold til andre ruter, både de som gikk over land og sjøveien. Sandefjordruten ble etablert sent i forhold til flere sjøruter som gikk fra Østfold til Sverige. Med hensyn til avstanden til svenskegrensen synes ikke dette å være så merkelig. Rutene fra Østfold til Sverige var kortere og derfor mindre risikable og farefulle. Et tysk mannskap om bord på en vaktbåt fortalte i avhør da de kom til Strømstad 15. mars 1945 at de ikke trodde det foregikk noen flyktningstrafikk fra Vestfoldbyene.

Forklaringen mente de var at flyktninger bestandig tok den korteste veien ut av landet. I følge dem var derfor Østfold, og særlig Halden, det mest ideelle startstedet.³⁴¹ For tyskerne som ikke hadde god kjennskap til sjølivet, var det nok nærmest utenkelig at noen kunne finne på å krysse åpent hav i nattemørke og uvær.

På grunn av slitasje på og opprulling av ruter særlig i Østfoldområdet ble behovet stadig større for å etablere nye og alternative ruter. Våren 1944 ble det opprettet flyktningsruter fra Vestfold, deriblant fra Sandefjord. Karakteristisk for Sandefjord i dette tilfellet var at byen allerede fra høsten samme år ble hovedstasjon for Sivorgs eksportarbeid.³⁴² Sandefjordruten ble sett på som en svært viktig og ikke minst sikker rute for Sivorg. At mange sentrale personer i Sivorgs ledelse i Oslo reiste med denne ruten, underbygger dette. Kåre Norum, som fra starten var medlem av Koordinasjonskomiteen, og Tor Skjønberg, som var ansvarlig for den finansielle siden av hjemmefronten, reiste sammen fra Sverige med ruten til Sandefjord. I følge Norum var dette den eneste gangen han reiste sjøveien fra Strømstad og over til Koster, og deretter i ”et aldeles fryktelig vær over til Sandefjordskanten”.³⁴³ Eksportsjef Bryn, og kone og barn til den nye eksportsjefen Egede- Nissen, benyttet også ruten over Sandefjord da de måtte flykte til Sverige våren 1944.³⁴⁴

Selv om Sandefjordruten varte kun et drøyt års tid, var kapasiteten stor. Det er problematisk å fastslå det nøyaktige flyktningsantallet, men noen antydninger har vi. Christophersen hevder at mellom 3000 og 4000 flyktninger kom til Sverige fra havnene på vestsiden av Oslofjorden.³⁴⁵ Da er også de som reiste via ruten fra Kragerø inkludert. Av disse mener Christophersen at ca 1400 flyktninger reiste med ruten fra Sandefjord. I følge Dyrhaug registrerte tollsjef

³⁴¹ Avhørsrapport fra NHM 16 Ulstein.

³⁴² Ulstein 1975: 268.

³⁴³ Norum i intervju med Ulstein 25.08.1970. Norum ble forøvrig formann i Det norske flyktningsråd og Det norske kirkeråd etter at han måtte flykte til Sverige.

³⁴⁴ Ulstein 1975: 259.

³⁴⁵ Christophersen 1989: 290f.

Reinholdsson på Koster 3000 norske flyktninger.³⁴⁶ Dyrhaug gir imidlertid ingen hentydning på hvor mange av disse 3000 som benyttet Sandefjordruten.

Disse beregningene stemmer overens med uttalelser fra dem som selv deltok i flyktningstransporten fra Sandefjord. Hasle, som var den første eksportsjefen i Sandefjord og deretter for hele Sør-Norge, mener det må ha vært godt over 1000 som ble transportert via Sandefjord. I følge Bjørvik kjørte han til sammen nærmere 1000 flyktninger med lastebilene sine. Harald Bøhmer, som var en av de losene som kjørte mest fra Sandefjord, hevder at flyktningtallet lå på mellom 1000-1200.³⁴⁷ Ut fra regnskapet som Eide førte over flyktninger den første tiden, ble 90 personer transportert til Sverige før mai 1944. Fram til jul 1944 ble nye 600 personer sendt over.³⁴⁸ På bakgrunn av de foran nevnte kilder er det alt i alt rimelig å tro at mellom 1000 og 1500 flyktninger flyktet til Sverige via ruten fra Sandefjord.

Kapasiteten ble større etter hvert, da en fikk satt inn større båter på ruten. I tillegg ble behovet for å flykte stadig mer presserende. I følge Ulstein hadde ruten fra Sandefjord større kapasitet enn rutene både fra Hvaler, Tønsberg, Tjøme og Kragerø.³⁴⁹ Flere av losene på Sandefjordruten har også kunnet berette at skøyter med flyktninger gikk over til Sverige nesten uten avbrudd. Ofte kjørte to båter samtidig, og det var så travelt at det ikke var mulig å hvile. Her hadde Sandefjordruten en klar fordel i forhold til ruter over land. Spesielt på en del flyktningruter fra Trøndelag og Nord-Norge var det umulig for losene å gå mer enn en tur i uken.³⁵⁰ Disse rutene var hardere og krevde mer av både losene og de som måtte flykte. Dermed ble kapasiteten på disse rutene mindre.

Det ser ut til at rutene over Sandefjord og Vestfold hadde stor betydning for flyktninger med tilhørighet andre steder. Av alle de registrerte norske flyktningene i Sverige var det kun 1570 som var bosatt i Vestfold.³⁵¹ Det ser også ut til at den økende flyktningstrømmen til Sandefjord førte til et ytterligere behov for avlastning. Næs framholder at den sivile motstandsgruppen i Porsgrunn høsten 1944 opprettet en egen sjørute mellom Nedre Telemark

³⁴⁶ Sørli & Dyrhaug 1984: 201.

³⁴⁷ I intervju med Ode i *Sandefjords Blad*, 05.05.1979.

³⁴⁸ Eide i intervju med Ulstein 21.11.1974.

³⁴⁹ Ulstein 1974: 124.

³⁵⁰ Ulstein 1977: 417.

³⁵¹ Christophersen 1989: 290f.

og Sverige. Årsaken til dette, hevder Næs, kan være et behov for å avlaste noe av den flyktningstrømmen som gikk over Sandefjord og Tønsberg.³⁵²

Et annet særtrekk ved Sandefjordruten, som også gjelder for andre kystbyer i Vestfold, Østfold og Telemark, var forsyningene som ble transportert tilbake fra Sverige. Sjøruter ga, i forhold til ruter over land, muligheter for at større mengder varer kunne fraktes på returen til Norge. Som tidligere nevnt ble ca 100 tonn med forsyninger fraktet til Sandefjord i løpet av okkupasjonens siste år. Disse forsyningene betydde mye for trengende barnefamilier og eldre både i Sandefjord og i områdene rundt. I tillegg ble varer kjørt inn til hovedstaden.

På rutene over land måtte alt som skulle tas med på returen bæres på ryggen. Forståelig nok var det nærmest umulig å ta med seg store forsyninger på disse rutene. Likevel hadde mange loser på landrutene tung bagasje på tilbakeveien. I hovedsak besto denne lasten av utstyr til bruk for hjemmefrontfolk som våpen, små radioapparater og trykksaker.³⁵³ Karakteristisk for Sandefjordruten var at forsyningene fra Sverige besto i det store og hele av matvarer, klær, sko og medisiner. I tillegg til flyktningstransporten var det dette som var hovedoppgaven for Sivorgs eksportgruppe i Sandefjord. Transport av kurerer og våpen med utstyr forekom ytterst sjeldent.

Et annet moment var at rutene med båt fra Sandefjord og andre steder ble oppfattet som mindre krevende og slitsom enn rutene over land, og derfor bedre egnet for barn, syke og eldre personer. Av den grunn ble sjøruten fra Sandefjord kalt for ”solskinnsruten” av Sivorgs ledelse i Oslo.³⁵⁴ Der båtturen som regel kun varte i noen timer før flyktningene kom fram, kunne de som flyktet via landrutene ofte være på flukt i flere dager før de nådde grensen til Sverige. Sandefjordruten ble nok opplevd som en ”solskinnsrute” kun for dem som kom over med båt i pent og rolig vær. Men slike overfarter var det få av. Båtturene skjedde i all slags vær, og for alle de flyktningene som reiste i høst- og vinterstorm og ikke minst for losene som kjørte gang etter gang, var nok sjøruten ingen ”solskinnsrute”.

I løpet av den perioden flyktningstransporten varte, var det ingen som omkom på overfarten fra Sandefjord, verken av losene eller flyktningene. Dette er bemerkelsesverdig med tanke på

³⁵² Næs 1984: 107.

³⁵³ Ulstein 1977: 416.

³⁵⁴ Eide i intervju med Ulstein 21.11.1974.

hvor mange som brukte denne ruten. Det er ikke dermed sagt at det aldri oppsto kritiske situasjoner. Flere ganger var det nære på at ulykker skulle inntreffe. Mange av losene på Sandefjordruten har fortalt om overfarer til Sverige i forferdelig uvær og med motortrøbbel. I tillegg patruljerte tyske vaktbåter farvannet. På en av hjemturene fra Sverige kom losene Vabog og Tange ut for en fiendtlig vaktbåt.³⁵⁵ Losene kastet alt som kunne virke mistenkelig over bord og var redde for at den illegale trafikken var blitt oppdaget. Vaktbåten forfulgte flyktningbåten inn mot land, men det skjedde ikke noe videre. For at risikoen skulle bli så liten som mulig for at patruljebåtene skulle oppdage dem, kjørte også losene ofte lengre omveier.³⁵⁶ Selv om det enkelte ganger var nære på å bli oppdaget, gikk det bra hver eneste gang.

I Sandefjord kom det heller aldri til arrestasjoner av dem som deltok i flyktningtransporten. I Tønsberg derimot utspant det seg to alvorlige episoder. Den første arrestasjonen gjaldt som tidligere nevnt kurer Hermann Lund som ble tatt den 21. september 1944. Den andre arrestasjonen kunne fått fatale konsekvenser da Jacob Jacobsen (dekknavn "Harry"), los på Milorgs rute over Tønsberg, ble tatt den 27. mars 1945 av en streifpatrulje.³⁵⁷ Samtidig lå tre menn fra Milorg i dekning hos Reinholda, Jacobsens søster. De kom seg riktignok til Sverige før det var for sent, men Jacobsen og søsteren ble arrestert og satt på Grini fram til krigens slutt. Det tyske sikkerhetspolitiet festet lit til Jacobsens forklaring, om at han hadde fraktet mellom 80 og 100 flyktninger i tidsrommet desember 1944 til mars 1945. Faktum var at Jacobsen hadde fraktet flere flyktninger til Sverige over en lengre periode enn det han innrømmet overfor tyskerne. Etter arrestasjonen unngikk en at det illegale transportnett i Tønsberg ble rullet opp.

En annen stadig trussel for flyktningtransportens aktører var provokatører som blandet seg med de andre flyktningene til Sverige for å avsløre ruten og medhjelperne. Dette skjedde blant annet på ruten over Hvaler. Imidlertid var slike episoder svært få, og det var ingen som mistet livet på grunn av provokatørens infiltrering.³⁵⁸ Det finnes ingen liknende tilfeller fra ruten over Sandefjord.

³⁵⁵ Ulstein 1975: 264.

³⁵⁶ Hasle i intervju med *Sandefjords Blad*.

³⁵⁷ Følgende bygger på Christophersen 1989: 288.

³⁵⁸ Om transporten fra Hvaler, fra NHM 16 Ulstein.

Derimot forekom det, som jeg har omtalt tidligere, et angiveri av flyktningstransporten i Sandefjord. Hvor alvorlig var denne episoden og hvor mye visste egentlig tyskerne om den illegale transporten? I følge Eide hadde en ikke inntrykk av at angivere eller lokalt politi var oppmerksomme på ruten, selv om det var nære på den ene gangen.³⁵⁹ Selv om Sandefjord ikke var noen stor by, var det likevel små forhold, hvor det var fort gjort å bli gjenkjent. Når en ser nærmere på angiversaken, er det tydelig at enkelte i Sandefjord visste hva som foregikk. Etter at ordføreren i Sandar ringte den 4. desember 1944 til Sipo i Larvik og anmeldte skøyten som hadde kommet i drift ute i fjorden, reiste flere representanter fra det tyske sikkerhetspolitiet til Sandefjord for å undersøke saken. En NS- mann som var lokalkjent i området, ble med tyskerne for å se på den omtalte skøyta. Denne var imidlertid allerede blitt fjernet av Sivorgs eksportgruppe og resultatet ble derfor negativt. Da etterforskningsgruppen verken så eller hørte noe av tilsynelatende interesse, måtte den reise tilbake med uforrettet sak. I følge NS- mannen som hadde vært med tyskerne, var de ergerlige for at de hadde kjørt den lange veien til ingen nytte.³⁶⁰ En kan også legge til at Sipo- mennene ikke var innom verken NS- medlemmet som berget skøyta, eller kameraten som underrettet ordføreren om saken.

Først etter ca tre uker kom saken igjen på tale, da det ble kjent at angiveren med familie hadde reist til Sverige. Den 18. desember fikk Sandefjord politikammer inn en anmeldelse som gikk ut på at vedkommende med familie var blitt ”kidnappet fra sin bopel”. Rapporten som ble skrevet etterpå la vekt på at en måtte regne med den muligheten for at familien reiste på eget initiativ.³⁶¹ To NS- medlemmer i Sandefjord ringte flere ganger til Sipo i Larvik og ba dem foreta seg noe. NS- medlemmene var overbeviste om at skøyta ikke var noen alminnelig fiskeskøyte, men at den snarere ble brukt til å frakte flyktninger til Sverige. Det ene NS- medlemmet antydte også overfor Sipo at familien av den grunn hadde blitt tatt med til Sverige av dem som drev med den illegale transporten. Sipo på sin side var først og fremst av den oppfatning at familien hadde rømt frivillig til Sverige. Det tyske sikkerhetspolitiet virket heller mindre interessert i saken, og syntes det hele egentlig var ”noe rør” fra NS- medlemmet som hadde kontaktet dem.³⁶²

³⁵⁹ I intervju med Ulstein 21.11.1974.

³⁶⁰ Avhørsrapport av vedkommende NS- medlem som var med Sipo for å undersøke, i landssviksak Anr. 39/45.

³⁶¹ Fra landssviksak Anr. 87/45.

³⁶² Ibid.

Det ser ut til at lokale NS- medlemmer i Sandefjord var mer interesserte enn det tyske sikkerhetspolitiet i å oppklare denne saken. Et av de ivrigste NS- medlemmene fortalte i samtale med Sipo i Larvik at han hadde kjennskap til at folk ble fraktet over til Sverige. Men siden han ikke kjente til hvem som drev med transporten, kunne han heller ikke antyde noen navn til Sipo. Et annet medlem av NS i Sandefjord deltok på et møte på Nøtterøy hos lederen for SS- storm Vestfold.³⁶³ Her ble blant annet den illegale flyktningtransporten fra Vestfold diskutert og muligheten for å sprengte den. NS- medlemmet skal ha hevdet at det for Sandefjord sin del ville være en enkel sak å rulle opp transporten. Dette taler for at de visste hva som utspant seg ved kysten, men de var nok ikke klar over hvor omfattende flyktningtrafikken var. Likevel bør en ikke legge for mye vekt på denne uttalelsen fra NS- medlemmet. En kan ikke se helt bort fra at han i dette NS- møtet ønsket å love gode resultater for Sandefjord, og at han dermed overdrev litt.

Nok en gang virker det altså som om lokale NS- medlemmer i Sandefjord var de ivrigste etter å rive opp transportorganisasjonen. I følge flere av aktørene i den lokale eksportgruppen i Sandefjord var det forskjell på hvem de opplevde som farligst for den illegale transporten.³⁶⁴ De anså norske nasjonalsosialister som farligst. På en annen side opplevde aktørene også at det var forskjell på de ulike tyske instansenes iherdighet og oppførsel. *Wehrmacht* ble ansett som mindre farlig enn det tyske sikkerhetspolitiet. En grunn til at NS- medlemmer tilsynelatende var mer iherdige enn okkupasjonsmakten, kan være at tyskerne ville vente med å slå til mot den illegale transporten til de hadde helt konkrete spor å gå etter. Tyskerne var ute etter å ta også hovedmennene når de først skulle gå til aksjon. Det var slik de arbeidet for å rulle opp Milorg. En av losene på Sandefjordruten kommenterer i et intervju at han etter krigen fikk høre at "hadde krigen vart tre uker lenger, så hadde hele organisasjonen blitt rullet opp."³⁶⁵ Trolig kan ikke denne påstanden tillegges for mye vekt. At Sipo skulle ha planene klare til å aksjonere mot eksportorganisasjonen i Sandefjord, kan være et resultat av rykter som spredte seg like etter frigjøringen og transporten stoppet opp.

Flyktningtransportens vellykkede resultat i Sandefjord

Så mange som mellom 1000-1500 personer flyktet via Sandefjord i løpet av et drøyt år uten alvorlige ulykker eller tap av menneskeliv. I tillegg ble det transportert store mengder varer

³⁶³ Opplysninger fra landssviksak Anr. 39/45. Rolf Hasle skal ha fått melding om dette av Birger Warhuus, Sivorgs eksportsjef i Tønsberg.

³⁶⁴ Uttalelser fra Bjørvik og Bye.

³⁶⁵ H. Bøhmer i intervju med Ode i *Sandefjords Blad* 05.05.1979.

fra Sverige som kom befolkningen til gode. Det er nødvendig å se på flere faktorer som sammen la grunnlaget for det meget vellykkede resultatet av flyktningstransporten fra Sandefjord.

For det første var det et godt forhold mellom ledelsen i Oslo og eksportgruppen i Sandefjord. En grunn til at samarbeidet fungerte så knirkefritt, var at Hasle satt som Sivorgs transportsjef i Oslo. Tidligere hadde Hasle vært med på å starte opp og organisere flyktningstransporten i Sandefjord. Han kjente svært godt til forholdene i byen og kunne dra nytte av dette da han begynte i hovedstaden. Hasle egnet seg godt som sjef. Han blir beskrevet av ulike medarbeidere som den suverene leder, kald og nøktern, raus og real.³⁶⁶ Heineberg som var Hasles etterfølger i Sandefjord, får også gode skussmål som leder. I følge Eide var det av stor betydning at lederen for eksportgruppen i Sandefjord var en myndig person med erfaring. Det var behov for en leder som selv taklet harde påkjenninger og hadde kontroll på nervene, men som også kunne hjelpe sine medarbeidere.³⁶⁷

I tillegg til gode og erfarne ledere hadde transportgruppen i Sandefjord et godt apparat som sørget for falske pass og andre viktige papirer, et innarbeidet ruteopplegg og faste dekningssteder. Og ikke minst fantes det dyktige, lokalkjente og sindige folk i alle ledd av transporten. Siden flyktningstransporten fra Sandefjord kom i gang under siste del av krigen, dro eksportgruppen i Sandefjord nytte av dyrekjøpte erfaringer fra tidligere illegalt arbeid. Dette presiserer også Christophersen som et viktig punkt.³⁶⁸ Det ble lagt stor vekt på sikkerhetsrutiner. Aktørene hadde lært hvor avgjørende det var for transporten at sikkerheten sto i sentrum. En rekke sikkerhetstiltak ble satt i verk. Alle som deltok, viste forsiktighet og fulgte spillereglene. I tillegg ga ledelsen i Sivorg aldri flere opplysninger enn det som var absolutt nødvendig for å utføre transportene.

Blant aktørene ble det heller aldri snakket mer enn det var behov for, og det var omfattende bruk av dekknavn og andre koder. Selv ikke aktørenes nærmeste familie fikk vite hva de drev med. I tillegg var det flere av aktørene som ofte overnattet andre steder enn hjemme hos familien, når de følte seg ekstra utrygge eller var redde for at noe kunne være i gjære. Bye legger vekt på sikkerhetsreglene da han fikk spørsmål om hvorfor transporten fra Sandefjord

³⁶⁶ H. Bøhmer i *Sandefjords Blad* 05.05.1979, samt Bye i intervju 29.01.2007.

³⁶⁷ Eide i intervju med Ulstein 21.11.1974.

³⁶⁸ Christophersen 1989: 291.

gikk så bra; ”alt var så godt organisert, det var flinke folk med og aldri noe unødig prat”.³⁶⁹ I følge Warhuus fra Tønsberg var likevel ”safety first” et prinsipp som ble strengt gjennomført, selv om det enkelte ganger tilsynelatende kunne være unødvendig arbeid.³⁷⁰ Det er grunn til å tro at forholdene var forholdsvis like i Sandefjord og Tønsberg.

Det var ikke uvanlig at de som deltok i illegalt motstandsarbeid levde et dobbeltliv under okkupasjonen. Slik var det også for flere av dem som deltok i flyktningtransporten i Sandefjord. Utenforstående kunne tro at de var arbeidssky og sløve, ja til og med NS-vennlige. Sannheten var at de døgnet rundt var opptatt med illegalt arbeid. Bjørvik, som drev transportforretning og eide to lastebiler, måtte i tillegg kjøre for tyskerne. Til det fikk han kjøretillatelse. Dette var et perfekt skalkeskjul for også å kjøre illegalt. På transportkontoret ble det utdelt spesiell kjøretillatelse. Bjørvik fikk dermed en av sjåførene sine til å ta kjøreoppdraget for tyskerne uten å ha den spesielle tillatelsen. Selv beholdt Bjørvik den utstedte tillatelsen til sine illegale oppdrag, enten det var å kjøre flyktninger eller varer og annet utstyr.

Et annet sikkerhetstiltak var å utgi seg for å ha nazisympatier. Eide kunne fortelle at han under krigen forsøkte å være så lite patriotisk som mulig, men heller gikk inn for å være nazivennlig.³⁷¹ Han gikk ofte med *Fritt Folk* synlig i bukselommen, og brukte hilsenen ”Heil og Sæl” når han var ved sjøen og bunkret båtene som ble brukt til flyktningtransporten.

Et annet sentralt moment for at transporten gikk så bra, var at Sivorg i Sandefjord i tillegg til dyktige aktører, hadde flere kontakter og medhjelpere i viktige stillinger. Som nevnt ovenfor ble det utstedt kjøretillatelser til Bjørvik på transportkontoret. Sannsynligheten er stor for at flere av dem som jobbet der visste hva som skjedde videre med kjøretillatelsene.³⁷² Forpakter Naphaug på Christensens sommersted på Yxney, gjorde en viktig jobb da han underrettet Sivorg om når en kunne kjøre forbi med flyktninger uten å bli observert av tyskere som oppholdt seg på stedet. Aktørene var dristige, nettopp fordi dette utskipingsstedet som var et av de viktigste og mest benyttede for flyktninger i Sandefjord, lå på et tysk befestet område. En annen medhjelper som var helt sentral for eksportgruppen i Sandefjord, ble skildret slik av

³⁶⁹ Bye i intervju 29.01.2007.

³⁷⁰ Rapport om ”Transportene i Tønsbergdistriktet”, datert 02.02.1946.

³⁷¹ I intervju med Ulstein 21.11.1974.

³⁷² Bygger på intervju med Liv Enge 08.08.2007, en av dem som var nyansatt ved kontoret det siste krigsåret. Hun forsto at noe foregikk, men kollegene snakket aldri noe om det.

et NS- medlem i Sandefjord i et brev til fylkesføreren: ”Hans stilling går ut på så langt det lar seg gjøre å tjene to herrer- jøssingene og nazistene, og da helst de første.”³⁷³ Det er politimester Samuelsen i Sandefjord det her henvises til. Samuelsen var ikke medlem av NS, men på grunn av hans stilling måtte han også utføre ordre fra tyskerne. Da den tidligere omtalte angiversaken sto på, fortalte Samuelsen alle sentrale opplysninger han satt med til Sivorg og ga dem råd i forhold til hva de burde gjøre videre. Han trenerte også saken i det uendelige i politiet.

Et siste argument, som ikke må undervurderes, er at flyktningstransporten fikk sitt oppsving i siste halvdel av krigen. Krigslykken for tyskerne hadde snudd, noe de også selv var bitterlig klar over. Dette påvirket både deres innsats og holdning. Det er derfor sannsynlig at mange tyskere ikke ville skape mer ”trøbbel” enn nødvendig, og at de heller så gjennom fingrene på det som foregikk. Christophersen hevder at den tyske aktpågivenheten kanskje begynte å avta etter hvert.³⁷⁴ Likevel er det ikke sagt at tyskerne ikke var interesserte i å finne ut mer og stoppe den illegale flyktningstransporten. Noen tyskere var mer ivrige i tjenesten enn andre og arbeidet aktivt og systematisk for å bekjempe den norske motstandsbevegelsen fram til frigjøringen. I boka *Gestapo, Tysk politi i Norge 1940-45* påpeker historiker Berit Nøkleby at Hermann Wernisch, sjef for det tyske sikkerhetspolitiet i Larvik, ikke hadde ”rykte som stor torturist og det later til at forholdene har vært forholdsvis fredelige til det siste året”.³⁷⁵ Christophersen framholder også at Wernisch prioriterte saker som først og fremst omhandlet bekjempelse av militær motstand og ulovlig radiolytting.³⁷⁶ Dette kan tyde på at *Aussendienststelle* i Larvik, som Sandefjord sorterte under, var mindre beryktet og ikke fullt så aktivt som andre *Aussendienststeller* rundt om i landet.

Tore Dyrhaug hevder at ”tyskerne var fullt klar over hva som utspant seg langs kysten, men at de lot være å gripe inn”.³⁷⁷ I følge Dyrhaug var en grunn til dette at tyskerne var mer opptatte av å hindre ubudne gjester i å komme inn i landet. Det var en alliert invasjon tyskerne fryktet mest. Videre påpeker Dyrhaug at det ikke var så farlig at mange av flyktingene ”flyttet sin misnøye til Sverige og ikke lenger belastet norske forsyningsmyndigheter. Men hvis det handlet om personer som var mistenkt av Sipo, var det nok både ergerlig og bittert at de slapp

³⁷³ Landssviksak Anr. 4/45.

³⁷⁴ Christophersen 1989: 291.

³⁷⁵ Nøkleby 2003: 129.

³⁷⁶ Christophersen 1989: 119.

³⁷⁷ Sørli & Dyrhaug 1984: 206.

unna”.³⁷⁸ Dyrhaug kommenterer også samarbeidet mellom det tyske sikkerhetspolitiet og den store mengden av militære, tyske myndigheter og kontorer i Vestfold, som fra tysk side ble sett på som mindre effektivt enn ønskelig. Tyskerne må ha vært interesserte i å stoppe flyktningtrafikken til Sverige. Den tidligere nevnte *Verordnungsblatt* av 12. oktober 1942, minner om at det ble truet med dødsstraff. Etter *Reichskommissarens* forordning, kom det nok en advarsel som viste ytterligere at den tyske okkupasjonsmakten mente alvor. I advarselen ”Flukt fra landet” ga Politidepartementet klare signaler om hva som ville skje hvis en forsøkte å flykte fra landet eller hjelpe til.

Flukt fra landet.

Politidepartementet gjør oppmerksom på de alvorlige følger.

Politidepartementet meddeler:
Man finner enno en gang å burde henlede oppmerksomheten på de alvorlige følger som, etter Reichskommissars forordning av 12. oktober 1942 (*Verordnungsblatt* nr. 7/1942) og den øvrige lovgivning, flukt fra landet medfører såvel for vedkommende flyktning som for hans pårørende:

1. Den som uten tillatelse fra vedkommende myndighet forlater det besatte norske område, straffes med døden. I lettere tilfelle eller når formildende omstendigheter foreligger med tukthus eller fengsel.
2. Den som flykter fra landet, kan fratennes norsk statsborgerrett.
3. Den flyktendes formue skal beslaglegges og kan inndras til fordel for statskassen.
4. Enhver som på noen måte yter en annen person hjelp til å flykte fra landet, skal anholdes og vil bli straffet etter Reichskommissars forannevnte forordning av 12. oktober 1942.
5. Det må gjøres regning med at det vil bli tatt gjensler blant den flyktedes familie, slektninger eller nærmeste bekjente.

For at vårt folk og land mest mulig må bli spart for unødige lidelser som følge av sådanne ubesindige og uovervelde handlinger, henstiller man til enhver nøye å sette seg inn i ovenstående bestemmelser.

I tillegg var det ikke bare flyktninger som rømte ut av landet via sjørutene. Transportveiene ble også brukt til kurer- og våpentransport. Sentrale personer innen motstandsbevegelsens ledelse, benyttet seg av sjørutene. Denne virksomheten må tyskerne ha hatt interesse av å spore opp og stoppe. Hvis de var klar over hvor organisert og omfattende denne transporten var, ville de trolig ha satt mer inn på å avsløre trafikken.

³⁷⁸ Ibid.

KAPITTEL 6.

OPPSUMMERING OG KONKLUSJONER

Opgavens fokus har vært det sivile motstandsarbeidet i Sandefjord under okkupasjonen fra 1940 til 1945. Et hovedmål var å gi flyktningtransporten til Sverige en bredere plass fordi dette tema tidligere ikke har blitt viet den plassen den fortjener. I tillegg har jeg kommet nærmere inn på hvordan motstanden innen enkelte utvalgte yrkesgrupper og organisasjoner artet seg i Sandefjord. Jeg har behandlet lærernes og kirkens motstandsfront, sett grundigere på motstanden innen politiet og idretten, samt den illegale pressevirksomheten i Sandefjordområdet. Først vil jeg gi en kort sammenfatning av karakteristiske trekk ved hovedkontaktpunktet i Vestfold, samt de viktigste funnene innen de ulike temaene. Deretter vil jeg komme nærmere inn på de lokale særtrekk ved den sivile motstanden i Sandefjord. Avslutningsvis vil jeg forsøke å plassere mine funn i forhold til tidligere forskning.

I andre kapittel redegjorde jeg for hvordan hovedkontaktpunktet i Vestfold ble etablert og organisert og hvem som ble valgt til hovedkontakt og hovedtillitsmenn. I tillegg kom jeg nærmere inn på deres oppgaver, samt hvilke illegale metoder og teknikker som ble benyttet. Det er trolig riktig å hevde at hovedkontaktpunktet i Vestfold på mange måter er et illustrerende eksempel på hvordan et typisk hovedkontaktpunkt fungerte, og derfor ikke representerer de store unntakene.

Som det har kommet fram tidligere, ble Kontaktpunkt Tønsberg etablert i begynnelsen av februar 1942. Det var i denne perioden de fleste hovedkontaktpunkter ble opprettet. Vestfold var heller intet unntak når det gjelder hovedkontaktens og hovedtillitsmennenes kjønn og alder. Kun unntaksvis ble kvinner betrodd stillinger med lederansvar i den sivile motstandskampen. Lærer Sofie Gard var en av de få som ble hovedtillitsmann for den høyere skole. Enkelte yrker var også oftere representert enn andre, særlig lege- og læreryrket. I Vestfold var den første hovedkontakten lege av yrke, Anton Jervell. Men Christiansen som var Jervells etterfølger og som fungerte lengst som hovedkontakt, var derimot advokat. Mer karakteristisk for Kontaktpunkt Tønsberg er heller det faktum at verken hovedkontakten eller hovedtillitsmennene ble arrestert som følge av sitt illegale arbeid innen den sivile motstandsorganisasjonen.

Når det gjelder de ulike yrkesgruppene, har det blitt tydeliggjort at politiet var en yrkesgruppe som kom i en særstilling under krigen. Til en viss grad måtte denne gruppen samarbeide og utføre ulike oppgaver for det tyske okkupasjonsregimet. Men samtidig var politiet i en slik posisjon at det også kunne yte hjelp til den lokale motstandsbevegelsen. Dette gjaldt også for Sandefjord sin del. Flere av polititjenestemennene i byen var i tillegg aktive i annet illegalt motstandsarbeid. Et særtrekk ved Sandefjord er at det i det hele tatt var svært få NS-medlemmer i politiet. Politimesteren, Leif Samuelsen, spilte også en viktig rolle. Han var ikke medlem av det statsbærende parti, men derimot for en motstander å regne. Lokale NS-ledere var generelt svært misfornøyde med politiet og dets arbeid i Sandefjord.

I oppgaven har det kommet fram at lærerne i Sandefjord var godt organisert og hadde regelmessig forbindelse med hovedkontaktpunktet lokalisert i Tønsberg. Lærerne var en yrkesgruppe som sto samlet og som ikke bøyd seg for ulike krav og forordninger fra okkupasjonsmakten og NS-myndighetene. Læreraksjonen i Sandefjord var meget vellykket, noe som både hovedkontakten og lærertillitsmennene påpeker i sine nedtegnelser etter krigen. På dette feltet skilte ikke Sandefjord seg særlig fra andre steder, men fulgte mer eller mindre samme mønster som ellers i landet. I Sandefjord er det heller grunn til å framheve at det var enkelte lærere som fikk mer oppmerksomhet og ble utsatt for mer press fra NS-myndighetene. NS lokalt så tydelig på forholdene i Sandefjordsskolene som uholdbare. Det har også kommet fram at enkelte i NS ønsket å erstatte noen av lærerne, som de mente at arbeidet i ”negativ retning” i forhold til nyordningen. Problemet var at det var svært vanskelig å få tak i kvalifiserte lærere som var tilhengere av NS.

Kirkens og prestenes motstandsarbeid i Sandefjord og i Vestfold generelt, var ikke i Sivorgs regi, men de hadde sin egen illegale organisasjon som samordnet og ledet motstanden mot okkupasjonsmakten og NS-styret. Kirkestriden artet seg i Sandefjord på samme måte som i store deler av landet. Men det er et viktig moment at flere prester i distriktet ble overvåket av NS-myndighetene. Det ble blant annet skrevet rapporter av et lokalt NS-medlem som overvar gudstjenester i Sandar kirke, for å kontrollere om det ble sagt noe som kunne være ufordelaktig for tyskerne og NS. Det er verdt å merke seg den store økningen av antall besøkende i kirken under okkupasjonen. Oppslutning var god om gudstjenester i Sandefjord der prester, som var motstandere av nyordningen, holdt prekener. På den andre siden strevde NS-prester med å få tilhørere til sine gudstjenester. Trolig var det flere grunner til den betydelige kirkesøkningen under krigen. Kirken og ikke minst kirkebakken som sosial

møteplass og et sted for nyheter og informasjon som ikke var forhåndssensurert av okkupasjonsmakten og NS- myndighetene, spilte en sentral rolle. Det kan synes som om det i Sandefjord var særlig viktig for befolkningen å komme til kirken for å søke støtte og fellesskap med andre i den vanskelige og usikre tiden. Det er et faktum at en forholdsvis stor del av Sandefjords befolkning hadde en eller flere i sin nærmeste familie i uteflåten. Uvisshet om hva som skjedde, hadde nok stor betydning for at folk hadde behov for å komme sammen.

Også innen idretten ble det utøvet omfattende motstand mot NS og okkupasjonsregimet. I Sandefjord nektet nærmest alle idrettsforeninger og lag å melde seg inn i det nyopprettede og NS- styrte Norges Idrettsforbund. Som det kom fram ovenfor, er det trolig riktig å hevde at det var i Tønsberg at idrettsstreiken startet og at den spredte seg derfra. I Sandefjord ble det gjennomført et større antall illegale idretts- og dansearrangementer. Disse arrangementene oppnådde et høyt tilskuer- og deltakerantall, og ble på sett og vis en form for demonstrasjon overfor myndighetene. Det var viktig å vise samhold og fellesskap.

Det var en aktiv illegal pressevirksomhet i Sandefjord under okkupasjonen. Det ble gitt ut flere lokale illegale aviser, i tillegg til at byens innbyggere også hadde tilgang til illegale aviser fra Tønsberg og Oslo. Det ser ut til at området var godt dekket og at det var relativt enkelt for befolkningen å skaffe seg nyheter, som ikke var forhåndssensurert av okkupasjonsmakten. I følge hovedkontakt Christiansen hadde distriktet en nesten *for god* dekning av illegale aviser. Hans Luihn påpeker også i *De illegale avisene* at det i Vestfold var ”en omfattende framstilling og spredning av illegale aviser”.³⁷⁹ Trolig er det riktig å hevde at tilfelle var noenlunde det samme for Sandefjord. Flere representanter for den vanlige innbygger som jeg har snakket med, var av samme oppfatning.

Som det har kommet fram tidligere, var redaktør Sverre Hjertholm i Sandefjord helt sentral i det illegale pressearbeidet. Han var en av de aller første til å legge stensiler med i den ordinære avisutgaven av *Vestfold Fremtid* like etter angrepet på Norge. I tillegg var Hjertholm i en periode ansvarlig for den lokale Vestfoldutgaven av *Fri Fagbevegelse*, som den første tiden ble trykket i Sandefjord. Karakteristisk for Sandefjord ser ut til å være at personer innen KFUM- miljøet var særlig aktive innen illegal avisproduksjon.

³⁷⁹ Luihn 1960: 113.

Utseendemessig fantes det enkelte variasjoner. Noen av de illegale avisene var mer profesjonelt utført enn andre. Avisen som ble produsert i lokalene til *Sandefjords Presse* var nok den mest profesjonelle og best redigerte avisen i byen. Fellestrekket ved de fleste illegale avisene som ble produsert i Sandefjord, var at det ofte begynte med det helt enkle og det aller nødvendigste. Da en etter hvert fikk tak i bedre utstyr, økte opplaget. Dette er mer eller mindre i tråd med utviklingen de fleste andre steder.

Etter en grundig gjennomgang av ulike sider ved den sivile motstanden i Sandefjord, er det trolig riktig å hevde at slik det sivile motstandsarbeidet artet seg innen enkelte yrkesgrupper og organisasjoner, skilte det seg ikke i særlig stor grad fra resten av landet. Men det har i løpet av oppgaven kommet klart fram at Sivorgs illegale virksomhet i området oppnådde svært gode resultater. De store holdningskampsakene, som for eksempel læreraksjonen i 1942, ble gjennomført på en vellykket måte. Parolene som ble sendt ut, fikk god oppslutning. Riktignok var det enkelte paroler som det gikk noe tregere med, men dette skyldtes misforståelser med overlevering.

Den sivile motstanden innen de enkelte yrkesgrupper og organisasjoner artet seg altså i stor grad på samme måte som i resten av landet, uten de betydelige forskjeller. Dette betyr imidlertid ikke at det mangler lokale særtrekk for Sandefjord. Det feltet innen sivil motstand som synes å være atypisk og som er gjenstand for de mest interessante funnene, er flyktningstransporten fra Sandefjord til Sverige.

Det er nærmest umulig å snakke om sivilt motstandsarbeid i Sandefjord uten å nevne den illegale flyktningstransporten til Sverige. Som vist tidligere var denne transporten svært viktig og særegen for byen. Den oppsto, grunnet et konkret behov for å rømme ut av landet. Okkupasjonen hadde allerede vart i flere år. Motstandsarbeidet vokste og ble mer omfattende, og tyskerne begynte å slå hardere ned på motstand. Resultatet var at folk i fare måtte flykte. Uten tvil spilte beliggenheten en avgjørende rolle. Nærheten til det frie Sverige var helt sentral. Nå var det ikke slik at det var noe nytt å bruke sjøveien som fluktmulighet, da rutene til Sverige ble etablert. Allerede under okkupasjonens første fase hadde flere benyttet seg av muligheten til å komme over til England via Nordsjøen. Denne trafikken var imidlertid meget farefull og fra våren 1942 stanset englandsfarten praktisk talt opp.³⁸⁰

³⁸⁰ Ulstein 1974: 8.

Det ble tidlig opprettet fluktruter til Sverige. De første rutene ble etablert i distrikter nær svenskegrensen. Opprullinger, slitasje og økt antall flyktninger førte til at rutenettet måtte utvides. I løpet av våren 1944 ble flere ruter fra Vestfoldkysten til Sverige etablert. Sandefjord var en av dem. Før Sivorg begynte å organisere en rute herfra på vårparten i 1944, hadde transporten kun vært sporadisk. Med skikkelige båter, utstyr og mannskap var overfarten også overkommelig.

I oppgaven har jeg lagt vekt på å finne karakteristiske trekk ved flyktningstransporten fra Sandefjord. Jeg har sett nærmere på eksporten både i forhold til ruter som gikk over land, samt andre sjøruter i nærliggende områder. Det har kommet fram at sjørutene skilte seg ut på flere måter. Den største forskjellen var nok den store kapasiteten sjørutene hadde, med tanke på antall flyktninger som kunne transporteres samtidig, og mengden av forsyninger det var plass til på returen. De ble også sett på som mindre krevende i forhold til ruter over land. Når det gjelder i forhold til andre sjøruter i distriktet, skilte ikke Sivorgs rute fra Sandefjord seg i like stor grad ut. Rutene fra Sandefjord og Tønsberg ble opprettet på omtrent samme tidspunkt, i løpet av våren 1944. Kapasiteten var også nokså jevn på disse rutene.

Selv om det var flere likheter mellom sjørutene fra Sandefjord og Tønsberg, fantes det også ulikheter. En sentral forskjell var at Sandefjord det siste krigsåret ble benyttet som hovedstasjon og hovedtransportåre for Sivorg. Sivorgs rute over Tønsberg inngikk som et ledd i dette apparatet. Dette er et særtrekk for Sandefjord. I denne sammenheng er det interessant å se på nærmere på karakteristiske trekk ved hovedkontaktpunktet i Vestfold.

Opgaven har påvist at all kommunikasjon mellom Sandefjord og Oslo i hovedsak gikk via hovedkontaktpunktet i Tønsberg. Dette passer godt inn i den generelle oppbyggingen av Sivorgs forbindelseslinjer. Hovedregelen var at de enkelte hovedkontaktpunkter skulle formidle informasjon mellom de lokale tillitsmennene og ledelsen i hovedstaden. På dette punktet skilte Sivorgs flyktningstransport fra Sandefjord seg ut. Sandefjord ble sett på som et sentrum i forbindelse med Sivorgs rute herfra, og kommunikasjonen foregikk derfor direkte mellom den lokale eksportgruppen i Sandefjord og Sivorgs hovedkontor i Oslo. Beretningen til Birger Warhuus som var Sivorgs eksportsjef i Tønsberg underbygger dette. I hans rapport

er ikke Sivorgs rute fra Sandefjord nevnt i det hele tatt.³⁸¹ Dette vitner om at Sivorgs lokale eksportgrupper i henholdsvis Tønsberg og Sandefjord opererte selvstendig, med direkte kontakt til hovedstaden. Til sammenlikning påpeker samtlige hovedtillitsmenn i de ulike yrkesgruppene ved Kontaktpunkt Tønsberg i sine rapporter, at forbindelseslinjene gikk fra dem og videre ut til distriktene.

Et av målene med oppgaven har vært å gi et bidrag til den allerede eksisterende litteraturen om den sivile motstandskampen i Sandefjord under okkupasjonen, i tillegg til å gi en mer samlet framstilling av enkelte sider ved den sivile motstanden. Det er nok først og fremst innen flyktningtransporten til Sverige, at jeg med tilgang på skriftlig materiale og egne intervjuer har kunnet bidra til nye og flere opplysninger i forhold til tidligere forskningsfunn. Vi har visst at det var Sivorg som hadde ansvaret for ruten fra Sandefjord, i tillegg til at både Sivorg og Milorg opererte fra Tønsberg. Med denne oppgaven har jeg likevel vist at dette bildet trolig har vært litt for ensidig, og at det er behov for å nyansere dette noe. Inntrykket har ofte vært at det kun var Sivorg som drev illegal transport fra Sandefjord. En har nok hatt en anelse om at det også var andre aktører på banen, og i denne oppgaven har jeg kommet nærmere inn på hvem disse var. Det har blant annet kommet fram at Milorg opprettet en rute fra Sandefjord på nyåret i 1945. Likevel er det ikke tvil om at det i hovedsak var Sivorg som opererte fra Sandefjord og som hadde det mest omfattende eksportapparatet her.

I oppgaven har jeg søkt å gi en så utfyllende redegjørelse som mulig av de ulike aspekter ved flyktningtransporten fra Sandefjord til Sverige. Kartlegging av transportens organisering både sentralt og lokalt, har blitt vektlagt. Det har også vært viktig å gi en nærmere framstilling av aktørene, hvem de var, hvilke egenskaper de hadde og så langt det har vært mulig å finne ut hvilke motiver som lå til grunn. Jeg har viet den praktiske gjennomføringen av transporten stor plass, fordi dette er sentralt for å kunne få en bredere forståelse av hva dette illegale arbeidet besto i og fungerte. Hvilke transportmidler og dekningssteder som ble benyttet, har også kommet klarere fram enn hva som har vært tilfelle tidligere. I tillegg har jeg framhevet at flyktningene på ingen måte var en ensartet gruppe, men at den snarere var svært sammensatt. Det har også vært viktig å få fram at Sivorgs rute fra Sandefjord, ikke var en ren flyktningrute. Ruten var minst like viktig som en forsyningsrute for matvarer og annet nødvendig materiell. Det var et enormt behov for forsyninger, og varer ble transportert videre til mange trengende i

³⁸¹ Warhuus rapport angående flyktningtransporten, datert 02.02.1946.

Sandefjord og nærliggende områder. Flere familier var uten hovedforsørger, siden en relativt stor del av byens unge og eldre menn var i uteflåten. Det er nærliggende å tro at denne vareutdelingen hadde en styrkende effekt på befolkningen. På enkelte varer må det ha vært synlige etiketter som viste at produktene var svenske. Slik fikk en del av Sandefjords befolkning trolig en forståelse av at noen drev illegal transportvirksomhet til og fra Sverige.

Transporten via Sandefjord fikk et meget vellykket resultat. Ingen av flyktingene eller losene omkom på overfarten. Ruten ble ikke rullet opp og heller ingen av de lokale aktørene i Sandefjord ble avslørt og arrestert. I oppgaven har jeg gått videre med å finne forklaringer på hvorfor resultatet ble så bra. Det er klart at det ikke finnes en enkeltstående grunn, men at det var flere faktorer som spilte inn.

Det var av avgjørende betydning at flyktingtransporten var godt organisert og hadde et effektivt og velfungerende apparat. Samarbeidet mellom ledelsen i hovedstaden og den lokale eksportgruppen i Sandefjord fungerte utmerket. I tillegg var det viktig at de personene som deltok, både i ledelsen og de som arbeidet lenger ned i systemet, innehadde de rette egenskapene og kvalifikasjoner som den illegale virksomheten krevde. Mange var villige til å risikere livet for å hjelpe andre som var i fare. Ulike sikkerhetstiltak ble nøye fulgt opp. Aktørene visste minst mulig om organiseringen av virksomheten og om hverandre, det var et omfattende bruk av dekknavn og til stadighet ble det byttet til ny dekningssteder og utskipingsplasser. Det er klart at et stort apparat var helt nødvendig for kunne gjennomføre den illegale transporten. Flere i Sandefjord stilte sitt eget hjem til disposisjon for å hjelpe både flyktinger og loser som trengte et skjulested og mat. Det er viktig å ikke glemme innsatsen til alle som på en eller annen måte var involvert i det illegale arbeidet.

Jeg har påpekt viktigheten av at den lokale eksportgruppen i Sandefjord hadde flere medhjelpere og kontakter i viktige posisjoner, som var med på å bidra til det vellykkede resultatet. De spesielle kjøretillatelsene, utstedt fra velvillige personer på transportkontoret, forpakteren Naphaug på Yxney og politimester Leif Samuelsen spilte en vesentlig rolle.

Det var også av betydning at flyktingtransporten fra Sandefjord til Sverige ble etablert i okkupasjonens siste fase. Tyskerne forstod nok hvilken utgang krigen kom til å få og satte ikke inn alle ressurser på å spore opp og avsløre virksomheten. I oppgaven har jeg påvist at

det ved flere tilfeller tydet på at enkelte lokale NS- medlemmer var mer ivrige til å avdekke hva som utspant seg langs sandefjordkysten.

Avslutningsvis vil jeg trekke fram den jødiske filosofen Hannah Arendt, som har forsket i det hun kaller ”Ondskapens banalitet”.³⁸² Det faktum at det er mulig for alminnelige mennesker å utføre forferdelige gjerninger når disse er blitt omgjort til rutiner, og dermed gjort moralsk nøytrale gjennom et rammeverk iscenesatt av en såkalt lovlig autoritet. Slik mener hun en kan forstå hvordan det var mulig å gjennomføre jødeutryddelsene under krigen. Professor Francois Rochat ved Fribourg universitet i Sveits har gjort det til sin oppgave å undersøke det motsatte fenomen, det han selv kaller ”Godhetens alminnelighet”.³⁸³ Det faktum *at det alltid fins folk som er villige til å risikere livet for sine medmennesker*. Etter å ha arbeidet med denne oppgaven, er det ikke vanskelig å slutte seg til professor Rochat og la seg imponere over hva folk er villige til å bidra med, når de blir stilt på en slik prøve som okkupasjonsårene 1940-45 var.

Dette kan understrekes gjennom oppgavens siste ord, som er hentet fra en artikkel i *Sandefjords Blad* den 26. mai 1945. Overskriften med den korte underteksten behøver ingen tilleggsforklaring om betydningen av flyktningtransporten i Sandefjorddistriktet:

”1000 gestaposøkte norske reddet til Sverige via Sandefjord

Det opplyses i disse dager at Sandefjord har tjent som et sentrum for flyktningtrafikken til Sverige under krigen og at mang en sandefjording har en lysende og imponerende krigsinnsats bak seg på dette område”.

³⁸² Arendt bruker uttrykket ”Banality of Evil” i sin bok *Eichmann in Jerusalem* fra 1963.

³⁸³ Rochat har sammen med Andre Modigliani publisert en rekke artikler om ”The ordinariness of goodness”.

Oslo, den 27. juni 1945.

Til hjemmefrontens tillitsmenn.

Fra H. L.

Det er en nasjonal oppgave å samle inn det kildemateriale som kan kaste lys over hjemmefrontens kamp under okkupasjonen, og vi ber Dem hjelpe oss best mulig.

Send inn det De kan komme over av skrevne dokumenter: paroler, direktiver, hemmelige aviser, notater eller dagbøker om krigshendingene. Kjenner De andre som har noe skrevet, så få dem til å sende det.

Vi må imidlertid regne med at det ikke foreligger så mye av slikt stoff. Derimot sitter vi alle inne med verdifulle erindringer om det vi har vært med på. Det gjelder at dette erindringsstoff blir oppteignet hurtigst mulig så det ikke skal gå i glemmeboken. Prøv å ta Dem tid til det med én gang. Det vil kanskje være heldig og hyggelig å snakke igjennom sakene med Deres medarbeidere for å korrigere seg selv.

Det er ikke nødvendig å legge vekt på formen. Det er ikke meningen at det som skrives ned skal utgis. Det er materiale for historiegranskeren, det skal være nøyaktig og mest mulig uttømmende hvor det gjelder de vesentlige ting; men det gjør ikke noe om ikke framstillingen er sammenhengende. For å lette arbeidet skal vi sette ned noen punkter som de kan hekte framstillingen på:

- 1) Fra hvilken tid kom De inn i organisasjonen som tillitsmann. Hadde De tidligere vært aktiv i organisasjonsarbeid (yrkes-, kristelige, kulturelle, sosiale organisasjoner o.s.v.) Var det noen forbindelse mellom de gamle legale organisasjoner og de nye illegale organisasjoner på stedet.
- 2) Ble De utpekt til tillitsmann av deres egen organisasjons ledelse i Oslo, eller ble De valgt på stedet, enten av kontaktpunktet eller på annen vis.
- 3) Hvordan kom De i forbindelse med hjemmefrontens organisasjon.
- 4) Hvordan var organisasjonen av Deres yrke i distriktet og sambandet mellom tillitsmennene.
- 5) Fortell om den kamp Deres yrke måtte føre under okkupasjonen. Hvilke saker var de viktigste. Hvordan ble de forskjellige paroler fulgt og hvordan ble de møtt når en la dem fram. (Utmelding av foreninger, utmelding av samband, nektelse av kontingentbetaling, nektelse av registrering eller mottagelse av tillitsverv, nektelse av å gå på møter o.s.v.)

- 6) Var det noen fast illegal kontingent innen Deres yrke, innsamlinger til arresterte eller avsatte kolleger. Hva fikk dere av "jøssekasse". Hvor mange var det som skulle understøttes. Hvor stor var støtten.
- 7) Hvordan var kontakten med ledelsen i Oslo. Hadde dere kjennskap til en sentral ledelse for deres spesielle yrkesorganisasjon eller mottok dere alle direktiver indirekte gjennom kontaktpunktet. Hvordan foregikk i tilfelle kontakten med ledelsen i Oslo.
- 8) Var det tyske eller nazistiske press sterkt i distriktet. Hvem var det som var særlig pågående og farlige. På hvilken måte ytret presset seg.
- 9) Har De noen gang vært arrestert. Vil De i så fall fortelle om de nærmere omstendigheter ved arrestasjonen, forhøret og fengselsoppholdet.
- 10) Fortell om opprullinger innenfor organisasjonen og følgene av disse.
- 11) Har De måttet forlate landet. Hvordan foregikk det. Hvordan var transporten ordnet på stedet.
- 12) De hemmelige aviser. Hadde De noen forbindelse med noen hemmelig avis. Vil De i tilfelle få rette vedkommende til å sende inn en rapport: a) Avisens navn, b) størrelse, c) antall eksemplarer den ble trykt i, d) trykkemåte, dato for første nr., e) hvor lenge kom den ut, f) redaktørens navn, g) eventuelt årsaken til at den ble stoppet, h) distribusjonsmåte, flest mulig nr. av avisen. Gi en karakteristikkk av avisen. Var det vesentlig Londonnytt eller inneholdt den også paroler og artikler.
- 13) Har De foruten å være tillitsmann for Deres yrke også hatt med annet illegalt arbeid å gjøre. I tilfelle hva. Har De hatt noen forbindelse med mil.org. Nevn organisasjonen.
- 14) Gi ellers Deres inntrykk fra hele okkupasjonstiden, ting De særlig har festet Dem ved til forskjellige tider. Særlig er vi interessert i å vite hvordan stemningen innen befolkningen har vært.

Alt dette vil skaffe Dem en god del arbeid; men dette er i virkeligheten også en innsats for landet. Det betyr noe for framtidens Norge at en kan få et inntrykk av det som er utført av stort og godt utover hele landet i disse årene.

Oslo, den 27. juni 1945.

Til

Kontaktpunktene.

Det er en nasjonal oppgave å få samlet inn alt det kildemateriale som kan kaste lys over hjemmefrontens kamp under okkupasjonen, og vi ber Dem derfor hjelpe oss best mulig.

Sende inn det De kan komme over av skrevne dokumenter : paroler og direktiver (helst i original med hemmelig skrift). Notater eller dagbøker (egne eller andres).

/må

Vi/imidlertid regne med at det ikke foreligger så mye av slikt stoff. Derimot sitter vi alle inne med verdifulle erindringer om det vi har vært med på. Det gjelder at dette erindringsstoff blir opptegnet hurtigst mulig om det ikke skal gå i glemmebøke. Prøv å ta Dem tid til det med en gang. Det kan kanskje være klokt og hyggelig å snakke igjennom sakene med Deres medarbeidere for å korrigere seg selv. Det er ikke nødvendig å legge vekt på formen. Det er ikke meningen at det som skrives ned skal utgis. Det er materiale for historiegranskeren, det skal være mest mulig uttømmende og nøyaktig, hvor det gjelder de vesentlige ting, men det gjør ikke noe om framstillingen ikke er sammenhengende. De som har høve til det kan gjerne diktere ned. For å lette arbeidet skal vi sette ned en del spørsmål som De kan hekte framstillingen på :

1. Når og hvordan ble De kontaktpunkt?
2. Hvordan var forholdene da De overtok?
3. Hadde De tidligere vært med i illegalt arbeid? (Skriv i tilfelle om dette.)
4. Hvordan foregikk spredningen av parolene innenfor Deres distrikt? (Mottagelse, mangfoldiggjøring, spredning.)
5. Hvordan var kontaktpunktet og nettet utover oppbygd? (Kontaktpunktet en enkelt person, som selv utførte det tekniske arbeid og hadde kontakt til bestemte tillitsmenn, en gruppe av sideordnede personer som delte det tekniske arbeid, et råd som hadde skilt ut det tekniske arbeid o.s.v. I de fleste tilfeller vil det ha funnet sted en utvikling i disse forholdene som vi ber Dem greie ut om. Ofte var årsaken til foranringer enten opprullinger eller en utvikling i arbeidet som krevde nye metoder)
6. Når ble kontaktpunktet opprettet? Hvilke forskjellige personer har sittet i ledende stilling der. Hvorfor har det funnet sted skifte, arrestasjoner, bortreise o.s.v.? Er distriktet oppdelt eller utvidet?
7. Gi en rapport om de viktigste kampsaker i distriktet? (Sambandsparolene, ungdomstjenesten, Arbeidsinnsatsen, A.T., Arbeidsmobiliseringen.) Hvordan mottok befolkningen i distriktet parolene og hvordan ble de fulgt?
8. Hvordan var kontakten med ledelsen i Oslo? Skriv om reiser personlige eller ved kurér, og om saker som ble drøftet. Kjente De personlig noen av ledelsen eller var De utelukkende henvist til å gå kurérveien?
9. Det økonomiske arbeid, hvordan skaffet De pengene, fra Oslo, bidrag gjennom de lokale organisasjoner, private bidrag. Hvor mange var det som skulle understøttes i distriktet? Hvorfor trengte de støtte? Hvor stor var støtten? Hvordan kom pengene fram til de nødlidende?

10. Hvordan ble forsyningene ordnet for "gutta på skauen" under arbeidsmobiliseringen? Var det tilknytning til kontaktpunktet, en egen organisasjon eller tilfeldig privat hjelp? Kan De skaffe opplysninger om hvem som drev det? Og hvordan det ble drevet? Var det forbindelse mellom den sivile og den militære forsyningsorganisasjon?
11. Var det tyske eller nazistiske press sterkt i distriktet? Hvem var det som var særlig pågående eller farlige? Arbeidet gestapo og NS-politiet effektivt på stedet? Hadde vår organisasjon noen forbindelse med politiet slik at en kan tale om en sikringstjeneste? Hvordan var forbindelsen med fengslene? Var det organisert med varsling? Hvordan var forholdene når en skulle gå i dekning.
12. Har De noen gang vært arrestert? Vil De i så fall fortelle om de nærmere omstendigheter ved arrestasjonen, forhøret og fengselsoppholdet?
13. Fortell om de opprullinger som har vært innenfor organisasjonen og hvordan en møtte dem?
14. Har De måttet forlate landet? Hvordan foregikk det?
15. Hvordan var transporten organisert i distriktet? Vil De be dem som ordnet med det om å fortelle om organisasjonen? De hemmelige aviser: Var det direkte forbindelse mellom kontaktpunktet og avisene. Få dem som var med til å gi rapport. a) Om starten. b) Redaksjonen. c) Om distribusjon. Gi navn på avisene, dato for førsteutsendelse. Hvor lenge kom den ut? Hvilket format og hvor mange sider? Hvor ofte kom den ut? Regelmessig eller uregelmessig? Gi en karakteristikkk av den? Fortell om eventuelle opprullinger og følgene. Sett inn en notis i alle aviser i distriktet der De ber folk som kan ha eksemplarer om å sende dem inn til Dem eller til et annet innsamlingssted. Det er av betydning å få mest mulig og det haster.
16. Hvordan ble nyhetene ellers formidlet. Var det mye radiorer i distriktet.
17. Hvordan var forbindelsen mellom kontaktpunktet og den oppnevnte fylkesmann og fylkesutvalget? Hadde kontaktpunktet noe å gjøre med forberedelsen av siviladministrasjonen, i tilfelle på hvilken måte? Var man med og drøftet ordførere osv? Hvordan var kontakten mellom den oppnevnte fylkesmann og Oslo?
18. Vi tror det ville være nyttig om De samlet sammen flest mulig av de illegale arbeidere i byen eller distriktet, og drøftet oppgavene med dem, slik at alle kan sette i gang arbeidet med rapportene snarest mulig. Vi skal med det første sende en spørsmålssliste som ville passe for yrkestillitsmennene og hjemmefrontens andre tillitsmenn. Vi håper at De vil ekspedere den på de vanlige kanaler.

Alt dette vil uvegerlig skaffe dem en god del arbeid, men også dette er i virkeligheten en innsats for vårt land. Det betyr noe for framtidens Norge at en kan få et inntrykk av det som er utført av stort og godt utover hele landet i disse årene.

Hjemmefrontens ledelse.

P.S. Svar sendes til :

Fru Sigrild Løkse,
Skjoldveien 27, Korsvoll, Aker.

LISTE OVER YRKESGRUPPER, REPRESENTERT MED HOVEDTILLITSMENN I
KONTAKTPUNKT TØNSBERG

Basert på opplysninger fra hovedkontakt Knut Darre Christiansens rapport av 4. mars 1946.

1. Folkeskolen
2. Den høyere skole
3. Leger
4. Tannleger
5. Jurister
6. Kommunefunksjonærer
7. Telegraf
8. Ingeniører
9. Postfunksjonærer
10. Fagorganisasjonen
11. Bønder
12. Tollfunksjonærer
13. Embedskontorfunksjonærer
14. Jernbanefunksjonærer
15. Handelen
16. Industrien
17. Håndverk

KILDER

Trykte:

Aviser/ Avisutklipp

- ”Ikke bare over Kjølen, men også på kjøl...”, intervju med Harald Bøhmer av Ode. *Sandefjords Blad* 05.05.1979.
- ”Flyktningstransporten fra Vestfold var uhyre effektiv”, intervju med Rolf Hasle, *Sandefjords Blad*.
- ”Amerikanske Arbeiderhjelpen- et lys i mørk krigsvinter”, intervju med Harald Bøhmer og Ola Bjørvik av Bjørn Hoelseth. *Sandefjords Blad*, julen 1989.
- ”For flyktninger”, av Oddmund Ljone. En artikkelserie for *Vi menn*.
- ”Tysk vaktbåt ble flyktningeskøyte”, intervju med Finn Moving og Ola Bjørvik av Bjørn Hoelseth. *Sandefjords Blad*, julen 1998.

Utrykte:

Norges Hjemmefrontmuseum

Private arkiver:

Arkivskaper NHM 16 Ragnar Ulstein, Serie 1- manuskripter og upubliserte beretninger

- Florelius rapport, 14.09.1969.
- Birger Warhuus rapport, 02.02.1946.
- Intervju med Ola Bjørvik, 06.08.1968.
- Intervju med Erik Bratsberg, 04.08.1970.
- Intervju med Harald og Finn Bøhmer, ikke datert.
- Intervju med Eivind Eide, 21.11.1974.
- Intervju med Einar Frøyssa, 04.06.1971.
- Intervju med Bjørgulv Iversen, 01.06.1968.
- Intervju med Heine Meyer, 09.03.1969.
- Intervju med Knut Monrad- Hansen, 10.06.1971.
- Intervju med Kåre Norum, 25.08.1970.
- Intervju med Tor Skjønsberg, 11.03.1971.

Arkivskaper NHM 192 Einar Sørensen

- Korrespondanse mellom Sverige og Oslo, 1944-45.
- Rapporter fra:
 - Einar Frøyssa og Bjørn With, 04.01.1945.

- Erik Friis, juli 1945.
- Knut Monrad- Hansen, 17.11.1945.

Offentlige arkiver:

HHI- arkivet

Sivilorganisasjonen 1942-1945. Etterkrigsrapporter fra hovedkontaktpunkt i Vestfold

- Andreas Andersen, 10.02.1946.
- Halfdan Asphaug, 15.04.1946.
- Sverre Brutveit, 03.10.1945.
- Knut Darre Christiansen, 04.03.1946.
- Orvar Fastvold, ikke datert.
- Sofie Gard, oktober 1945.
- Anton Jervell, 04.09.1945.
- Hans Seeberg, 06.09.1945.
- Helene Wiese, ikke datert.
- Magnus Wittersø, februar 1946.

Militærorganisasjonen (Hjemmestyrkene), Rapporter fra D 15 Vestfold (MAD 15)

- Josef Haraldsen.
- Trygve Kristoffersen.

Hjemmefrontledelsens korrespondanse, 1944-1948

- Korrespondanse mellom HL og Kontaktpunkt Tønsberg.

NHM 207 Lytterrapporter fra Hjemmefrontens Sikringstjeneste

- FAMA

Riksarkivet

Landssviksaker

- Anr. 4/45. Sandefjord politikammer.
- Anr. 15/45. ”
- Anr. 35/45. ”
- Anr. 39/45. ”
- Anr. 46/45. ”

- Anr. 247/45. ”
- D 159. Oslo politikammer.

Utførte intervjuer av Heidi B. Johannessen

- Odd Georg Bye, 02.03.2005, 21.05.2005, 29.01.2007, 15.08.2007.
- Ruth Gurholt, 18.01.2007.
- Liv Enge, 08.08.2007.
- Leif Swahn, 16.08.2007.
- Gruppeintervju med flere Milorg- karer fra Sandefjord, 02.03.2005.
- Samtaler med personer som bodde i Sandefjord under okkupasjonen.
- Samtaler med slektninger av personer som deltok i den sivile og militære motstandskampen i Sandefjord under okkupasjonen.
- Lydopptak med Ola Bjørvik, 14.12.1989.
- Korrespondanse med Terje Kristoffersen, 27.06.2007.

LITTERATUR

- Andersen, Margit 1998. *Flyktingetransport fra Veierland*, i Sverre Solberg m.fl., *Veierlandsminner*. Veierland Vel
- Bødtker, Henning 1970. *En advokat forteller*. Oslo: Aschehoug.
- Christensen, Bjarne 1998. *Veierland under krigen 1940-45*, i Sverre Solberg m.fl., *Veierlandsminner*. Veierland Vel.
- Christophersen, Egil 1989. *Vestfold i krig*. Sandefjord: Vestfold Grafiske a.s.
- Dahl, Hans Fredrik m.fl 1995. *Norsk Krigsleksikon 1940-1945*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag A.S.
- Grimnes, Ole Kristian 1977. *Hjemmefrontens ledelse, Norge og den 2. verdenskrig*. Trondheim: Universitetsforlaget.
- Grimnes, Ole Kristian 1983. *Norge under okkupasjonen*. Oslo: Aschehoug.
- Hjeltnes, Guri 1990. *Avisoppjøret etter 1945*. Oslo: Aschehoug.
- Hodne, Bjarne og Knut Kjeldstadli og Gøran Rosander 1981. *Muntlige kilder: om bruk av intervjuer i etnologi, folkeminnevitenskap og historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kraglund, Ivar 1993. *Holdningskampen 1940-1942*. Oslo: Norges Hjemmefrontmuseum.
- Kraglund, Ivar 1998. *Kampen for det frie ord*. Oslo: Norges Hjemmefrontmuseum.
- Langum, Rolf 1998. *Litt mer fra krigen*, i Sverre Solberg m.fl., *Veierlandsminner*. Veierland Vel.
- Lien, Bjørgulv 1994. *Folkeskolen i Sandar og Sandefjord gjennom tidene*. Sandefjord: Sandefjord kommune.

Lindhjem, Peder og Rolf Berg 1972. *Militær motstand i Vestfold og Rogaland*. Oslo: Universitetsforlaget.

Luihn, Hans 1960. *De illegale avisene: Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen*. Oslo-Bergen: Universitetsforlaget.

Moland, Arnfinn 1999. *Over grensen? Hjemmefrontens likvidasjoner under den tyske okkupasjonen av Norge 1940-45*. Oslo: Orion Forlag.

Nøkleby, Berit 1985. *Nyordning*, i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig*, bd. 2. Oslo: Aschehoug.

Nøkleby, Berit 1986. *Holdningskamp*, i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig*, bd. 4. Oslo: Aschehoug.

Nøkleby, Berit 2003. *Gestapo, Tysk politi i Norge 1940-45*. Oslo: Aschehoug.

Olstad, Finn 1997. *Sandefjords historie bind 2, En vanlig småby?* Skien: Thure Trykk.

Pryser, Tore 2001. *Hitlers hemmelige agenter. Tysk etterretning i Norge 1939-1945*. Oslo: Universitetsforlaget.

Rees, Laurence 2005. *Auschwitz. Nazistene og den endelige løsningen*. Oslo: Schibsted Forlagene AS.

Sveri, Elisabeth 1991. *Kvinner i norsk motstandsbevegelse 1940-1945*. Oslo: Norges Hjemmefrontmuseum.

Sønsteby, Gunnar 1960. *Rapport fra "Nr. 24"*. Oslo: Ernst G. Mortensens Forlag.

Sørлие, Rune og Tore Dyrhaug 1984. *Vestfold under krig og okkupasjon 1940-45*. Tønsberg: Tønsbergs Aktietrykkeri.

Tollnes, Ivar 1992. *Avis og avisfolk i Vestfold: en kulturhistorie*. Vestfold: Vestfold journalistklubb.

Ulstein, Ragnar 1974. *Svensketrakfikken I. Flyktningar til Sverige 1940-43*. Oslo: Det Norske Samlaget.

Ulstein, Ragnar 1975. *Svensketrakfikken II. Flyktningar til Sverige 1943-45*. Oslo: Det Norske Samlaget.

Ulstein, Ragnar 1977. *Svensketrakfikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord- Norge til Sverige 1940-45*. Oslo: Det Norske Samlaget.

Vogt, Lillen Dahll og Inger Sandberg 1983. *På flukt og i hemmelig oppdrag*. Kragerø: Bibliografisk Forlag.

Østgård, Ivar 1985. *Den høyere skole i Sandefjord gjennom 100 år*. Sandefjord: Vestfold fylkeskommune.

Utrykte:

Hovedoppgaver:

Lindhjem, Peder 1969. *Milorg D 15*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Næs, Helge 1984. *Hovedtrekk ved den sivile motstandsbevegelse i Telemark under okkupasjonen 1940-45*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Rønning, Odd 1977. *Nasjonal Samling og nyordningen av lokalstyret i Vestfold 1940-1945*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Østerås, Svein Atle 1975. *Hovedtrekk ved det sivile motstandsarbeid i Aust – Agder under siste krig, med et utenrikspolitisk forord, og et idepolitisk etterord*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.